

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

**Научни трудове
на**

**Съюза на учените
Пловдив**

**Серия Б. Естествени и хуманитарни науки,
том. XXII**

**2022 г.
Пловдив**

ISSN-1311-9192 (Print)
ISSN-2534-9376 (On- line)

Научни трудове
на Съюза на Учените в България Пловдив

2022
ПЛОВДИВ

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ

**Научни трудове на Съюза на учените
в България – Пловдив**

**Серия Б. Естествени и хуманитарни науки
Том XXII**

**2022
Дом на учените, Пловдив**

.....

UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA – PLOVDIV

**Scientific Researches of the Union of Scientists
in Bulgaria - Plovdiv**

Series B. Natural Sciences and the Humanities

**Vol. XXII
2022
House of Scientists, Plovdiv**

„Научни трудове на СУБ – Пловдив“ е периодично, индексирано, рецензирано и реферирано научно издание на Пловдивския клон на Съюза на учените в България, най-голямата и авторитетна неправителствена професионално-творческа организация на българските учени.

В изданието (в 4 серии) се публикуват доклади и научни съобщения, представени на научни форуми на СУБ – Пловдив. Приемат се за публикуване и статии на български и чуждестранни учени срещу заплащане по приета от Управителния съвет тарифа.

Тези 4 серии, в които са обхванати всички клонове на съвременната научна мисъл, са регистрирани в печатна и онлайн версия със самостоятелни ISSN индекси и са съответно:

Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online);

Серия Б. Естествени и хуманитарни науки, ISSN 1311-9192 (Print); ISSN 2534-9376 (Online);

Серия В. Техника и технологии, ISSN 1311-9419 (Print); ISSN 2534-9384 (Online);

Серия Г. Медицина, фармация и дентална медицина, ISSN 1311-9427 (Print); ISSN 2534-9392 (Online).

Всички публикувани материали се рецензират от утвърдени и водещи в съответната научна област специалисти.

Авторите носят напълно и изцяло отговорност за съдържанието на своите материали. Подготвените за отпечатване материали трябва да са в обем до 4 страници. Допускат се и по-обемни статии и доклади, като всяка допълнителна страница се заплаща отделно.

Текстът трябва да бъде набран на компютър във формат Microsoft Word и записан на диск и хартиен носител. Материали могат да се изпращат и по e-mail на адрес: sub_plov@mail.bg, приложени като прикачен файл (attachment) към основното писмо.

Основните параметри на всяка страница са:

1. Размер на страницата: File, Page Setup, Paper Size – A4.

2. Размер на печатаемото поле – 14 см на 21 см: File, Page Setup, Margins:

в сантиметри *Top, Bottom – 4,3 cm; Left, Right – 3,5 cm;*

в инчове *Top, Bottom – 1,69; Left, Right – 1,38.*

3. Междуредово разстояние: Format, Paragraph, Line spacing single.

4. Шрифт – Times New Roman C (кирилик)

Тема на доклада, автори, месторабота – Size 12 Bold Abstract – Size 10, Bold

Текст на доклада и резюмето – Size 10, Normal.

5. Първа страница трябва да започва с 6 празни реда (3 см), за да се монтира „шапка“ с темата и датата на научния форум, както и идентификаторите на съответния том.

6. На първа страница, след оставеното място за „шапка“, се изписва в посочения ред, **КАТО СЕ ЦЕНТРИРА:**

тема на доклада (с главни букви) – на български език;

автори (име и фамилия – без титли и съкращения) – на български език; месторабота – на български език;

Празен ред

тема на доклада (с главни букви) – **на английски език;**

автори (име и фамилия – без титли и съкращения) – на английски език; месторабота – на английски език.

7. На нов ред се изписва **Abstract** (т. е. **резюме**), което не се центрира.

8. Следва текстът на резюмето (**на английски език**).

9. Ключови думи (**на английски език**).

Празен ред

10. Следва текстът на доклада.

11. Фигурите, снимките и диаграмите към доклада трябва да бъдат черно-бели и монтирани в текста.

12. Бележки и забележки се пишат под линия на съответната страница, **изписани на латиница.**

13. Всички цитирания в текста – в скоби се изписва фамилията на автора (на латиница) и годината на публикуване.

Пример: (Ivanov, 2014).

Отделно се прилага **списък с цитираните публикации**, подредени азбучно според фамилията на първия автор. Когато се цитират няколко публикации от един и същи автор, най-напред в списъка се дават самостоятелните му публикации, следвани от публикациите в съавторство. Желателно е да се изброяват имената на всички автори. Литературните източници не се номерират.

Всички литературни източници на кирилица се изписват, като **имената** на авторите и на източниците се транслитерират *на латиница*, а заглавията на статиите се превеждат *на английски език*. При транслитерирането буквите се заменят според нормативните правила за транслитерация. Оригиналният език на публикациите, преведени на английски език, се посочва след библиографското описание в скоби (български = Bg, руски = Ru, сръбски = Sr, македонски = Mk, гръцки = Gr, и т. н.).

Пример: Ibrishimov N., H. Lalov, 1984. Clinical Laboratory Investigations in Veterinary Medicine, 1984, Zemizdat, S. 363 p. (Bg)

14. При желание авторите могат да публикуват в края на статията информация за себе си и адрес за връзка и кореспонденция.

15. Материалът, включен в статията, трябва да е оригинално и непубликувано до момента теоретично изследване, да съдържа оригинални експериментални данни или нови интерпретации на съществуващи резултати.

Материали, които не са оформени според гореизложените изисквания, няма да бъдат разглеждани.

Хартиени отпечатащи и дискове не се връщат. Хонорари не се изплащат.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: доц. Владимир Андонов (отговорен редактор); проф. Мария Панчовска-Мочева; проф. Божидар Хаджиев; проф. Веселин Василев; проф. Димитър Димитраков; проф. Йордан Тодоров; проф. Лена Костадинова - Георгиева; проф. Николай Панайотов; проф. Цанка Андреева; проф. Симеон Василев; доц. Атанас Арnaudов; доц. Красимира Чакъррова; доц. Тодорка Димитрова

EDITORIAL BOARD: Assoc. Prof. Vladimir Andonov (editor-in-chief); Prof. Mariya Panchovska-Mocheva; Prof. Bojidar Hadziev; Prof. Veselin Vasilev; Prof. Dimitar Dimitrakov; Prof. Yordan Todorov; Prof. Lena KostadinovaGeorgieva; Prof. Nikolay Panayotov; Prprof. Tsanka Andreeva; Prof. Simeon Vasilev; Assoc. Prof. Atanas Arnaudov; Assoc. Prof. Krasimira Chakarova; Assoc. Prof. Todorka Dimitrova

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ: проф. Мария Панчовска – Мочева; доц. Владимир Андонов; проф. Божидар Хаджиев; доц. Валентина Николова–Алексиева; доц. Красимира Чакъррова; доц. Стела Статкова – Абегхе; доц. Станка Хаджиколева, гл. ас. Стоян Черешаров

EDITORIALCOUNCIL: Prof. Mariya Panchovska-Mocheva; Assoc. Prof. Vladimir Andonov; Prof. Bojidar Hadziev; Assoc. Prof. Valentina Nikolova-Aleksieva; Assoc. Prof. Krasimira Chakarova; Assoc. Prof. Stela Statkova-Abeghe; Assoc. Prof. Stanka Hadjikoleva, Assist. prof. Stoyan Cherescharov

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

**РОЛЯ НА ЮНЕСКО ЗА ЗАСИЛВАНЕ НА КУЛТУРНОТО
СЪТРУДНИЧЕСТВО В БАЛКАНСКИЯ РЕГИОН НА ЕВРОПА**

ПРЕЗ XXI век

София Василева

Университет по библиотекознание и информационни технологии

**THE ROLE OF UNESCO IN ENHANCING OF CULTURAL
COOPERATION IN THE BALKAN REGION OF EUROPE
IN 21st CENTURY**

Sofia Vasileva

University of Library Studies and Information Tehnologies - Sofia

Abstract. Aim of this report is to present the UNESCO activities, which are related to institutional capacity building in the field of cultural heritage protection and for the development of the international cultural cooperation between the countries in the Balkan region of Europe. The report focuses on two priority areas: first to present activities of UNESCO Regional Centers for the protection of cultural heritage, which are created in various Balkan countries; second, to present an important aspects of participation in UNESCO global programs and projects, implemented in the region of Southeast Europe. The conclusions are aimed at raising awareness on the important role of international organizations such as UNESCO about the importance of cultural heritage and to enhance social and economic contribution of heritage on society development.

Key words: Balkan region of Europe, cultural cooperation, UNESCO, capacity building.

Ролята на ЮНЕСКО за разширяване на културните измерения на политиките за развитие е всеобщо призната и значима, особено по отношение на държавите в преход. От началото на 90-те години на XX век настъпват промени в подходите и механизмите на действие на политиките на ЮНЕСКО в Европа. Основни предпоставки за това се явяват: разпадането на социалистическата система, появата на новите демокрации в Източна, Югоизточна и Централна Европа, и предприєдинителната стратегия на Европейския съюз. В световен мащаб влияние оказват глобалните тенденции за включване на културата в политиките за развитие и предизвикателствата на информационното общество. По отношение на Югоизточна Европа (ЮИЕ) трябва да се имат предвид характерните исторически специфики на Балканския регион, както и въоръжените конфликти и сътресения в последното десетилетие на миналия век, особено събитията в Македония, Косово и Албания, които предизвикват широк диапазон от проблеми, пряко отнасящи се и до защитата на културното наследство.

Актуалността на разглежданата проблематика е свързана с нарастващата значимост на Балканския регион за сигурността и стабилността на европейския континент. Цел на

доклада е да представи дейности и инициативи на ЮНЕСКО, свързани със създаване на институционален капацитет в областта на културата и културното наследство за развитие на културното сътрудничество между държавите в Балканския регион на Европа.

Разширяване на институционалната структура на ЮНЕСКО в Балканския регион. До последното десетилетие на XX век сред основните мисии на ЮНЕСКО в Европа са: защитата на обектите на световното културно и природно наследство, разширяване на междудържавното културно сътрудничество и сътрудничеството между културните институции, популяризиране значимостта на културните ценности, подкрепа на инициативи за опазване на околната среда, сътрудничество в областта на образованието и науката. По отношение на институционалните структури на организацията в областта на образованието и културата е налице значителен дисбаланс в полза на развитите държави от Западна и Централна Европа. В тази част на континента функционират четири големи структури на ЮНЕСКО в областта на образованието и опазването на културното наследство – в Женева, Париж, Хамбург, Венеция – създадени между 1951-1973 г. През 1997 г. в Москва е основан Институт на ЮНЕСКО по информационни технологии в образованието, а през 2000 г. се открива Международен център в Бон по техническа и професионална образователна подготовка. Тези институти имат статут на глобални, дейността им приоритетно е съсредоточена в областта на образованието и изпълняват ключови координационни функции (Vasileva, 2013). В Балканския регион до 90-те години на XX век основните институционални структури на ЮНЕСКО са Националните комисии в съответните държави-членки. В Букурещ в периода 1972 – 2011 г. функционира Европейският център за висше образование (UNESCO CEPES). След 1990 г. дейностите на Центъра се съсредоточават върху изследване на съвременните тенденции във висшето образование.

В началото на XXI век, с привеждане в действие на политиките за съхраняване на културното многообразие, настъпват значими промени в организацията на дейността на ЮНЕСКО в ЮИЕ. За това допринася промяната в обществено-политическата ситуация, либерализиране на системите на управление в страните от региона, развитието на процеси на демократизация и децентрализация. Сред приоритетите на ЮНЕСКО в региона е създаването на институционален капацитет, като тази дейност се обвързва с реализирането на глобалните инициативи на организацията, имащи приложимост в Балканския регион. Като пример за такъв подход може да се посочи създаденият през 1994 г. Център на ЮНЕСКО за жените и мира на Балканските държави в Солун, Гърция, с мисия да насърчава межкултурния диалог, с акценти към Средиземноморския и Черноморския регион. От такъв характер са организирани международни фестивали на жените творци. Програмата включва събития в жанрове: изящни изкуства, театър музика, танц, литература, кино, фотография и архитектура, чрез които се представя културната идентичност на участващите страни и тяхното традиционно изкуство. В тези фестивали участват представители на около 30 страни от Средиземноморския и Черноморския регион (Vasileva, 2018). Центърът организира международни конгреси, по теми свързани с икономическото развитие на балканските страни и ролята на жените, култура и образование, жените, миграциите и межкултурния диалог. Една от главните цели е да се постави на дневен ред въпросът за ролята на жените в културния живот в съвременното общество.

Във връзка с приложението на глобалната инициатива на ЮНЕСКО „Културата – мост на развитие“ се пристъпва към реализиране на стратегия за създаване на регионални центрове на организацията в различни държави от Балканския регион. Изграждането на тези структури се инициира в рамките на годишните конференции на министрите по културно наследство в Югоизточна Европа. В периода 2004 – 2014 г. се провеждат десет ежегодни конференции на министрите на културата на Балканските държави, организирани с подкрепата на ЮНЕСКО. Съответно в: Мостар (Босна и Херцеговина), 2004, Венеция (Италия), 2005, Охрид (Македония), 2006, Задар (Хърватия), 2007, Букурещ (Румъния), 2008, Цетине (Черна гора), 2010, Белград (Сърбия), 2011, София (България) 2012, Бърдо при Краню (Словения), 2013, Охрид 2014. Декларациите приети на тези форуми целят

изграждането на съвместна визия за организацията и управлението на културата и културното наследство в региона и включването им в политики и стратегии за развитие (Joint, 2012).

След приемането на Конвенцията за културното многообразие (2005) се предприемат конкретни стъпки за последователно създаване на пет регионални центъра на ЮНЕСКО в различни балкански държави, с цели и предмет на дейност, свързани с опазването на културното наследство. Координационните дейности, свързани с тяхното изграждане се осъществяват от Европейското регионално бюро на ЮНЕСКО във Венеция.

Международният център за подводна археология е създаден през 2007 г. в Задар, Хърватия. Функционира към Хърватския институт за опазване на наследството. В началото на 2009 г. придобива статут на регионален център под егидата на ЮНЕСКО (категория 2). Мисията на Центъра е свързана с прилагането на Конвенцията на ЮНЕСКО от 2001 г. за опазване на подводното наследство, чрез разработване и споделяне на добри практики и подкрепа на изграждането на капацитет, обучение и обмен на знания с други страни в ЮИЕ и Средиземноморския регион. Центърът има важни образователни функции: провеждане на практически обучения на подводни археолози и специалисти по изследване, възстановяване и опазване на подводни археологически обекти; стимулиране на международното сътрудничество за научни изследвания на подводни обекти на културното наследство; организиране на международни форуми по подводна археология; повишаване на информираността на подводното наследство сред широката общественост (Submerged, 2020).

Изборът на България за средище на **Регионалният център за опазване на нематериално културно наследство на Югоизточна Европа** е признание за приноса на нашата страна за разработване на системите за опазване и управление на този вид наследство, в контекста на приложението на Конвенцията на ЮНЕСКО от 2003 г. В исторически план този избор се обосновава с наличието на устойчива приемственост, в лицето на съхранената, развиваща се и функционираща мрежа от читалища. В международен контекст България е сред първите страни, които реализират активно участие в глобалния проект «Живи човешки съкровища», в резултат на което през 2001 г. е разработена национална програма, а след това и национална система «Живи човешки съкровища» (Santova, 2004). Тези дейности се развиват чрез партньорство между Министерството на културата, Института по фолклор при БАН и Националната комисия на ЮНЕСКО в България. През 2002 г. нашата страна е една от първите, създава национален регистър на НКН. Разработена е методология за изготвяне на национални и регионални регистри на нематериални културни ценности. Регионалният център за опазване на нематериалното културно наследство е официално открит в София през 2012 г. с основна мисия да изпълнява координиращи функции за страните в ЮИЕ по отношение насърчаване на прилагането на Конвенцията на ЮНЕСКО от 2003 г. Съучредители на регионалния център са Министерството на културата на Р България, Министерството на външните работи и БАН. Неговите основни цели включват: повишаване на капацитета на страните от ЮИЕ за опазване на НКН и насърчаване на международното сътрудничество. Функциите на Центъра са свързани с: насърчаване и координиране на изследователски дейности; организиране на курсове за обучение; изграждане и поддръжка на мрежи между съответните институции в Югоизточна Европа; обмен на знания и добри практики; организиране на международни форуми и събития (Vasileva, 2018). Създаването на институционален капацитет за опазване на НКН, поддържането на национален регистър на НКН несъмнено има приносен характер за увеличаването на броя на българските културни ценности в Представителната листа на Нематериалното културно наследство на ЮНЕСКО.

Идеята за създаването на **Център за дигитализация на културното наследство** се обсъжда на едноименния регионален форум проведен в Охрид през март 2005 г. Събитието се организира от Бюрото на ЮНЕСКО за наука и култура в Европа (Венеция, Италия) и програма MINERVA на Европейската комисия, в сътрудничество с Македонското

министерство на културата. Участват представители на седем държави от ЮИЕ. Резултат от тази среща са приетите „Препоръки за координация на дигитализацията на културното наследство в Югоизточна Европа“¹. Центърът е открит в Скопие през 2008 г. Помещава се в сградата на Музея за съвременно изкуство. Мисията на центъра е да съдейства за обмен на информация и споделяне на добри практики в областта на цифровизацията на културното наследство между страните от ЮИЕ. Дейностите на центъра включват извършване на тематични обучения; организиране на семинари, конференции, публични лекции, издаване на информационни материали; създаване на мрежа от национални експерти в областта на дигитализацията на културното наследство на държавите от ЮИЕ. Насърчаването на международното сътрудничество в областта на дигитализацията на културното наследство се очаква да създаде условия за въвеждане на ефективни политики, повишаване на осведомеността и разбирането за съществуващите международни стандарти, насоки и препоръки, и за развитието на процеси на координация и обучение.

Регионалният център за реставрация на паметниците на културата е създаден през 2007 г. в Тирана, Албания, в рамките на проект, управляван от Регионалното бюро на ЮНЕСКО във Венеция. Той работи под егидата на албанския Национален институт за паметниците на културата. Центърът предлага курсове за обучение за млади реставратори и консерватори в сътрудничество с международни експерти². Помещава се в сградата на бившето филмово студио Алба в Тирана, където са оборудвани техническа лаборатория за реставрация на движимите артефакти и лаборатория за планирането на възстановяване на паметници и сгради. С функционирането на центъра се ангажира и Министерството на културата, туризма, младежта и спорта на Албания. Важни функции на Регионалния център са свързани с организиране на обучителни семинари. Тези дейности не включват само формиране на технически умения и професионални компетенции, но имат за цел да насочат вниманието към богатото и разнообразно културно наследство на Албания и за засилване на регионалното сътрудничество, обмена на информация и добри практики между страните от Югоизточна Европа. От такъв характер например е поредицата от обучителни семинари за реставрация и консервация на стенописи от османския период, и на керамика. В обученията участват млади специалисти от страните от Югоизточна Европа.

Регионалният център за управление на културното наследство е създаден през 2012 г. в Цетине, Черна гора с цел да повиши институционалния капацитет на държавите в региона за управление на културното наследство (Final report, 2012).

Регионалните бюра имат конкретни задачи да инициират и съдействат за прилагането на глобалните програми на ЮНЕСКО, които се отнасят до техните тематични направления, съобразно специфичните характеристики на конкретните региони. В тази връзка тяхната дейност включва формиране на регионални мрежи и бази данни, оказване на специализирана помощ, сътрудничество и партньорство с културни и образователни институции, неправителствени и бизнес организации, съгласуване на дейностите с националните комисии на ЮНЕСКО и централата на организацията. В основата на съвместната стратегическа визия за функционирането на центровете стоят интеграционните и програмно-ориентирани подходи, които трябва да се прилагат както между тях, така и по отношение на комуникацията им и съвместните дейности със широк спектър от разнородни институции в региона и структурите на гражданското общество. Центровете функционират на принципа на смесеното финансиране като държавата на чиято територия се намират предоставя необходимите средства за покриване на текущите разходи, а средствата за изпълнение на конкретни програми се набират чрез различни източници,

¹ Recommendations for coordination of digitisation of cultural heritage in South-Eastern Europe - <http://www.ncd.matf.bg.ac.rs/news/sr/ohrid.pdf>

² Capacity Building - <http://www.unesco.org/new/en/venice/culture/safeguarding-cultural-heritage/capacity-building/>

включително и международното сътрудничество. Активизирането на дейността на центровете се разглежда като обща цел на страните в региона, чрез реализирането на която ще се подобри управлението на културното наследство, механизмите и подходите за превръщането му в ресурс за социално и икономическо развитие, както и за подкрепа на процеса на европейска интеграция в региона.

Заклучение. Представените механизми и подходи, свързани със създаване на институционален капацитет за развитие на културното сътрудничество между държавите в Балканския регион на Европа и направените изводи показват, че глобалните тенденции за включване на културата в политиките за развитие, интеграцията и активното международно сътрудничество не намаляват, а по-скоро повишават ролята на националната образователна и културна политика в посока към социализация на културното наследство и превръщането му в мощно средство за духовно сближение и съхраняване на културното многообразие.

NOTES:

¹ Recommendations for coordination of digitisation of cultural heritage in South-Eastern Europe - <http://www.ncd.matf.bg.ac.rs/news/sr/ohrid.pdf>

² Capacity Building - <http://www.unesco.org/new/en/venice/culture/safeguarding-cultural-heritage/capacity-building/>

REFERENCES:

Final Report World Heritage and Sustainable Development The Role of Local Communities in the Management of UNESCO Designated Sites, Kotor, Montenegro. 7-8 June 2012 - <http://whc.unesco.org/en/events/907/> - Date of entry - 02.11.2021

Joint Declaration of the Eighth Ministerial Conference on the Cultural Heritage of South East Europe on "Intangible Cultural Heritage and Sustainable Development", Sofia, Oct. 25, 2012 - The Council of Ministers of Culture of SEE Enhancing Culture for Sustainable Development - http://comocosee.org/wp-content/uploads/2018/04/Sofia-Declaration_En_25oct2012.pdf

Santova, M. 2004. Introduction, In: Living Human Treasures - Bulgaria, pp. 9-15. Sofia: Izdatelstvo „Marin Drinov”

Submerged Heritage. 2020. Yearbook of the International Centre for Underwater Archaeology in Zadar // Number 10, Zadar, December 2020

Vasileva, S. 2013. Cultural heritage and sustainable development. Concepts, policies, good practices., p. 170. Sofia: Izdatelstvo „Za bukvite - O' pismeneh”, (Bg)

Vasileva, S. 2018. International Governmental And Non-Governmental Organizations in the Field of Cultural Heritage. Impact Mechanisms in South East Europe. –p. 72-74. Sofia: Izdatelstvo „Za bukvite - O' pismeneh”, (Bg)

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

СЧЕТОВОДНИ ПРОБЛЕМИ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА ОТ ХРАНИТЕЛНАТА ИНДУСТРИЯ В БЪЛГАРИЯ

Виолетка Делчева

Университет по хранителни технологии – Пловдив

ACCOUNTING PROBLEMS OF THE ENTERPRISES FROM FOOD INDUSTRY

Violetka Delcheva

University of Food Technology - Plovdiv

ABSTRACT

In the food industry, accounting as a system of components builds the information image of enterprises. Solving the accounting problems in the enterprises of the food industry is extremely important for the sustainable development of the branch. Today's accounting model faces a number of challenges posed by deepening crises; growing globalization; political, national and economic differences. For the survival of the modern enterprise more timely, more market-oriented, more detailed and with more significant forecast properties accounting information is needed.

Keywords: *Accounting problems, Food industry, Regulations, Information system, Accounting system, Financial statements.*

Увод

Значителният дял на хранително-вкусовата промишленост в икономиката (добавена стойност, заети лица, експорт) на страната, по-голямата адаптивност и по-стабилното и динамично развитие от останалите отрасли нареждат отрасъла в групата на приоритетните отрасли на националната икономика (Маламова, 2014). Ефективното управление на предприятията за преработка на храни, както във всяка друга индустрия, е невъзможно без навременно счетоводство. Счетоводството позволява организиране на информационните потоци и представя данните под формата на обобщени отчети (Димитрова, 2012), (Душанов, 2008), (Начева 2004). Систематичното счетоводство записва и натрупва изчерпателна синтетична и аналитична информация за състоянието и движението на имуществото на предприятието и източниците на неговото формиране (Денисов, 2014). Счетоводството изгражда информационен образ на цялостната стопанска дейност и се явява “огледало”, “снимка” на предприятието. Счетоводната система обвързва по един или друг начин всички останали системи, обуславяйки създаването на фирмена интегрирана информационна система (Дочев, 2012), (Рупска, 2012).

Счетоводната дейност в хранителната индустрия в България е подложена на редица рискове. **Основните причини** за това могат да се обобщят в следните групи (Иванова, 2012):

- **Причини, свързани с нормативната уредба на бизнеса.**

В страната се извършват промени в нормативните актове, които често се правят самостоятелно и независимо един от друг, като те не се синхронизират помежду си. В България няма орган, на който да е делигирана от държавата контролна функция върху некоректните представители на счетоводната професия, както и да решава възникналите професионално-етични казуси в счетоводната практика.

• **Причини, породени от действието на финансовата и икономическа криза.**

При засилена конкуренция счетоводителите все по-често са принудени да пренебрегват професионалната си етика. Същевременно ръководителите на предприятията целенасочено манипулират финансовите резултати от дейността, за да оцелее бизнесът им в кризисните условия.

• **Причини, породени от действия на субективен фактор.**

Ръководителите на предприятията не обръщат достатъчно внимание на въпросите, свързани със счетоводните система, организация и политика (Фурнаджиева, 2006). За да се намали данъчната тежест се укриват или се отлагат приходи, като се пренебрегват счетоводните принципи. Неточната информация, съдържаща се във финансовите отчети на предприятието, е предпоставка за вземане на погрешни решения, касаещи финансовата му стабилност и продължаване на неговата дейност.

Отношенията между ръководството и счетоводителите са обективна предпоставка за възникване на конфликти, породени от различните възгледи относно оптималното и същевременно с това вярно и честно представяне на финансовото и имущественото състояние на предприятието от хранителната индустрия. Друг негативен фактор е ниската ефективност на държавните контролни органи, което поражда в мениджърите чувство за безнаказаност.

• **Организационни причини.**

Недобрата организация на счетоводната система в предприятието от хранителната индустрия, допринася за неефективно разпределение на отговорностите между сътрудниците в счетоводния отдел и за пренебрегване на важната контролна функция на вътрешните одитори.

Съществен момент при организацията на счетоводната дейност в хранителната индустрия е изборът на съответстващ на дейността на предприятието програмен продукт.

Сложността на проблема произтича от няколко **причини**, а именно (Дочев, 2012):

- А) Наличие на голям брой програмни продукти – повече от 150.
- Б) Липсата на практическо опознаване качествата на продуктите.
- В) Липса на достатъчна информация за повечето програмни продукти.
- Д) Не се познават трудностите при внедряването и изучаването на продуктите.
- Е) Влияние на цените при избора на продукта.

Традиционните финансови отчети стават все по-несвоевременни и с намаляваща полезност за инвеститорите и аналитиците. Проблемите на финансовата отчетност възникват отчасти поради използването на модела за изготвяне на отчети с общо предназначение. При него предприятията представят на различните потребители един и същ отчет, а тези потребители имат различни цели и отгук – различни информационни потребности.

Изложение

Посочените причини пораждат актуалността на въпроса за **счетоводните проблеми** на хранителната индустрия в страната в настоящите условия. Те могат да се групират в три насоки: нормативни, организационни и субективни (Иванова, 2012), (Николова, 2015).

1. Нормативни проблеми.

С приемането на Международните счетоводни стандарти, Международните стандарти за финансово отчитане и Националните стандарти за финансови отчети на малки и средни предприятия, счетоводното законодателство в страната е хармонизирано с това на Европейския съюз и е все по-близо до разбирането за интегрирана отчетност (Дурин, 2007). Необходимо е да се отбележи, че МСС, МСФО и НСФОМСП са подзаконови нормативни актове, като тяхното приемане и прилагане се основава на Закона за счетоводството. По този повод проф. Душанов отбелязва, че МСС и МСФО следва да се обнародват задължително в Държавен вестник – по силата на чл. 5, ал. 5 от Конституцията на Република България (Душанов, 2011). Налице е разминаване между нормативното регламентиране на счетоводството и счетоводната практика.

Друг нормативен проблем е, че няма разписани регламенти и изисквания от Европейския съюз относно организацията на счетоводството в предприятието, както и за статута на ръководителя на счетоводната система на предприятието.

Третата група проблеми в областта на нормативната уредба на счетоводството в страната, е свързана с измененията на Закона за счетоводството през 2010 г. (Закон за изм. и доп. на Закона за счетоводството, 2010). С отпадане като задължителен реквизит на името и фамилията на съставителя на първичния счетоводен документ, се ограничава доказателствената му сила в гражданския, наказателния и данъчния процес. Съгласно Законът за счетоводството, първичният документ е носител на информация за регистрирана за първи път стопанска операция и има доказателствена сила.

Основен проблем е наличието на правна норма в Закона за счетоводството, даваща право на лица с недостатъчни квалификации да съставят финансовите отчети.

Друг способ от счетоводната методология и нормативната уредба, който в известна степен е подценен и недостатъчно регламентиран е инвентаризирането (Николова, 2015). В действащия Закон за счетоводството е отделено крайно надостатъчно място за инвентаризацията. Отбелязва се, че инвентаризацията на активите и пасивите се извършва през всеки отчетен период с цел достоверното им представяне в годишния финансов отчет и че тя се извършва по ред и начин, определени от органите на управление на предприятието. Необходимо е изготвяне и създаване на по-подробни и конкретни текстове за извършване на инвентаризацията и оформяне на резултатите от нея. Това би могло да стане със специален правилник или наредба за инвентаризацията.

Съществени затруднения пораждат промените в Закона за мерките срещу изпирането на пари, които на практика водят до възникване на проблеми при изпълнение на задълженията на представителите на счетоводната професия. Счетоводителите трябва да извършват неотговарящи на тяхното образование дейности (безвъзмездно анализиране, синтезиране, класифициране и изготвяне на доклади за ДАНС). Подобни изисквания са обективна предпоставка за нарушаване на договорните отношения между счетоводителите и предприятията, както и са в противоречие с конфиденциалността като основен принцип в етичния кодекс на професионалните счетоводители (Иванова, 2012).

2. Организационни проблеми.

От отчетник и експерт по създаване на отчетна информация, днес счетоводителят все повече се превръща в бизнес партньор, който трябва да има стратегическо мислене. Придобиването и адекватното използване на тези нови, комплексни по своя характер знания, са решаващи за създаването на качествени интегрирани отчети (Филипова, 2017). През последните 10-тина години сериозен проблем в развитието на счетоводната отчетност е невъзможността да задоволи всички информационни нужди поради обективните ограничения, свързани с нейния обхват и инструментариум. Все по-често се срещат изрази от рода на: “Счетоводството губи фокуса си върху реалността“. Счетоводството с присъщия си консерватизъм се нуждае от доказателства, които да му дадат основание да признае даден обект – актив, пасив, приход, разход (Филипова, 2017), (Дурин, 2011).

Основен упрек към счетоводната отчетност е, че тя не обхваща онези движещи стойността сили като нематериалните активи, които доминират в новата световна

икономика (тази на 21-ви век). Настоящият модел за счетоводно представяне измерва историческата цена на материалните активи, но игнорира ключови фактори за формиране на фирмената стойност като нематериалните активи (ноу-хау-то и пазарния дял на компанията). Това кара редица специалисти да заключават, че по този начин информацията във финансовите отчети е непълна и дава неправилна представа за фирменото богатство.

Проблеми пред счетоводната отчетност повдига и масовото представяне на информация чрез интернет. Огромното нахлуване на интернет, в т. ч. създаването на собствени сайтове от страна на различните компании поражда необходимост от стандартизиране на начина и формата на представяне на информацията, както и създаване на единен електронен стандарт.

Отчетността на фирмите от хранително-вкусовата промишленост се характеризира със следната специфичност: управление на запасите и проследяемост на готовия продукт по партида; голям брой крайни продукти от една партида; значителен брой служители, участващи в производствения процес, затова е необходимо да се знае всеки един служител в коя производствена операция е участвал; броят на операциите на производство е голям. Поради характерната отчетност на хранителната индустрия е необходимо да се използва автоматизирана информационна система, която да може да администрира, контролира и информира производствените процеси за всички важни параметри. Почти всички програмни продукти отразяват хронологично стопанските операции и записванията по синтетичните сметки (Дочев, 2012). Но не се отчитат в достатъчна степен аналитичните записвания по счетоводните сметки, като не се отразяват специфичните особености на дейността на предприятието. Също така голяма част от продуктите не позволяват интегрираност на информацията. Някои програмни продукти имат отраслова насоченост, което не ги прави масово приложими. Много често са случаите на лошо програмиране на счетоводната информационна система и непрофесионалното ѝ обслужване, наличие на технически проблеми при инсталирането, лошо съхраняване на данните, трудности при настройките и т.н. (Димитров, 2018).

Често срещани проблеми на отчетността в хранителната индустрия са:

- партидите се управляват ръчно;
- големи ненужни разходи на изтекъл срок на суровини;
- докладите и документите на НАССР се администрират ръчно в паралелни записи;
- няма писмени заповеди за работа, с инструкции, скици, предпазни мерки, операции;
- възнаграждението на служителите не се основава на измерими параметри;
- запасите, особено по-малките количества, често остават на склад дори след като изтече срокът им на годност;
- машините и служителите не се използват оптимално;
- непознаване на реалната производствена цена.

Чрез внедряването на подходяща автоматизирана информационна система се подобрява отчетността на фирмите от хранително-вкусовата промишленост в следните насоки:

- планиране на ресурси (машини и служители);
- проследяване на суровините по партида;
- планиране на суровини;
- оптимизиране на машинни работни поръчки (срокове за производство);
- писмени инструкции (работни поръчки) за служителите, с които се определят ресурси, инструменти, суровини, производствени операции, технологичен процес и защитни мерки;
- нормиране на операциите и изплащане на бонуси за постигнат резултат;
- отчитане на реална себестойност на продуктите;
- проследяемост на готовия продукт.

Моделът на финансово отчитане в хранителната индустрия трябва също да се преразгледа в следните насоки:

- установяване на значимите бизнес рискове - тук проблем е нежеланието на ръководството да даде изчерпателно и честно оповестяване;

- обширното представяне на бъдеща прогнозна информация - тук проблем е нейната надеждност.

3. Субективни проблеми.

Проблемите в счетоводната практика в хранителната индустрия в тази насока са: а) специализираните счетоводни предприятия са търговци по смисъла на закона, и като такива продават на пазара счетоводни услуги, някои от които със съмнително качество, но за сметка на това на по-ниска цена; б) нелоялна конкуренция и нарушаване на нормативната уредба в полза на платежоспособни клиенти; в) липса на контрол върху дейността на некоректните представители на счетоводната професия; г) липса на задължителен ценз за упражняващите счетоводна професия. В момента нормативно са разграничени само лицата, които имат право да подписват годишните финансови отчети на предприятията, но в практиката тази норма не винаги се спазва; е) професионалните организации в страната нямат законодателно основание да спрат нелоялните и потъпкващи етичните норми представители на счетоводната професия (Иванова, 2012).

Заклучение

Определянето на основните направления на национално ниво за разгръщане на потенциала и ускоряване развитието на хранително-вкусовата индустрия ще имат ключова роля за създаването на добавена стойност и нови работни места, стимулирането на иновации, нарастването на износа и инвестициите, навлизането на нови пазарни ниши през следващите години (Маламова, 2014). Решаването на счетоводните проблеми в предприятията от хранителната промишленост е изключително важно за изграждането на по-ясния им информационен образ, на който се основава цялостната им дейност в българската икономика.

Настоящият счетоводен модел ще бъде атакуван от все по-гъвкавите и разнообразни организационни структури, в които функционират предприятията от хранителната индустрия; от нарастващия размер на инвестициите в нематериални активи; от все по-масовото използване на финансови инструменти за управление на различните рискове, както и от промените в информационните технологии. Очевидно е, че съвременното развитие на счетоводството в хранително-вкусовата промишленост като теория и практика е поставено пред редица предизвикателства като (Филипова, 2017): бурното развитие на процесите на глобализация и усложняване дейността на големите компании; наличието на определени политически, социално-икономически, правни и национални различия; нуждата от възвръщане на общественото доверие относно достоверността на счетоводната информация; необходимостта от по-своевременна, по-пазарно ориентирана, по-детайлна и с по-значими прогнозни свойства счетоводна информация.

Сериозен проблем на счетоводната отчетност днес са грешките, нарушенията и злоупотребите при представянето и оповестяването на информацията в отчетите. Всичко това води до намаляване доверието на потребителите към информацията във финансовите отчети.

Направеният преглед на счетоводните проблеми пред хранително-вкусовата промишленост в България дава достатъчно основания за предприемането на следните действия:

1. Подобряване на законовата уредба на счетоводството в България: а) регламентиране на организацията на счетоводството и на статута на ръководителя на счетоводната система в предприятието; б) публикуване в Държавен вестник на измененията и допълненията в Международните счетоводни стандарти и в Международните стандарти за финансово отчитане; в) възстановяване като задължителен реквизит във всички първични счетоводни документи на името, фамилията и подписа на съставителя на документа; г) регламентиране на изискванията за образователен ценз на лицата, които имат право да

работят като счетоводители; д) регламентиране на дейността на специализираните счетоводни предприятия.

2. Приемане в нашето законодателство на ясно регламентиран Кодекс на професионалните счетоводители. Той следва да се базира на Етичния кодекс на професионалните счетоводители, изготвен от Международната федерация на счетоводителите, съобразен с конкретните условия в България.

3. Внедряване на подходящи за хранителната индустрия автоматизирани информационни системи. Тези системите трябва да предоставят качествена навременна и достъпна информация, която да удовлетворява очакванията на клиентите, служителите и ръководството. Използваните модули в софтуерните системи повишават ефективността при експлоатация и администриране на производството, както и позволяват осъществяването на непрекъснат и надежден контрол.

Основата на счетоводството е извличането на надеждна информация. В хранително-вкусовата промишленост счетоводството придобива специална позиция поради непрекъснатото предоставяне на документация по различни въпроси, свързани със специфичните за отрасъла характеристики. Ако счетоводните данни са неверни, тогава цялата друга информация, получена от тях (бюджетиране и анализ), ще бъде ненадеждна и безполезна. Затова е изключително важно разрешаването на счетоводните проблеми в хранителната индустрия като основен отрасъл у нас.

Литература:

1. Денисов, А. Актуальные проблемы учета в пищевой промышленности. Вопросы и проблемы экономики и менеджмента в современном мире. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. Омск, 2014.
2. Димитров, И., Счетоводни проблеми при приложението на ERP системи. Издателство „Наука и икономика“, Икономически университет – Варна, 2018.
3. Димитрова, С. Теория на счетоводството, В. Търново, 2012
4. Дочев, М., Ролята на счетоводния софтуер в счетоводството на предприятието. Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу, 2012.
5. Дурин, С., Д. Дурина. Счетоводство на предприятието, С., 2007
6. Дурин, С. Счетоводство на предприятието, С., 2011
7. Душанов, И. Обща теория на счетоводството, С., 2008
8. Душанов Ив., С право на ръкопис “Организационни проблеми на усъвършенстване правната уредба на счетоводството и на счетоводната система (статут и дейност) на предприятията у нас (тезис за дискусия на 08.02.2011 г. след заседанието на катедра “Счетоводство и анализ”, УНСС.
9. Закон за изм. и доп. на Закона за счетоводството, ДВ, бр. 94/30.11.2010 г., в сила от 01.01.2011.
10. Иванова, Р., Счетоводни и аналитични проблеми на българския бизнес в съвременните условия. Международно Висше Бизнес Училище, конференция 2012.
11. Маламова, Н. Конкурентен потенциал и фактори за развитие на хранително-вкусовата индустрия в България. Икономика и управление на селското стопанство, София, 59, 2/2014.
12. Начева, Р. Обща теория на счетоводството, С., 2004.
13. Николова, Н. Иновационни аспекти в организацията на счетоводната система в контекста на новото счетоводно законодателство. Единадесета международна научна конференция на младите учени, УНСС, София, 2015.
14. Рупска, Т. Акценти в проявлението на информационната функция на съвременното счетоводство. Икономически алтернативи, брой 3, 2010.
15. Филипова, Ф. и др., Проблеми и предизвикателства пред счетоводството във връзка с концепцията за интегрирана отчетност. Издателство „Знание и бизнес“, Варна, 2017.
16. Фурнаджиева, М. Счетоводство на предприятието приложен курс. Изд. Софттрейд, 2006.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ЕВРОПЕЙСКА ХАРТА ЗА МЕСТНО САМОУПРАВЛЕНИЕ – ТЕОРЕТИЧНИ И ПРАКТИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ

Веселина Жекова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

EUROPEAN CHARTER OF LOCAL SELF-GOVERNMENT – THEORETICAL AND PRACTICAL DIMENSIONS

Veselina Zhekova

„Paisii Hilendarski“ University of Plovdiv

Abstract

The article examines the European Charter of Local Self-Government, which is the first multilateral legal instrument in which the principles of local autonomy are defined and defended. The aim of the European Charter of Local Self-Government is analyzed, namely to compensate for the lack of uniform European standards for measuring and protecting the rights of local authorities.

Key words: Local government, charter, rights, principles, decentralization

Европейската харта за местно самоуправление (ЕХМС) заема централно място сред международните актове, регламентиращи местното и регионално развитие. Тя е първият многостранен правен инструмент, който дефинира и защитава принципите на местната автономия. Хартата е изготвена в рамките на Съвета на Европа (СЕ)¹ от комисия от правителствени експерти под ръководството на Управителния комитет по регионалните и общински въпроси въз основа на проект, предложен от Постоянната конференция на

¹ Съветът на Европа е водещата организация за правата на човека. Състои от 47 държави членки, 28 от които са членки на Европейския съюз. Конгресът на местните и регионални власти е институция на Съвета на Европа, която отговаря за укрепването на местната и регионална демокрация в неговите 47 държави членки. Той е съставен от две камари – Камарата на местните власти и Камарата на регионите – и три комитета, и обединява 648 официални лица на изборни длъжности, които представляват повече от 200 000 местни и регионални власти.

местните и регионални власти в Европа. Съвета на Европа - като гарант на правата на човека и принципите на демократичното управление поставя проблемите на местното самоуправление като приоритет. Практическото ѝ приложение допринася за спазването на общите европейски ценности. ЕХМС е основна нормативна база, чрез която страните-членки на Съвета на Европа следва да постигнат максимална изчерпателност, да приемат и прилагат ясни критерии по отношение на местното самоуправление. Чрез заложените в Хартата принципи се изгражда законова предпоставка на европейско ниво, за осъществяване и развитие на междубоцинското сътрудничество и взаимодействие.

Европейската харта за местното самоуправление е приета от държавите-членки на Съвета на Европа, отворена за подписване на 15 октомври 1985 г. и влиза в сила на 1 септември 1988 г. На 16 ноември 2009 г. е приет т. нар. Допълнителен протокол за правото на участие в делата на местната власт. Протоколът влиза в сила на 1 юни 2012 г. Страните подписали и ратифицирали Хартата и Допълнителния протокол са длъжни да гарантират политическата, административната и финансовата независимост на местните власти

България се присъединява към ЕХМС и я ратифицира със закон, приет от 37-то Народно събрание на 17 март 1995 г., който е в сила от 1 септември 1995 г. с декларация, че не се счита обвързана по един от параграфите. Допълнителният протокол е ратифициран със закон, в сила от 1 юли 2016 г.²

Съдържанието на Хартата е структурирано в преамбюл и три части. Член 3, ал. 1 дава следната дефиниция за местно самоуправление - правото и реалната възможност на местните общности да регулират и управляват в рамките на закона, на тяхна отговорност и в интерес на тяхното население, съществена част от обществените дела. Това право се упражнява чрез съвети и събрания, чиито членове са избрани чрез тайни, равни, преки и общи избори. Тази разпоредба не ограничава възможността за провеждане на събрания на гражданите, референдуми или други форми на пряко участие на гражданите.

В първата част на Хартата са посочени основни понятия, необходимостта от конституционна и правна основа за реализиране на местното самоуправление, както и принципите, уреждащи естеството и обхвата на правомощията на местните власти. Гарантират се териториалните граници на местните власти, автономността им по отношение на административните структури и възможността да наемат компетентни служители, чрез упражняване на местни изборни мандати. Текстовете разкриват правото на местните власти за сътрудничество, сдружаване и съдебна защита.

В част втора се посочват разпоредби, свързани с обхвата на ангажиментите, поети от страните. Отчитайки правните и институционални особености на различните държави-членки, Хартата дава възможност те изрично да изключват някои разпоредби от нея. ЕХМС регламентира и механизма за упражняване на мониторинг по отношение на прилагането ѝ - всяка страна по договора е длъжна да предоставя на генералния секретар на Съвета на Европа информация за актуалното национално законодателство и съответствието му с принципите на Хартата.

Последната част от ЕХМС съдържа заключителни разпоредби, съответстващи на използваните в конвенциите и съставени под егидата на Съвета на Европа.

Хартата е документ с декларативен характер, но нейните разпоредби имат ясни регулаторни предписания, задължителни за всяка от страните по договора. Европейските държави се задължават да предоставят на местните власти икономическа, финансова и политическа власт, за да прилагат принципа на автономия на местните административни структури. Това не означава преразглеждане на административно-териториалната структура на дадена страна, но позволява на местните власти да определят своите собствени

² Допълнителен протокол към Европейската Харта за местно самоуправление за правото на участие в делата на местната власт, ратифициран със закон, приет от 43-то Народно събрание на 15 януари 2016 г., обн. ДВ, бр. 8 от 2016 г. В сила за РБ от 1 юли 2016 г.

приоритети за развитие по относително независим начин, без да нарушават конституционната структура на държавата.

Практическото прилагане на разпоредбите на Европейската харта за местното самоуправление оказва влияние върху четири сфери, отнасящи се до местното самоуправление.

(1) Сферата на политическа автономия на местно ниво – политическата автономия предоставя възможност на гражданите за демократична изява при избирането на свои представители³. Това право не изключва възможността за използването на други механизми и структури, чрез които гражданите да изразяват своите позиции. В този контекст е необходимо държавата или регионите да зачитат избраните местни представители и да създават подходящи условия за свободно упражняване на функциите.

(2) Втората сфера е законодателната автономия – тя разкрива правото на местните власти, спазвайки Конституцията и законите да създават и прилагат законодателни актове, разпоредби и норми. Необходимо да се уточни, че подобна законодателна автономия се отнася за функциите, които изпълняват местните власти в рамките на техните генерални пълномощия или по силата на делегираните им пълномощия.

(3) Административна автономия на локалните общности – в някои страни местното самоуправление е несъвместимо с йерархичните системи на надзор. Контролът по отношение на законодателните актове на местните власти може да се коментира като акт на незачитане на тяхната автономия, и в известна степен противоречи на принципите на демократична отчетност на местните органи пред общността. Хартата⁴ ограничава този вид контрол и препоръчва „административният контрол над местните власти да се осъществява като се спазва съотношението между обхвата на наместата на контролиращия орган и значението на интересите, които той се стреми да защити“⁵.

(4) Четвъртата сфера е свързана с финансовата автономия. ЕХМС определя принципите, които гарантират финансовата независимост на местните власти. За да поддържат такава независимост те трябва да разполагат с:

- собствени средства и възможност за свободното им пренасочване под формата на разходи, които считат за приоритет;
- средства, придобити от местни данъци и такси, чийто размер имат правото да определят сами в рамките на законовите разпоредби;
- средства от изравнителни процедури по финансови и фискални плащания за постигане на баланс между задълженията и съответното финансово покритие;
- средства, преразпределени в съответствие със специфични изисквания на закона;
- общи субсидии или браншови помощи, които са за предпочитане пред целевите субсидии за определени проекти;
- достъп до заеми за инвестиции – източниците на подобно финансиране ще зависят от структурата на пазара на капитали във всяка отделна страна⁶.

Съвременните предизвикателства изискват ефективни съвместни действия на всички нива на управление. Местните органи са партньор на централната власт, но все още принципите и разпоредбите на Европейската харта за местно самоуправление не се прилагат в тяхната пълнота. Основните правомощия на органите на местно самоуправление са определени от Конституцията и от Закона за местно самоуправление и местна администрация и възлагането на нови правомощия с наредби и правилници на практика променя волята на народните представители. Те, чрез адекватни законодателни решения, могат да въведат ясна демаркация на задълженията и отговорностите на местно и

³ Чл. 3, т. 2 ЕХМС

⁴ Чл. 8, т. 2 ЕХМС

⁵ Чл. 8, т. 3 ЕХМС

⁶ Чл. 9 ЕХМС

централно ниво и да създадат ефективни механизми за взаимодействие и контрол между властите. Децентрализацията не е заплаха - тя е обща кауза и възможност за утвърждаване на демократичните ценности. Доброто сътрудничество между институциите е необходимо както за общините, така и за държавата. Чрез практическата реализация на подобно сътрудничеството биха се преодоляли кризите и глобалните предизвикателства.

Литература

1. Допълнителен протокол към Европейската харта за местно самоуправление за правото на участие в делата на местната власт, ратифициран със закон, приет от 43-то Народно събрание на 15 януари 2016 г., обн. ДВ, бр. 8 от 2016 г., в сила за РБ от 1 юли 2016 г.)

2. Европейска харта за местно самоуправление, Страсбург, 15.X.1985 г. Ратифицирана със закон, приет от 37 Народно събрание на 17.03.1995 г., обн. ДВ, бр. 28 от 28.03.1995г. Издадена от Министерството на регионалното развитие и благоустройството, обн. ДВ, бр. 46 от 06.06.2000г., в сила от 1.09.1995 г.

3. Европейска харта за местно самоуправление, Конгрес на местните и регионални власти на Съвета на Европа, <https://rm.coe.int/the-congress-booklet-european-charter-of-local-self-government-bulgari/168098bb4f>

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА МОДЕЛА ЗА ОРГАНИЗАЦИОННА ПРОМЯНА НА БЪРК И ЛИТВИН В ИНДУСТРИАЛНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Тони БогдановаМихова

Технически университет – София, филиал Пловдив

APPLICATION OF THE BURKE LITWIN MODEL OF ORGANIZA- TIONAL CHANGE IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

Toni Bogdanova Mihova

Technical University – Sofia, Plovdiv Branch

Abstract

In a dynamically changing internal and external business environment, organizational change is inevitable. How and at what time it will take place is crucial for the success of enterprises. In this paper, the author discusses the nature of Burke Litwin model of organizational change as a useful tool for achieving changes in organization. Based on the carried own survey, the attention is drawn to the best practice of industrial enterprises having successfully applied the examined model.

Key words: organizational change, external business environment, management, leadership, workplace environment, motivation

Промяната е изключително важна за всяка организация, за да може тя да се вписва правилно в организационната действителност, както и да отговори на непрекъснато възникващите нови предизвикателства. Това прави нейното управление сложен и многопластов процес.

В специализираната литература съществуват редица научни изследвания на управлението на промяната. С висока степен на практическа приложимост се отличава „Change Management: The People Side of Change” (Hiatt, 2012). В нея авторите разясняват управлението на промяната, на база на задълбочени научни проучвания в над 2600 компании в продължение на 14 години. Научните изследвания на проблемите, свързани с управлението на промяната се обединяват около тезата, че от гледна точка на конкретните изследвания и приложения на подходите за управление на промяната, настъпват процеси на еволюция на концепциите и се налага преоценка на общоприети истини и на натрупаното знание (Hadjiev, 2020). Авторът на тази теза изследва процесите на адаптиране на човешкия капитал към промяната, като се идентифицират конкретни лостове и инструменти. Някои

автори конкретизират промяната в управлението на човешките ресурси, конкретно под влиянието на развитието на дигиталните технологии (Shatarova, 2018). Други автори поставят акцента при извършване на организационна промяна на регионално ниво, в условията на криза, върху ролята на общините (Katrandzhiev, 2020). Авторы, популярни в научния свят със своите творби в тази област, посочват нови инструменти, с които бързо и ефикасно организацията да осъществи промяната (Kotter, 2021). Същият автор е известен с модела за управление на промяната в осем стъпки, описан в „Ръководство на промяната” (Hristov, 2021).

Целта на доклада е да покажем практическата приложимост на един от моделите за извършване на организационна промяна, а именно моделът на Бърк и Литвин. В тази връзка е направено проучване в 15 големи и 21 средни индустриални предприятия, които прилагат успешно посочения модел.

Същността на модела за организационна промяна е разкрита в статията „Модел за организационна промяна на Бърк и Литвин”, като полезен инструмент за по-правилно разбиране, а оттам и по-ефективно осъществяване на процеса на промяна (Hristov, 2021). Според авторите на този модел, организацията има 12 ключови фактора, свързани помежду си и влияещи на всяка промяна. Извършена е класификация на тези фактори в четири групи, като всяка група има специално влияние върху промяната.

Към първата група се отнася външната среда, като основен фактор, изискващ извършването на промяната. Примери за значими фактори на външната среда са икономиката, конкуренцията, потребителското поведение, политиката, законодателството, технологиите.

Втората група съдържа следните фактори: мисия, стратегия и лидерство и организационна култура.

Към третата група се отнасят седем фактора – структура; системи; мениджърски практики; работен климат; задача и умения; индивидуални потребности и ценности и мотивация.

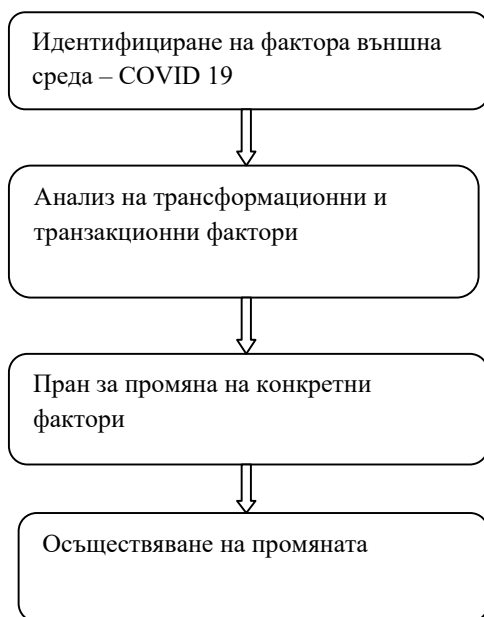
Четвъртата група включва реалната промяна в организацията. Този фактор представлява индивидуалното или организационно изпълнение след осъществените промени в останалите фактори, което при благоприятен развой следва да доведе до високи резултати и постижения.

Моделът за организационна промяна на Бърк и Литвин изяснява ключовите фактори зад всяка промяна и по този начин той дава полезна рамка на мениджърите за своите планове.

Проведеното изследване цели приложението именно на този модел в условията на COVID пандемията. Обекти на изследването са две групи индустриални предприятия, разделени по признака – извършили организационна промяна, във връзка с COVID пандемията. Първата група, условно обозначена с „Група А” включва 8 големи и 9 средни индустриални предприятия, които са приложили модела за организационна промяна на Бърк и Литвин. Втората група („Група Б”) се състои от 7 големи и 12 средни индустриални предприятия, които са приели хаотично мерки за справяне с пандемията. Използван е метода на интервюиране на топ мениджърите на общо 36-те предприятия.

Анализът на резултатите от проведените интервюта показва, че 96% от участниците в „Група А” прилагат модела за организационна промяна на Бърк и Литвин, като последователността от дейностите е показана на фигура 1.

Фигура 1. Алгоритъм на провеждане на организационната промяна

Участниците в „Група Б” приемат мерки за справяне с кризисната ситуация, които не водят до извършване на реална организационна промяна. По-скоро, това са хаотични мерки, свързани с изпълнението на приетите на национално ниво предпазни мерки.

Интерес представляват отговорите на мениджърите на изследваните индустриални предприятия относно крайните резултати на фирмите в периода януари 2021 – септември 2021 година, представени в Таблица 1.

Анализът на резултатите от интервютата показват драстична разлика в получаването на крайните резултати при двете групи участници.

Ако обобщим резултатите, можем да направим следните изводи:

1.Повече от две трети от индустриалните предприятия, които осъществяват организационна промяна по модела на Бърк и Литвин, постигат в голяма степен високи крайни резултати.

Таблица 1. Крайни резултати при двете групи предприятия

№	Положителни резултати по показателите	Група „А”	Група „Б”
1.	Приходи	86%	27%
2.	Печалба	78%	16%
3.	Ниво на качеството	69%	15%
4.	Продуктивност	74%	16%
5.	Удовлетвореност на клиентите	62%	28%

2. По-малко от 1/3 от индустриалните предприятия, които предприемат козметични промени, съгласно приети мерки, свързани по-скоро с предпазването на служителите, отколкото със организационна промяна имат незадоволителни крайни резултати.

Използвана литература:

1. Hiatt J., Creasey T., Change Management: The People Side of Change, ISBN 978-1-930885-61-5, Prosci Inc., USA, 2012
2. Hadjiev K., Theoretical and methodological characteristics of strategies for organizational change in business, International Journal Of Sciences And Arts, 2 . pp. 77-107. ISSN 2671-3551, 2020
3. Shatarova D. , Zlatanova-Pazheva E., 11. Human resources in the digital age - trends and challenges, Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria - Plovdiv, series B.Natural Sciences and the Humanities, Vol. XVIII, ISSN-1311-9192 (Print), ISSN-2534-9376 (On-line), 2018
4. Katrandzhiev N., Konstantinova S., Opportunities for fiscal stimulation of the family business in tourism in crisis,sp. "Nauchni trudove na Agraren Universitet - Plovdiv " Tom LXII, kn. 2, 2020
5. Kotter J., Akhtar V., Change: How Organizations Achieve Hard-to-Imagine Results in Uncertain and Volatile Times (English Edition), 2021
6. Hristov T., Osem stupki za upravlennie na promianata na Kotter, <https://www.novavizia.com/8-stypki-za-upravlennie-na-promyanata-na-kotyr/>
7. Hristov T., Model za organizacionna promiana na Burke i Litwin, <https://www.novavizia.com/model-za-organizatsionna-promyana-na-byrk-i-litvin/>

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ТРИФАКТОРЕН МОДЕЛ ЗА МОТИВАЦИОННО УПРАВЛЕНИЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ

**Цветелина Мантарова
„АББ България“ ЕООД – клон Раковски**

THREE-FACTOR MODEL FOR MOTIVATIONAL MANAGEMENT OF EMPLOYEES

**Tsvetelina Mantarova
ABB Bulgaria EOOD – branch Rakovski**

Abstract

The present study aims to construct a theoretically defined model for motivational management of human capital, summarizing the basic ideas of content and process motivational theories. "Three-factor model for motivational management of employees" is developed. The intention of the conceptual model is to summarize the most common concepts of motivational management of employees, defining three main drivers for work motivation. The model considers the factors "Leadership", "Mission and values" and "Ownership and performance" as determining human behavior, as basic aspects driving and guiding the employees in their development, connection, and interaction with the employer. The combination of these three factors leads to the optimal functioning of the employees and directly affects the organizational development, goals, and prosperity.

Key words

Motivation, motivational factors, management, employees, leadership, mission and values, ownership and performance

Според проучване на Смит и Кели (1997) основното конкурентно предимство на една организация са нейните служители. Авторите определят, че икономическо, стратегическо и конкурентно предимство имат тези стопански организации, които знаят как да привлекат, развият и задържат служители, които притежават необходимата експертиза за постигане поставените бизнес цели. Поради тази причина основен фокус и приоритет на мениджмънта и експертите по управление на човешките ресурси е именно разработването на инструментариум за мотивационното управление.

Съдържателните мотивационни теории в исторически план най-рано намират разпространение в трудовата психология. Те изследват основно генезиса на човешкото поведение и съответно разглеждат въпроса какво подбужда, стимулира или поставя началото на дадено поведение. Отговорът на този въпрос е свързан с концепцията, че хората имат определени потребности, които ги карат да постъпват по определен начин и следователно са важни в детерминиране на мотивацията.

Едни от най-известните съдържателни теории за потребностите са теорията за йерархията на потребностите на Ейбрахам Х. Маслоу (2010), теорията на Клейтън Алдерфер (1969), теорията на МакКлеланд за трите потребности (1978), теорията „Х“ и „Y“ на Дъглас Макгрегър (1960), двуфакторният модел на Фредерик Хърцбърг (1964).

Задоволяването на човешките потребности в следствие на трудовата дейност, описани в Пирамидата на Маслоу, са с общочовешка валидност. В контекста на трудовата дейност, например, възнаграждението, сигурността и безопасността на работното място, приобщаването с колегите на работното място, работа в екип, признание, професионален статус, отговорностите и предизвикателствата в работата (обучение, напредък, растеж и творческа дейност) обуславят нивото на мотивиране на служителите поради тази причина точно тези фактори биват включени в съдържанието на настоящия концептуален модел.

Конструираният теоретичен модел за мотивационно управление на персонала се позовава и на идеите на Двухфакторната теория на Хърцберг. Моделът комбинира мотивационните и поддържащите фактори и се опитва да определи до каква степен те са значими за отделния служител и каква тежест имат при формирането на трудовата мотивация. Поради тази причина в теоретичната рамка на модела се включват критерии и насоки за анализ на обогатяването на трудовата дейност и управлението на персонала чрез анализ на политиките по управление на човешките ресурси и обратната връзка на служителите относно тяхната ефективност.

Подобно на идеите на МакКлеланд за трите потребности (постижения, принадлежност и власт) с цел опростеност на теоретичната рамка създадената концептуална програма също дефинира три основни фактора, определящи мотивацията на хората.

Съгласно комплексността в създаването на универсална политика за повишаване на ангажираността на служителите поради многобройните и разнородни фактори, които влияят на личността и трудовата ѝ дейност, концептуалният модел се позовава на твърдението на Алдерфер, че при определяне на нивото на мотивация на служителите действат едновременно повече от една потребность или дори всички едновременно.

Както според МакГрегър (1960) поведението на ръководителя при управлението на персонала се определя от съответното ниво на познаване на персонала относно неговата реакция и поведение в конкретната ситуация, така и настоящият труд се фокусира върху функционалните особености на лидерското поведение.

При процесуалните мотивационни теории акцентът е поставен предимно върху някои от психичните процеси, протичащи при мотивацията. Те не оспорват съществуването на потребности, но считат, че поведението на хората не се определя само и единствено от тях. Съгласно процесуалните теории поведението на личността представлява функция на неговите възприятия и очаквания, свързани с дадена ситуация, както и на възможните последствия от избрания тип поведение. Тази група теории обикновено се определя като полезна за практическото управление на човешките ресурси, защото именно тя е в основата на прилаганите социални технологии, насочени към мотивационното управление. Обект на внимание тук са теорията за справедливостта на Адамс (1965), теорията за очакванията на Врум (1995), теорията за мотивацията на Л. Портър и Е. Лоуръл (1968), теорията за целеполагането на Локе (1968).

Като важен критерий, определящ мотивацията на персонала, се счита критерият „справедливост“, представен детайлно в теорията на Адамс. В контекста на тази теория концептуалният модел също цели да разбере дали служителите чувстват, че техните ръководители се отнасят справедливо, достойно и почтено с тях, дали са удовлетворени от признанието и похвалите, които получават за работата си, както и дали като цяло се чувстват оценени като човек и дали получават справедливо възнаграждение за работата, която вършат.

Теоретичната рамка разглежда и анализира очакванията, които служителите имат, базирайки се на теорията на Врум (1995). В основата се разглежда твърдението, че очакванията на служителите са израз на връзката между типа поведение и свързаните с него последици (напр. възнаграждение, предприемане на необходимите действия от ръководството при даване на обратна връзка, възможности за учене и кариерно израстване).

Моделът на Портър и Лоуръл също се имплементира в теоретичната програма, целяйки да се разкрие дали служителите се чувстват удовлетворени от възнаграждението,

което получават, както и дали задачите, които изпълняват им носят вдъхновение, гордост и са значими за тях. Целта е да се анализира дали обратната връзка, която прекият ръководител дава на своите подчинени относно положените усилия, помага на служителите да подобрят представянето си и им носи чувство за компетентност и самоуважение.

Целеполагането, като основен фактор, представено в теорията на Локе се включва като съществен мотивационен елемент и в предложената концептуална рамка.

Процесуалните теории за разлика от съдържателните поставят като основен мотивационен фактор процесите, обуславящи мотивационното управление, не самите фактори. Тъй като стопанската организация е система, чието управление се характеризира с конкретно организационно поведение, затова самите процеси и поведение на мениджмънта попадат в обхвата на представения концептуален мотивационен модел.

Настоящата разработка цели да конструира теоретично обоснован модел за мотивационно управление на човешкия капитал, обобщавайки и базирайки се на основните идеи на съдържателните и процесуалните мотивационни теории..

По този начин се създава „Трифакторен модел за мотивационно управление на служителите“ (Фигура 1). Концептуалният модел цели да обобщи най-широко разпространените концепции за мотивационно управление на служителите, като дефинира три основни за трудовата мотивация фактора. Моделът разглежда факторите „Лидерство“, „Мисия и ценности“ и „Собственост и представяне“ като определящи човешкото поведение, като основни потребности, движещи и насочващи личността в нейното развитие, свързаност и взаимодействие с работодателя. Комбинацията от тези три фактора води до оптималното функциониране на служителите на организацията, което влияе директно на организационното развитие, цели и просперитет.

Факторът „Лидерство“ се дефинира като умение на мениджмънта на стопанската организация да ангажира и вдъхновява служителите си чрез поведение и отношение, което служи за пример и подражание. Операционализира се от 10 структурни елемента.

Факторът „Мисия и ценности“ се описва като идентифициране на служителите с културата на стопанската организация. Изпитване на чувство на гордост относно принадлежността към стратегията и целите на съответната организационна структура. Операционализира се от 11 структурни елемента.

Факторът „Собственост и представяне“ се разглежда като наличие на отдаденост и ангажираност у служителите към постигането на поставените организационни резултати. Поемане на отговорност те да бъдат изпълнявани по възможно най-добрия начин. Операционализира се от 13 структурни елемента.

Дефинираните фактори операционализират в своето съдържание не само потребностите, които предопределят поведението на служителите в работната среда, но и процесите и ситуациите, които карат даден служител да постъпва по определен начин.

Лидерство	Собственост и представяне	Мисия и ценности
• Доверие • Предприемане на действия • Пряк ръководител • Обратна връзка • Комуникация • Приемане на различни гледни точки • Пример за подражание • Адаптация към промени • Пречки • Вземане на решения	• Яснота в задълженията • Цел • Отговорност • Ресурси • Комфорт • Баланс работа-личен живот • Инициативност • Сътрудничество • Израстване • Грижа • Признание • Кариера • Възнаграждение	• Безопасност • Фокус върху клиента • Почтеност • Перспективи и бъдеще • Посока на развитие • Вдъхновение • Гордост • Справедливост • Предизвикателства • Култура • Поемане на рискове

„Трифакторен модел за мотивационно управление на служителите“

Фигура 1. Концептуален модел за мотивационно управление на служителите

Литература

1. МАСЛОУ, Ейб. (2010) *Мотивация и личност*, София: Кибеа.
2. ADAMS, J.S. (1965) *Inequity in social exchange*, Adv. Exp. Soc. Psychol. 62
3. ALDERFER, Cl. (1969) *An empirical test of a new theory of human needs*; Organizational Behavior and Human Performance, volume 4, issue 2
4. HERZBERG, Fr. (1964) The Motivation-Hygiene Concept and Problems of Manpower, Personnel Administration (Jan-Feb).
5. LOCKE, E. A. (1968). *Toward a theory of task motivation and incentives*. Organizational Behavior & Human Performance, 3(2), 157–189.
6. MCCLELAND, D. (1978) *Managing motivation to expand human freedom*. American Psychologist, 33.
7. MCGREGOR, (1960) *The Human Side of Enterprise*. N. Y. McGraw-Hill.
8. PORTER, L. W., & LAWLER, E. E. (1968). *Managerial attitudes and performance*. Homewood, Ill.: R. D. Irwin.
9. SMITH, A. F., & KELLY, T. (1997). (Human capital in digital economy). In F. Hesselbein, M. Goldsmith, & R. Beckhard (Eds.), *The organization of the future* (pp. 199-212). San Francisco: Jossey-Bass.
10. VROOM, V. (1995) *Work and Motivation*, Revised Edition, Jossey-Bass Classics.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ИНТЕГРИРАН ЕКСПЕРИМЕНТАЛЕН ПОДХОД ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ВИСШИТЕ УЧИЛИЩА И БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИТЕ

**Маргарита Русева, Меги Дакова, Айгюн Ертюрк-Минчева
ПУ „Паисий Хилендарски“**

AN INTEGRATED EXPERIMENTAL APPROACH TO RESEARCH THE RELATIONSHIP BETWEEN UNIVERSITIES AND BUSINESS ORGANIZATIONS

**Margarita Ruseva, Megi Dakova, Aygun Erturk-Mincheva
PU "Paisi Hilendarski"**

Abstract

The university environment and the business sphere have undergone significant transformations, which have led to new forms of cooperation aimed at meeting the challenges of the modern economic reality.

The main purpose of the paper is to outline the need for cooperation between business organizations and universities in Bulgaria. The object of study is the modern, constantly developing and improving different types of interaction between organizations from all sectors of the national economy and universities. The subject of research are the forms of cooperation between universities and business organizations, the main factors and barriers affecting cooperation, as well as the specific benefits, opportunities, and good practices for both parties in the process of cooperation between them.

Keywords: science, education, business, cooperation

1. Въведение

Според стратегията за растеж на Европейския съюз (ЕС) и програмата за модернизиране на образованието към по-високо равнище всички европейски държави трябва да установят по-устойчиви и по-добре функциониращи взаимоотношения между трите най-важни участници – правителството, бизнеса и университетите с цел увеличаване на заетостта, производителността на труда и социалното сближаване. Във връзка с това, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие и Европейската комисия (OECD & EC) популяризираха насоки за това как университетите могат да се превърнат в по-„предприемачески“. Областите, които те идентифицират, са свързани с лидерството и управлението, организационния капацитет със силен акцент върху привличане на нови финансови източници и сътрудничеството с бизнеса, насърчаването на предприемаческите принципи и иновациите чрез учебните програми, насърчаването на стартиращи предприятия. Тези „препоръки“ са придружени от последната необходимост от икономическа гледна точка да се „прави повече с по-малко“ (OECD, 2010).

Сътрудничеството между висшите училища и бизнеса се определя чрез различни видове взаимодействие между организацията от всички сектори на националното стопанство и университетите, които са насочени към трансфер на знания и технологии (Santoro, Bierly, 2006). „Предприемаческите университети“ насърчават партньорството между академични среди и предприемачите, което може да доведе до забележителни резултати и ползи и за двамата партньори.

Това сътрудничество традиционно се свързва със сътрудничество в научноизследователската и развойна дейност и комерсиализация на научните изследвания. В проучване на формите на сътрудничество между университетите и бизнеса, комерсиализацията и сътрудничеството за научноизследователска и развойна дейност са само два от осемте типа (Davey et al., 2011). През последните години концепцията за това, което се счита за сътрудничество, е разширена, като са представени всички възможности, чрез които университетите могат да допринесат за обществото. Сред така наречените по-нови видове сътрудничество са обучението през целия живот (LLL), предприемачеството, сътрудничество и професионална мобилност между академичните среди и бизнеса (Davey, 2015). Следователно е необходим стратегически подход, за да се оцени и извлече стойност от университетската среда, като най-ефективно се възползват всички съответни заинтересовани страни в екосистемата.

2. Експериментален модел за изследване на сътрудничество между висшите училища и бизнес организацията

В областта на „обществото, основано на знанието“, характеризиращо се с нарастващи процеси на глобализация, стойността на услугите и нематериалните активи, мрежовите организации и цифровите технологии, сътрудничеството между университетите и бизнеса е описано с помощта на различни понятия като „национални иновационни системи“ (Nelson, 1993), „нов начин на производство на знания“ (Gibbons et al., 1994), „предприемачески университет“ (Clark, 1998) и „модел на тройната спирала“ (Etzkowitz & Leydesdorff, 2000; Etzkowitz, 2008). Тези концепции постепенно отразяват призива за „третата мисия“ на университетите – от преподаването и научните изследвания до ангажирането на общността – чрез трансфер на технологии, интердисциплинарност, регионално развитие (Trencher et al., 2014). Примерите включват създаване на предприятия от завършили студенти, подобряване на съответния трудов опит чрез обучение и квалификация, признаване на неформалното обучение, дейности за учене през целия живот, подкрепа за студентите относно кариерното им развитие и др. (Wilson, 2012: 23-24): „*От ориентирани към бъдещето научни изследвания в съвременни технологии, до повишаване на квалификацията на служителите*“, „*от разработките на университетския научен парк за подпомагане на студенти относно предприемачески изследвания, намиращи своя път в света на бизнеса*“, „*от подобряване на бизнес уменията сред студентите да се даде възможност на компаниите да разпознаят стойността на наемането на най-добрите студенти*“, „*от подкрепата на компании от изследователски екипи, до подпомагане на държавните агенции да привличат големи работодатели за инвестиции ...*“.

Значението на сътрудничеството между висшите училища и бизнеса за иновациите и образованието е широко признато (Rybníček и Königsgruber, 2019) и с нарастващо значение, тъй като икономиките са изправени пред все по-конкурентни световни пазари и надпревара за иновации и растеж (Clauss и Kesting, 2017). В световен мащаб се подчертава важността на силната връзка между бизнеса и висшето образование като средство за генериране на икономическа дейност (Brem and Radziwon, 2017).

Основната цел на предлагания експериментален модел е да се изследва степента на сътрудничество между бизнес организацията и висшите училища в Южен централен район.

Задачите, които следва да бъдат решени за постигане на целта се формулират по следния начин:

1) Да се анализират формите на сътрудничество между висшите училища и бизнес организациите.

2) Да се изследват основните фактори и бариери, влияещи на сътрудничеството между висшите училища и бизнес организациите.

3) Да се идентифицират конкретните ползи, възможности и добри практики за двете страни в процеса на сътрудничество между тях.

4) създаване на функционираща система в университетското пространство, която да предложи на студентите (обучаващи се и завършили) възможност за устойчивост и адаптивност към връзката наука-бизнес-образование.

Изследователската хипотеза намира израз в това, че е необходим стратегически подход, за да се оцени и извлече стойност от университетската среда, като най-ефективно се възползват всички съответни заинтересовани страни в екосистемата.

Обект на изследване са съвременните, непрекъснато развиващи и усъвършенстващи се различни видове взаимодействие между организациите от всички сектори на националното стопанство и висшите училища на регионално ниво.

Предмет на изследване са формите на сътрудничество между висшите училища и бизнес организациите, основните фактори и бариери, влияещи на сътрудничеството, както и конкретните ползи, възможности и добри практики за двете страни в процеса на сътрудничество между тях.

Актуалността на предмета на изследване произтича още от факта, че в съвременното сътрудничество между висшите училища и бизнес организациите могат да повишават ефективността на научноизследователската дейност, да модернизират и изцяло променят бизнес процесите. Нарастването на знанието до голяма степен зависи от инструментариума, който използват изследователите и възможностите им да прилагат експериментални методи в познавателния процес.

Предлаганият експериментален модел (функционираща система) в университетското пространство има за цел да осигури на студентите (обучаващи се и завършили) възможност за устойчивост и адаптивност към връзката наука-бизнес-образование. Тази система ще повиши мотивацията им за учене, участие в стажове и възможности за практика в реална бизнес среда. Добре функциониращата система ще доведе до повишаване на успешната професионална реализация на студентите, като подпомогне участието им спрямо нуждите и изискванията на бизнеса на етап реализация.

В системата ще участват работодатели от различни сектори на националното стопанство, който ще предлагат възможности за кариерно развитие, ще наблюдават профилите на студентите, като по този начин ще имат възможност да правят избор на стажанти и служители. Чрез резултата от изградения експериментален модел бизнес организациите ще подпомогнат осъществяването на промени в учебния процес (от практиката към образованието). Това ще се осъществи чрез предложения за промени в учебните програми, актуални спрямо изискванията им. По този начин ще се постави акцент върху желанието и мотивацията на студентите за бъдещата им професионална дейност, ще се изведат и индикатори за успешното им кариерно развитие.

3. Заключение

Както университетската, така и бизнес сферата са претърпели значителни трансформации, които са довели до нови форми на сътрудничество, насочени към посрещане на предизвикателствата на съвременната икономическа реалност. Сътрудничеството между университетите и бизнес организациите става все по-важно. Възможността да се наемат висококвалифицирани висшисти със знания и основни управленски умения, както и зависимостта между реални бизнес предизвикателства и академични изследвания или нови методологии подчертават важноста от развитие на

взаимоотношенията между тези две страни. Както висшите училища, така и бизнес организациите трябва да осъзнаят, че това ще се превърне в едно от ключовите предизвикателства на нашето бъдеще.

Благодарност

Статията е част от работата по проект МУ21-ФИСН-020/27.01.2021 г. на тема: „Интегриран експериментален подход за изследване на сътрудничеството между висшите училища и бизнес организациите“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Литература

1. Santoro, M., P. Bierly, Facilitators of Knowledge Transfer in University-Industry Collaborations: A Knowledge-Based Perspective, Business, Computer Science, IEEE Transactions on Engineering Management, DOI:10.1109/TEM.2006.883707
2. Davey, T., Baaken, T., V. Galan-Muros, Meerman, A., The State of European University Business Cooperation. Part of the DG Education and Culture Study on the Cooperation between Higher Education Institutions and Public and Private Organizations in Europe Science-to-Business Marketing Research Centre Münster University of Applied Sciences, Germany, 2011
3. Plewa, C.; Davey, T.; Galán-Muros, V. (2015) "Engaging Business in Curriculum Design and Delivery - A Higher Education Institution perspective", Higher Education 70(1):35-53, 2015
4. Nelson, Richard R., National Innovation Systems: A Comparative Analysis (1993). University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1496195>
5. Gibbons, M., H. Nowotny, S. Schwartzman, The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies, ISBN 978-0-8039—7793-8, 1994
6. Etzkowitz H., L. Leydesdorff, The dynamics of innovation: from National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations, Research Policy 29 2000 109–123
7. Etzkowitz, H. (2008) The Triple Helix: University-Industry-Government Innovation in Action. Routledge, London, and New York, 15. <https://doi.org/10.4324/9780203929605>
8. Trencher, G., M. Yarime, K. McCormick, Beyond the Third Mission: Exploring the Emerging University Function of Co-creation for Sustainability, Science and Public Policy 41(2):151-179, 2014
9. Wilson, T., Business–University Collaboration, A Review of Business–University Collaboration, 2012, <http://www.wilsonreview.co.uk/review/>
10. Rybníček, R., Königgruber, R., What makes industry–university collaboration succeed? A systematic review of the literature, Journal of Business Economics volume 89, pages221–250 (2019)
11. Clauss, T., T. Kesting, How Businesses Should Govern Knowledge-Intensive Collaborations with Universities, Industrial Marketing Management 62:185-198, DOI: 10.1016/j.indmarman.2016.09.001
12. Efficient Triple-Helix collaboration fostering local niche innovation projects: A case from Denmark, Technological Forecasting and Social Change 123, DOI: 10.1016/j.techfore.2017.01.002

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ВНЕДРЯВАНЕ НА ИНТЕЛИГЕНТНА СИСТЕМА ЗА ПОСТИГАНЕ НА УСТОЙЧИВА ВРЪЗКА В ОБРАЗОВАНИЕТО, НАУКАТА И БИЗНЕСА

Меги Дакова

**Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
гр. Пловдив, ул. Цар Асен 24, България**

IMPLEMENTATION OF AN INTELLIGENT SYSTEM FOR ACHIEVING A SUSTAINABLE LINK IN EDUCATION, SCIENCE AND BUSINESS

Megi Dakova

University of Plovdiv “Paisii Hilendarski, str, Tzar Asen 24, Bulgaria

Abstract: With the advancement of technology and digitalization, new mechanisms are being set up to contribute to improving the quality of education. The need to implement and use intelligent systems gives increasing priority to achieving a sustainable link between education and business organizations. This naturally leads to transformations that give rise to the need for new opportunities for the benefits of sustainable cooperation. The presented article offers an idea for a new smart product, aimed at contributing to new opportunities to facilitate the interaction between the active parties in the knowledge triangle.

Keywords: cooperation, education, science, business

1. Въведение

Висшето образование и науката са сфери, в които се създава и разпространява знание. Истинско предизвикателство с обществено значение се явява актуалният проблем по задържането на добри таланти в науката.

Концепцията наречена „*триъгълник на знанието*“, има важно значение чиято цел е да се постигне ефективно взаимодействие между науката, висшето образование и бизнес организациите.¹

За постигането на успешна и устойчива връзка между бизнеса и образованието на преден план е въпросът за промяна или актуализиране на учебни програми, съобразени с необходимостта на бизнес организациите с оглед бързата адаптация на младите специалисти към пазарната реализация и бързото намиране на подходящо работно място.

Водещото при избор на специалност и направление за обучение от младите хора, биват ръководени от очакванията и представите за своята бъдеща реализация и очаквано заплащане. В хода на своето обучение те придобиват различни знания, умения и компетенции, чрез които се формират като личност, и изграждат представите си за предстоящите задължения в реална работна среда.

Висшето образование и науката са възпрепятствани от бариери, основани на икономическите проблеми. В момент на неблагоприятни условия е важно да се обсъдят проблемните сфери, да се предвидят и предприемат мерки за постигане на възход във развитието на висшето образование.²

Необходимо е да се работи в посока предлагане на подходящи алтернативи за постигане на ефективна и успешна реализация, като се предложат добри условия на труд и заплащане. Все по-актуален остава и проблемът с проследяването на завършилите и реализираните студенти.

Бизнесът, науката и висшето образование в България имат необходимост от реформи, които трябва да са съобразени с потребностите на пазара на труда и добрата подготовка на кадрите.

2. Изложение

През последното десетилетие връзката между бизнес средата и образователните институции претърпяха значителни промени. Някои автори насочват вниманието си върху проблемите и препятствията по пътя към постигане на устойчивост във връзката между висшето образование и бизнес организацията. Други автори полагат усилия в опити за измерване на ефективността и степента на взаимодействие между т.нар. „триъгълник на знанието“, включващ трите важни елемента: „наука-бизнес-образование“, който непрекъснато се променя, като се допълва и разширява.

Някои автори правят преглед като поставят акцент върху теорията за модела на „тройната спирала“ за миналото, настоящето и бъдещето, включвайки всички механизми и посочват бъдещите посоки на действие.³

Връзката „наука – бизнес – образование“ се разглежда чрез различни аспекти от много автори. Нейлсън разглежда връзката в няколко отделни глави, като въвежда понятия свързани с иновация, политики и фактори, през призмата на националните системи за технически иновации, оказващи влияние върху постигането на висококачествено образование, компетенции и др. Той прави опит да провери дали националните институции оказват влияние върху технологиите и дали това се отразява на бъдещето на тези системи.⁴ Всички участници се обединяват в единно пространство в клъстерна мрежа.

След решение на Съвета за икономически растеж към Министерски съвет през 2004 г., се обединяват предприятия под формата на клъстери.⁵ Обединяването им предлага възможност за създаването на иновативен продукт с иновативна дейност като участва всеки един субект.⁶

Чрез разширяване на пазара, обновяване на продуктите и услугите се формират клъстери, които допринасят за повишаване на икономическия растеж. При подкрепа от страна на държавата, образователни и научни институции, клъстерите биха развили своя потенциал, като спомогнат за повишаването на жизнения стандарт.⁷

[2] Zareva I., Matev M., Kirova A. Higher education and science in Bulgaria Economic, social and gender dimensions, Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2014.

[3] Cai, Y. and Etzkowitz, H., 2020. Theorizing the Triple Helix model: Past, present, and future. Triple Helix, 7(2-3), pp.189-226.

[4] Nelson, Richard R., National Innovation Systems: A Comparative Analysis (1993). University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1496195>.

[5] Протокол на Съвета за икономически растеж от 21.04.2004, <https://www.bcci.bg/bulgarian/ikonom/Protokol20040421.pdf>, 01.2022.

[6] Клъстери и Иновации – Възможна парадигма на управлението, 12 глава, <http://www.arcfund.net/arcartShowbg.php?id=9404>, 01.01.2022

[7] Kirova A., Rolya na biznes mrezhite tip „klaster“ za konkurentosposobnostta i ustoychivo ikonomicheskoto razvitiye, VTU „T. Kableshev“, gr. Sofiya, 2017.

За постигането на високо качество на обучение и научни изследвания, висшето образование, и бизнес организациите са изправени пред много предизвикателства. Усилията на всички страни в този процес са фокусирани в търсене на нови възможности за решаване на проблемите, отнасящи се до изграждането на дългосрочна визия и въвеждането на иновации.⁸

Основната цел на висшето образование е да създава и разпространява знания, да генерира иновации и устойчиви връзки между образованието, науката и бизнеса. Европейския съюз отчита проблем по отношение на иновациите, а Европейската комисия се фокусира главно върху създаването на иновации, политики и стратегии. Иновациите са фактор за икономически растеж и ползи за обществото, чрез тях се предоставя възможност за работни места и подобряване качеството на живот.⁹

Непрекъснатият диалог между бизнес организациите и висшите училища, е важен фактор целящ стимулиране на кариерното развитие на студенти, чрез обновяване на учебни програми, курсове и дисциплини. Фокусът на образователната система е върху разширяване на знанията и успешното реализиране на завършилите студенти в реална работна среда. Бизнесът насочва своето търсене върху мотивирани служители с умения и голям потенциал за развитие.

Все още обаче на преден план е проблемът за ефективното сътрудничество между „науката-бизнеса и образованието“. За да се постигне добра колаборация се предлага изграждането на автоматизирана система за управление на взаимодействието между трите страни от триъгълника на знанието. По този начин, ще бъде улесено адаптирането към съвременната необходимост и икономическа ситуация.

Настоящата работа е конструирана върху **представяне на идеен проект** с акцент върху необходимостта от система внедрена във висшето училище, за активното проследяване на развитието на възпитаниците, чрез постигане на баланс в образователната ни система и съобразяване с нуждите на бизнеса.

Целта е да се представи визията за изграждането на **специализирана софтуерна система**, чрез която се очаква да се постигне устойчивост във взаимовръзката „наука-бизнес-образование“.

За постигане на тази **цел**, бяха поставени следните **задачи**:

- (1) Да се определи необходимостта от въвеждането на специализираната системата.
- (2) Да се създаде система, която да предложи възможност за устойчивост чрез базата с данни към връзката наука-бизнес-образование.
- (3) Да се посочат ползите от подобен тип система.
- (4) Системата да бъде използвана от студентите, бизнес организациите и представители на ВУ.

На базата на поставените задачи, се предлага нов метод за преодоляване на бариерите по отношение на сътрудничеството. Предложената платформа цели обединяване на взаимодействието между трите страни в процеса. Системата ще бъде внедрена в университетско пространство, която ще предложи добри възможности за всички участници.

Предлага се нов продукт, които ще предостави възможности за колаборация между възпитаници на висшето училище и представители на бизнес организациите. Ежедневно ще се обновяват и предоставят възможности целящи предоставяне на възможности за студентите за участие в реална работна среда. Чрез тази система ще се повиши мотивацията за учене на студентите и ефективно ще се проследи тяхната реализация.

Тази функционална система ще бъде съобразена изцяло с нуждите, изискванията и очакванията на бизнес организациите. Платформата ефективно ще следи тенденциите и предложенията за кариерно развитие, възможности за участие в стажове и практики.

[8] Kondev G., Achieving Sustainable Development In The Area Of Higher, vol. 1(22) – january/february 2015.

[9] Informationsni fishove za Evropeyskiya sayuz, Evropeyski parlament, Politika v oblastta na inovatsiite.

Първоначалната идея за обхвата на използване ще бъде насочена към възпитаниците на едно образователно звено на ВУ, а на по-късен етап може да се разшири приложението му в други университетски звена.

От важно значение е създаването и поддържането на такава система за проследяване на развитието на студентите, която ще повиши мотивацията им за учене и развитие. Успешната реализация на студентите несъмнено води до повишаването престижа на университета. Необходимостта е осезаема от подобен тип система, за да се постигне устойчивост и единност, която да дава възможност на студентите и бизнеса да обединят усилията си. Фокусът е именно върху постигането на стабилна и устойчива връзка между т.нар „триъгълник на знанието“.

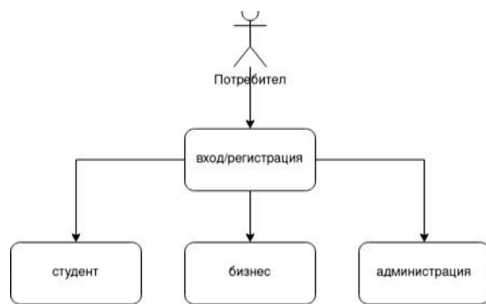
Информацията ще бъде представена с улеснен достъп и привлекателен интерфейс. Това от своя страна ще съдейства за осъществяване на по-лесна комуникация между студентите и бизнеса. Приоритет ще бъде актуализирането на базата данни на настоящи и завършили студенти и представители на бизнеса в направлението на обучаващите се студенти.

Реализацията на продукта ще бъде тясно свързана с търсенето на мерки за подпомагане на професионалната ориентация на студентите, чрез споделяне на информация за степените на образование, езикова култура, професионален опит и нуждите на работодателите.

Основните **цели**, които се постигат с разработеният програмен продукт, са следните:

- Да се разширят възможностите за сътрудничество между висшето училище и бизнес организациите.
- Да се предоставят добри практики за осъществяване на пряк контакт между студентите и бизнеса (добра възможност за успешно кариерно реализиране на студентите).
- Да се разшири обхвата на предложения на бизнеса за актуализиране на нови учебни планове.
- Да се предоставят повече възможности на студентите да участват в проектна дейност.

На фигура 1 е представена схема на потребителските роли, които предлага системата.

Фигура 1. Основни градивни елементи на интерактивната платформа

Сред очакваните **резултати** от внедряването на специализираната система са:

1. Да бъде изградена платформа, която да е съобразена с нуждите на ВУ и бизнес организациите за постигане на по-добро и ефективно бъдещо сътрудничество.
2. Да съдържа улеснен достъп и предоставяне на възможности за успешна реализация на студентите, съобразени с нуждите на бизнеса.
3. Поддържане на по-лесна и ефективна комуникация между участниците.
4. Достъп до стажове и практики, предложени от организации за студенти.
5. Достъп до информация за организирани събития: „кръгли маси, конференции, кариерни дни и др.”

Оценката на постигнатите резултати включва анализ на ключови показатели (регистрирани потребители, осъществени контакти, показатели за ефективност, привличане на нови потребители и разширяване на обхвата на използване на новата мрежа). В случай на

необходимост от оптимизация или промяна в начина на работа такава ще се осъществява при необходимост.

4. Заключение

Промяната на формалното образование трябва да започне с оглед професионалното развитие на трудовите ресурси, защото е необходим стимул и възможност за развитие. Създадената функционална система, ще предложи адаптивност и увереност за студентите. Реализацията на продукта ще бъде тясно свързана с търсенето на мерки и начини за подпомагане на професионалната ориентация. Ще се предостави възможност от страна на студентите да споделят актуална информация свързана с тяхното обучение, степените на образование, езикова култура, професионален опит, а от друга страна бизнесът ще опише своите очаквания и изисквания. Чрез това задание ще може да се осъществи постоянна връзка между възпитаниците на университета и бъдещите техни работодатели.

От огромно значение е създаването и поддържането на такава система за проследяването на реализацията на студентите. Посоченото предполага утвърждаване на сътрудничеството между висшето училище и бизнес организациите, като се предлагат нови възможности за разширяване функционалността на предлаганата интегрирана система.

В заключение може да се каже, че след процеса на внедряване на софтуерният продукт, ще бъдат проследени и описани насоки за повишаване качеството на обучение в зависимост от нуждите на организациите.

Благодарност

Статията е част от работата по проект МУ21-ФИСН-020/27.01.2021 г. на тема: „Интегриран експериментален подход за изследване на сътрудничеството между висшите училища и бизнес организациите”, финансиран от Фонд „Научни изследвания” при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”.

Литература

- [1] Ivanova R., Innovation policy and strategy for smart specialization, Seria “Ikonomicheski nauki”, SUB – Varna 2014.
- [2] Zareva I., Matev M., Kirova A. Higher education and science in Bulgaria Economic, social and gender dimensions, Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2014.
- [3] Cai, Y. and Etzkowitz, H., 2020. Theorizing the Triple Helix model: Past, present, and future. Triple Helix, 7(2-3), pp.189-226.
- [4] Nelson, Richard R., National Innovation Systems: A Comparative Analysis (1993). University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1496195>.
- [5] Protokol na Saveta za ikonomicheski rastezh ot 21.04.2004, <https://www.bcci.bg/bulgarian/ikonom/Protokol20040421.pdf>, 01.2022.
- [6] Klasteri i Inovatsii – Vuzmojna paradigm na upravlението, 12 glava, <http://www.arcfund.net/artcartShowbg.php?id=9404>, 01.2022.
- [7] Kirova A., Rolya na biznes mrezhite tip „klastar“ za konkurentosposobnosta i ustoychivo ikonomicheskoto razvitiе, VTU „T. Kableshkov“, gr. Sofiya, 2017.
- [8] Kondev G., Achieving Sustainable Development In The Area Of Higher, vol. 1(22) – january/february 2015.
- [9] Informatsionni fishove za Evropeyskiya sayuz, Evropeyski parlament, Politika v oblastta na inovatsiite, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/67/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%B2-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8%D1%82%D0%B5>, 01.2022.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

КЛЪСТЕРЪТ КАТО МОДЕЛ ЗА УСПЕШНИ РЕШЕНИЯ В ТРИЪГЪЛНИКА НА ЗНАНИЕТО

**Петър Атанасов
ПУ „Паисий Хилендарски“**

THE CLUSTER AS A MODEL FOR SUCCESSFUL SOLUTIONS IN THE KNOWLEDGE TRIANGLE

**Petar Atanasov
PU "Paisi Hilendarski"**

Abstract

The dynamic conditions in which the national, European and world economies find themselves require exceptional flexibility and adaptability. Global competition, the health crisis, energy challenges and climate change are just some of the threats that economies need to address. The use of adequate models in such a complex environment is a key factor for successful solutions. The purpose of this article is to determine whether the cluster as a model is applicable to the successful implementation in the knowledge triangle. The main task is to derive the nature and nature of the cluster model, on the basis of which to reveal its applicability. As a result, it is concluded that to a significant extent the participants, mechanisms and goals of the cluster model and the knowledge triangle overlap, which indicates the applicability of the cluster model.

Keywords: knowledge triangle, cluster approach (model), innovation...

1. Същност и природа на клъстерния модел

Клъстерите са (регионални) концентрации на предприятия, включително техните доставчици на услуги в обща верига на стойността (Scheer, G, 2007). Според Катц клъстерът се формира около физически активи, икономически активи и работа в мрежи (Katz, B., Wagner, J., 2014). Клъстерният модел се основава на установяването на ефективен подход за съвместно функциониране на географски концентрирани обединения от сходни, взаимосвързани или допълващи се предприятия, с активни канали за осъществяване на бизнес взаимодействие, които ползват обща специализирана инфраструктура, пазари на труда и услуги, споделят общи възможности за развитие, инициират съвместни действия за придобиване на продуктите/услугите и за увеличаване на пазарното присъствие (Божинова, М., 2011). Индустриалните клъстери стават все по-популярен инструмент за регионалното развитие, с което се превръщат в доминираща парадигма на икономическия растеж (Stuart A. Rosenfeld, 2002).

Успешните клъстери най-често включват комбинация от три вида бизнес:

- Международно активни компании, които са особено силни на пазара и са технологични лидери;
- Доставчици или допълнителни предприятия (често малки или средни предприятия);

• Особено иновативни и динамични специалисти, базирани на знания (Scheer. G, 2007).

Клъстерите се основават на стратегически съюзи, при които запазват своята независимост и възможността да се конкурират. Това включва коопериране, възлагане на външни изпълнители, съюзи за продажби, съвместно развитие на човешки ресурси, изследователски проекти и др. Сред общите характеристики прилагани във всички успешни съюзи се открояват:

- Всички членове са там доброволно и запазват своята независимост;
- Партньорите имат високо доверие, което е от съществено значение;
- Проектът се управлява от самите партньори;
- Сътрудничеството има динамична, гъвкава и отворена структура, която позволява използване на възможностите възникнали в хода на проекта;
- Успешното съюзяване дава възможност на партньорите да се концентрират върху своите силни страни. Участниците остават конкуренти в други области, като така не се допуска възможност за формиране на картел;
- Стратегическият съюз води до ясни допълнителни ползи за всички участници;
- По-добра координация в следствие на обща инфраструктура, ресурси, иновации и редуциране на външните заплахи.

Установено е, че клъстерите увеличават нивото на иновациите, ефективността и производителността, с които участниците се конкурират на национално и глобално ниво (Porter, M., 1998). Според Дан Андрюс разпространението на знания е ключова част за растежа на производителността (Andrews, D., 2015). Клъстерът позволява съвместна дейност на независими заинтересовани страни, като се основава на споделени ценности, доверие, репутация и имидж. Притежава колективна визия и добра взаимна комуникация, предполага работа с общи информационни ресурси. Генерира повишено търсене на сериозно количество сходни или свързани бизнеси, поощрява предприемаческата енергия, в резултат на което нарастват продажбите и се разширява клъстерния хоризонт. Клъстерният подход позволява да се максимизират достъпните източници на публично финансиране чрез сътрудничество с регулаторните органи на държавата при разработване на програми за клъстерна подкрепа.

2. Приложимост на клъстерния подход при успешната реализация в триъгълника на знанието

В литературата се срещат различни дефиниции за триъгълника на знанието. Тази, която приемаме е: съвместната работа между бизнес, образование и наука с цел постигане на иновация. Успешно реализираната концепция за триъгълника на знанието предполага наличие на благоприятна и устойчива среда (екосистема), дългосрочна и споделена от партньорите визия, както и наличие на подходящи модели. Днес глобализацията принуждава бизнеса да се концентрира все-повече върху основните си компетенции и силни страни, като поема все по-малка част от цялата верига на добавена стойност. Накратко, глобализацията води до увеличаване на разделението на труда и увеличаване на икономическите взаимовръзки. Успехът на всеки един бизнес зависи все повече от приноса на други. Сътрудничеството се превръща в ключ за успеха на бизнеса, все повече наподобяващ оркестрален концерт, където многобройни солисти се смесват безпогрешно в цялостен звук (Scheer. G, Zallinger. L, 2007). Христоматиен пример е небезизвестната Силиконова долина, където са постигнати изключителни икономически резултати базирани на иновативни клъстери от свързани индустрии и компании (Bresnahan, T., A. Gambardella, 2004).

Позитивите от прилагането на клъстерния подход при успешната реализация в триъгълника на знанието биха могли да се дефинират, както количествени и качествени, като не винаги би могло да бъдат измерени. Бел изтъква две основни причини относно това, защо включените в клъстер заинтересовани страни са по-иновативни от останалите. На

първо място участниците в клъстера се възползват от по-близката линия на доставки, директния поглед върху конкурентите, както и възможността да се ползува колективно познание. На второ място участниците в клъстера споделят ефектите от засилено социално взаимодействие, както и мрежовите ефекти (Bell.G, 2005). Един от водещите позитиви при клъстерния подход е синергията, което представлява интерес през призмата на приложимостта в триъгълника на знанието. Морисън и др. откриват синергичния ефект в клъстерния подход в обединяването на субекти от публичния, частния и образователния сектор. В свое изследване на десет туристически клъстера авторите установяват, че пет са инициирани от академични организации, два от частния сектор и три от публични органи посредством частния сектор (Morrison. P, 2004).

Приложимостта на клъстерът при успешната реализация в триъгълника на знанието представлява интерес през призмата на някои по-важни характерни особености. Такива са: отвореност, визия, гъвкавост, способност за споделяне и работа с общи информационни ресурси и като резултат съвременни конкурентни предимства, базирани на иновативността. Клъстерният подход предлага отворена възможност за членство, построено върху общи ценности, взаимодействие и доверие, в резултат на което се ерозират границите между партньорите. Предлага колективна визия, като генерира търсене за множество компании със сходни потребности базирано на коопериране без да се изключва възможността да се конкурират помежду си, което рефлектира в нарастване на общия капацитет. Повишеното взаимодействие в границите на клъстера е построено на основата на гравивна конкуренция. Съпоставянето и опознаването на конкуренцията и последвалия от това натиск, резултира в нарастване на управленския потенциал и нарастване на капацитета за иновации. Бахтари и Брейнинг доказват положителния ефект на клъстерирането върху разходите за НИРД (Bakhtiari, S., Breunig, R., 2017). Резултати от паневропейската програма за сравнителен анализ на клъстери „NGPEXcellence – Cluster Excellence в скандинавските страни, Германия и Полша” през 2010/2011 доказва причинно-следствена връзка между определени услуги на клъстерите и НИРД, както и бизнес дейности на МСП (Christensen, T et al., 2012). Редица компании (основно МСП) биха могли да си осигурят финансиране на НИРД единствено чрез обединяване на ресурсите, като иновациите не са въпрос единствено на класическа научноизследователска и развойна дейност. Понятието обхваща нови продукти, процеси, както и нови форми на организация. Споделянето на опит в рамките на клъстера включва трансфер на познание и технологии, съвместно участие в изложения, общи усилия за лобиране и др. Клъстерът позволява да се привлича, споделя, съхранява и използва огромно количество ценна информация, в резултат на което вземането на решения става при една много добра информационна основа. Клъстерният модел стимулира сектора, като се фокусира върху сегментите с най-значимо присъствие във веригите на стойността по отношение на членовете си. Клъстерът предполага редуциране на разходите, повишен достъп до специализирани услуги, в резултат на което предлагане на нови продукти и услуги и достъп до нови пазари. Клъстерният модел предлага добри възможности за квалифициране на човешките ресурси, както и навременно откриване и работа с таланта.

3. Заключение

Клъстерният модел би могъл да осигури добра основа за справяне с предизвикателства в широки граници вариращи от глобализацията до демографията. Клъстерите функционират, като мрежи от взаимосвързани компании, доставчици, свързани с тях научни институции и други структури, които работят съвместно на базата на публично – частно партньорство. Така дефинираните участниците практически се препокриват с тези в триъгълника на знанието. За клъстерът са присъщи отвореност, доверие, трансфер на знания и споделяне на общи ресурси и ценности, свобода и прозрачност в отношенията, гравивна конкуренция и възможност за изграждане на междусекторни и международни връзки и стратегически партньорства. Клъстерният модел

генерира сериозен иновативен потенциал. Клъстерът задвижва подходи за съвместна работа, които позволяват по ефективен и ефикасен начин да се изпълнят инициативи, проекти и дейности, идентифицирани и споделени от партньорите. Клъстерният модел не е панацея но с възможностите и потенциала, които притежава би могъл да бъде сериозна градивна единица в триъгълника на знанието.

Благодарност

Статията е част от работата по проект МУ21-ФИСН-020/27.01.2021 г. на тема: „Интегриран експериментален подход за изследване на сътрудничеството между висшите училища и бизнес организациите“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивския университет „Пансий Хилендарски“.

Литература

1. Божинова, М., 2011, Теоретични и практически аспекти на приложимостта на клъстерния модел в туризма, стр. 101
2. Stuart A. Rosenfeld, Creating smart systems: A guide to cluster strategies in less favoured regions (Luxembourg: European Comm'n, 2002)
3. Bell.G, 2005, Research notes and commentaries clusters et work, and firm innovativeness, Strategic Management Journal, p. 2
4. Bresnahan, T., A. Gambardella (eds.), 2004, Building High-Tech Clusters. Silicon Valley and Beyond. Cambridge University Press, New York.
5. Morrison.A, Lynch. P, Johns. N, 2004, International tourism networks, International Journal of Contemporary Hospitality Management, p. 197-202
6. Scheer. G, Zallinger. L, 2007, Cluster Management – A Practical Guide, p. 3-5
7. Porter, M. (1998). Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review.
8. Andrews, D., Criscuolo, C. and Gal, P. (2015). Frontier Firms, Technology Diffusion and Public Policy: Micro Evidence from OECD Countries. The Future of Productivity, OECD
9. Bakhtiari, S. and Breunig, R. (2017). The role of spillovers in research and development expenditure in Australian industries. Economics of Innovation and New Technology, 27(1), pp.14-38
10. Katz, B. and Wagner, J. (2014). The Rise of Innovation Districts, Brookings Institution
11. Christensen, Thomas Alslev/Lämmer-Gamp, Thomas/Meier zu Köcker, Gerd, 2012: Let's make a perfect cluster policy and cluster programme. Smart recommendations for policy makers, Berlin/Copenhagen, pp. 32-34

ОТВОРЕНИЯТ (МРЕЖОВИ) МОДЕЛ КАТО УСПЕШНО РЕШЕНИЕ В ТРИЪГЪЛНИКА НА ЗНАНИЕТО

**Петър Атанасов
ПУ „Паисий Хилендарски“**

THE OPEN (NETWORK) MODEL AS A SUCCESSFUL SOLUTION IN THE KNOWLEDGE TRIANGLE

**Petar Atanasov
PU "Paisi Hilendarski"**

Abstract

Successful solutions in the knowledge triangle presuppose on the one hand the presence of a long-term vision, deep motivation and a suitable environment (ecosystem) and on the other hand the use of a suitable model. This article attempts to establish whether and to what extent an open network model meets these conditions. The aim of the article is to determine whether the open network model is applicable in the successful realization of the knowledge triangle. The main task is to bring out on the one hand the key requirements in the knowledge triangle and on the other hand the strengths and weaknesses of the open innovation model. As a result, it is concluded that the model of open innovation in its essence and nature naturally fits into the concept of the knowledge triangle.

Keywords: knowledge triangle, open network model, innovation

1. Ключови изисквания, пред успешният модел в триъгълника на знанието

Триъгълникът на знанието най-често се дефинира, като успешната съвместна работа между бизнеса, образованието и научните изследвания с основна цел създаване на иновации. Последните са изначален двигател на прогреса и твърде отдавна се приемат, като водещо конкурентно предимство. Друго фундаментално конкурентно предимство е човешкият капитал. Последният и технологичните промени са широко признати, като източници на икономически растеж в развитите икономики (Barro & Lee, 2015). Човешкият капитал, технологичните промени и натрупаното знание обаче сами по себе си не са достатъчни за създаване на икономически растеж. Ключова роля тук играе науката, която освен традиционната си роля на пренасяне на знания следва да „капитализира знанието“ чрез трансфер към съществуващи и нови фирми (Etzkowitz, H., 2007). Целта на успешния модел в триъгълника на знанието е да предостави ефективна среда, където идеи, познания и широк

кръг от партньори с общ фокус да бъдат трансформирани в иновативен продукт. Успешният модел в триъгълника на знанието би трябвало да се справи с предизвикателства, като:

- Ниски нива на иновативна активност и липса на предприемаческа култура;
- Непълноценно използване на съществуващите изследователски предимства, липса на достатъчна информираност и мотивация;
- Лоши условия за привличане и работа с таланта;
- Преодоляване на пропастта в иновациите между изследванията и пазара;
- Едновременно работа на множество партньори в единна мрежа;
- Наличието на прегради и липса на достатъчно доверие между партньорите;
- Бързо протичане на информация и работа с общи ресурси;
- НИРД става все по-виртуална и мултидисциплинарна.

Един съвременен, модерен модел би трябвало да бъде общност на знание и иновации, да концентрира и катализира познание, умения, идеи и ресурси поощрявайки таланта и предприемаческия дух. Въпросният модел би бил успешен ако успее да ерозира преградите и преодолее дистанцията между партньорите, като по този начин ги превърне в екип. Такъв модел би бил част от благоприятна екосистема, съобразена с визията, ценностите и стратегиите възприети за развитието на иновативността на съответния пазар. Твърде често иновацията е резултат на мултидисциплинарността в науката. Според Дебора Уинс-Смит изкуствата и хуманитарните науки би било добре да се интегрират с физическите науки: „имаме нужда от инженери, които мислят като художници и от художници, които мислят като инженери“ (Jacobsson, G., 2009). Такъв подход, при който се наблюдава фокус върху хоризонтални потоци от знание с цел интегриране на различни бази отличава отворения иновативен модел от клъстерния (Cooke P., de Laurentis C., 2010a).

2. Същност, силни и слаби страни на отворения (мрежови) модел

За първи път терминът „Отворена Иновация“ е използван от Хенри Чесбро през 2003 г., който предлага основата на модела. Според авторът иновационните процеси на фирмите могат и следва да се основават на комбинация от вътрешни и външни идеи, ресурси и механизми за създаване на стойност. С други думи, най-важната стъпка на отворения модел е да се разглежда иновационният процес като отворена система (Laursen and Salter 2006). Екосистемата на отворената иновация е различна от стандартната бизнес екосистема. Ако втората е насочена директно към създаването на стойност, то първата се фокусира в нарастване на информационните потоци, сътрудничеството и създаването на знания и технологии свързани с бизнеса, които водят до нови успешни компании и икономически растеж (Huhtamaki J., Rubens N., 2016). Според моделът на Чесбро мястото на иновациите е мигрирало извън пределите на централните лаборатории за НИРД и сега се намира сред различни стартиращи фирми, университети, изследователски консорциуми и други външни организации (Chesbrough, H., 2003). Произходът на тази идея би могъл да се намери в изследвания, които изучават начина, по който фирмите са склонни да установяват връзки с външни контрагенти, като клиенти, доставчици, клиенти и университети (Battistella all, 2012). Моделът на отворена иновация описва съвременната тенденция, при която фирмите търсят нова информация и технологии за иновации извън своите граници (West and Bogers 2017). Показателен пример за бизнес чрез създаване (организиране, контролиране и управление) на мрежа от взаимоотношения, а не от притежаване на активи, дава Епъл. Този пример е илюстрация на променената бизнес култура, следствие на развитите информационни технологии и връзки. Отвореният (мрежови) модел от една страна дава възможност на участниците да се фокусират върху основните си възможности и силни страни а от друга да се използват силните страни и конкурентни предимства извън рамките на модела. Това го прави по-гъвкав и динамичен, със значително по-пропускливи и размити граници. Способността за ускоряване на иновативния процес от знанието до пазара е критична, като ангажиране на потребителите и други външни участници е типична стъпка за успешна реализация (Thiel, 2014).

При отворения модел мениджмънтът е насочен към управление на жизнения цикъл на продукта и иновацията. Отворената иновация се разглежда основно на ниво проект или решаване на определен казус а не толкова на ниво иновация на отделната компания. Друга отличителна черта на модела е, че съществуват много начини идеите да се вляят в процеса, както и много начини да достигнат до пазара. Тук проектите могат да бъдат стартирани от вътрешни или външни източници, като има свобода това да се реализира в различни точки и по различни начини. Освен това проектите могат да си проправят път към пазара по много начини, като например чрез външно лицензиране, дистрибуция или чрез отделяне на определен сегмент в нова компания. За различните етапи на иновационния процес при отворения модел е присъщо участието на всички функции на компанията а не само на изследователската. В съвременните условия НИРД става все по-виртуална, многонационална и мултидисциплинарна, предизвикателства, които изискват съответните мрежи от познание. Това поражда нуждата от динамично взаимодействие, включващо интерактивни процеси на обучение с обратна връзка между партньорите (Trachuk, Linder, 2018). Отвореният иновативен модел споделя концепцията за трансфер на технологии и необходимостта от обмен и управление на вътрешни и външни потоци от знание. Този процес може да бъде ускорен чрез провеждане на конференции, консорциуми, симпозиуми и консултации между различни индустрии и академичните среди.

Моделът на отворена иновация притежава редица силни страни. При него основното ядро на компанията би могло да управлява мрежа от изследователи, работещи на договорна основа (работи като координатор). Всички те биха могли да се разгледат, като отделни проекти и да се изпълнят независимо с вътрешни или външни ресурси. Това позволява диференцираното им финансиране, както и по-успешното управление на риска. Изнасянето на основните модули в отделни самостоятелни такива позволява последните да се управляват гъвкаво и ефективно, което рефлектира в ранно улавяне на иновациите, намаляване на времето и увеличаване на пътищата за достигане до пазара. Моделът на отворена иновация предполага трансформиране на редица постоянни разходи в променливи, избягва извършването на двукратни разходи за една и съща дейност, намалява нуждата от огромни инвестиции в активи, предполага високите разходи за НИРД да се разпределят между различните контрагенти. Извеждайки НИРД, маркетинг, производство и пласмент, ядрото на компанията би могло да се фокусира върху стратегически задачи, като: управлението на проекти, продуктово позициониране, добавената стойност, регулаторни въпроси, управление на интелектуалната собственост, формиране на ключови отношения с организации и контрагенти. Отвореният иновативен модел разкрива възможност за излизане на нови пазари с избягване на свързаните с това крупни сливания, разходи и сътресения. Употребата на иновации построени на мрежи на знанието съчетани с разнообразни технологични платформи има за резултат по-ефективното използване на собствения ресурс.

Моделът на отворената иновация притежава и своите слаби страни. Такава е например фактът, че би могла да се реализира успешно само докато генерира доход за всички участници в процеса. Понякога използването на външни технологични възможности изисква отделяне на значителни ресурси за създаване на нужната организация и протичане на процесите. Пред тези, които следва да вземат решения за отваряне на своите граници стои въпроса за загубата на контрол над протичащите процеси. Отворената иновация е по-подходяща за многофазови проекти а редица автори разкриват, че тя се прилага успешно предимно в компании със стратегия за диференциране. Моделът дава по-високи резултати при компании с по-голям мащаб, тъй като МСП имат нисък абсорбционен капацитет.

Заключение

На фона на глобализирания свят и все по-нарастващата конкуренция се оказва, че вътрешните източници за генериране на иновативност са лимитирани, все по-недостатъчни

и твърде скъпи. В наши дни гъвкавостта се превръща в основно предизвикателство за НИРД и бизнеса като цяло а поддържането на уникалност и оригиналност са изключително трудни. Причините са намаления жизнен цикъл на продукта, бързо променящата се среда, технологии и очаквания на потребителите. Една успешна алтернатива на тези предизвикателства се явява отварянето на модела и използването на външни ресурси. Съпоставяйки ключовите изисквания пред успешния модел в триъгълника на знанието със същността и силните страни на отворения иновативен модел достигахме до извода, че последните покриват значителна част от изискванията на първите. Отвореният мрежови модел е адресиран до множество агенти по своята природа а една от основните му цели е най-ефективното достигане до иновативен продукт. Успешната работа между образование, бизнес и наука с резултат иновация се вписва по съвсем естествен начин в този модел. Освеен това последният дава отговор на множеството предизвикателства в триъгълника на знанието. Отвореният модел за иновации не е панацея, на него може да се погледне, като възможност или опция. Допустими са всички възможни степени на свобода, което е съобразено със спецификите на заинтересованите страни и естеството на дейността им.

Благодарност

Статията е част от работата по проект МУ21-ФИСН-020/27.01.2021 г. на тема: „Интегриран експериментален подход за изследване на сътрудничеството между висшите училища и бизнес организациите“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Библиография:

1. Barro, R. J. & Lee, J. W., 2015. Education Matters: Global Schooling Gains from the 19th to the 21st Century. 1st ed. New York: Oxford University Press
2. Etzkowitz, H. (2007). University-Industry-Government: The Triple Helix Model of Innovation, p. 1
3. Jacobsson, G. (2009). The Knowledge Triangle Shaping the Future of Europe. Summary report from the conference 31st August – 2nd September, Göteborg, Sweden, pp. 22–23
4. Cooke P., de Laurentis C. (2010a) The matrix: Evolving policies for platform knowledge flows. Platforms of Innovation: Dynamics of New Industrial Knowledge Flows (eds. P. Cooke, C. de Laurentis, S. MacNeill, C. Collinge), London: Edward Elgar Publishing, pp. 311–360
5. Battistella, Cinzia, and Fabio Nonino. 2012. Open innovation web-based platforms: The impact of different forms of motivation on collaboration. Innovation 14: 557–75
6. Henry W. Chesbrough, 2003, The Era of Open Innovation, MIT Sloan Management Review, p.5
7. Laursen, Keld, and Ammon Salter. 2006. Open for innovation: The role of openness in explaining innovation performance among UK manufacturing firms. Strategic Management Journal 27: 131–50
8. Huhtamaki J., Rubens N. (2016) Exploring Innovation Ecosystems as Networks: Four European Cases. Proceedings of the 49th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS), Koloa, HI, USA, 2016, pp. 4505–4514
9. Trachuk A., Linder N. (2018). Innovation and performance: An empirical study of russian industrial companies. International Journal of Innovation and Technology Management, 15 (3)
10. West, Joel, and Marcel Bogers. 2017. Open innovation: Current status and research opportunities. Innovation 19: 43–50
11. Thiel P. (2014) Zero to One. Notes on Startups, or How to Build the Future, New York: Crown Business

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ИКОНОМИЧЕСКА ЕФЕКТИВНОСТ НА ИНОВАЦИОННИТЕ ПРОЕКТИ В ЗЕЛЕНАТА ИКОНОМИКА

Томина Ангелова Томова

Христина Илиева Узунова

Университет по Хранителни Технологии-Пловдив

ECONOMIC EFFICIENCY OF INNOVATION PROJECTS IN THE GREEN ECONOMY

Tomina Angelova Tomova

Hristina Ilieva Uzunova

University of Food Technology - Plovdiv

Abstract: The global economy faces a number of challenges related to climate change, environmental protection, economic development and social equity. Finding a balance between the pursuit of increased economic competitiveness and a cleaner environment requires the effective adaptation of sectors of the economy to the current changes associated with the transition from a linear to a green economy. In response to the environmental, economic and social challenges faced by many sectors of the economy and the country, the role of innovation is deepening. They offer robust opportunities for innovative partnerships and economic growth. Their complex nature opens up a new market that attracts the interest of entrepreneurs and managers, with opportunities to combine profitable investments, job creation and a cleaner environment.

Key words: innovation, efficiency, innovation project, green economy

Въведение

Съвременното общество е на прага на сериозни промени. Моделите на икономическо развитие, които съществуват повече от едно десетилетие, се заменят с нови системи, които ще осигурят на човечеството светло настояще и бъдеще. Зелената икономика, като елемент на устойчивото развитие на съвременното общество, е в основата на идеята за ефективно, екологично използване на природните ресурси чрез развитие на природосъбразна и конкурентоспособна икономика. Концепцията е разработена от Програмата на ООН за опазване на околната среда – „Инициативата за зелена икономика“. [1] В нея зелената икономика е дефинирана като приобщаваща, подобряваща благосъстоянието на хората и изграждаща социална справедливост, като същевременно намалява рисковете за околната среда и недостига на ресурси. Приобщаващата зелена икономика е алтернатива на днешния доминиращ икономически модел, който изостря неравенствата, насърчава отпадъците, предизвиква недостиг на ресурси и генерира широко разпространени заплахи за околната среда и човешкото здраве. През последното десетилетие концепцията за зелена икономика се очертава като стратегически приоритет за много правителства. Преобразувайки своите икономики в двигатели на устойчивост, тези страни ще бъдат подготвени да поемат основните предизвикателства на 21-ви век – от урбанизацията и недостига на ресурси до изменението на климата и икономическата нестабилност. За зелена се счита икономика, която е ниско въглеродна, ресурсно ефективна

и социално ориентирана, като публичните и частните инвестиции са двигател на доходи и трудова заетост.[2] Икономика, която има за цел намаляване на въглеродните емисии и замърсяването, повишаване на енергийната и ресурсна ефективност и предотвратяване загубата на биоразнообразието и унищожаване на екосистемите. Програмата на ООН за развитие, публикувана през декември 2020 г., има важна роля за спасяването на световната икономика от въздействието на пандемията COVID-19. Заедно с дигитализацията и инвестициите в социални програми, това ще помогне за „издигането на допълнителни 146 милиона души от крайната бедност“.

През 2008 г. терминът отново е приложен в контекста на дискусии относно политическия отговор на глобалната финансова криза и опасенията от глобалната рецесия. През октомври (2008), UNEP (The United Nations Environment Programme) [3] стартира инициатива за зелена икономика, за да предостави анализ и политическа подкрепа за инвестиции в зелени сектори и за екологизиране на неблагоприятни за околната среда сектори. През декември 2009 г. е публикуван доклад „Global Green New Deal“ [4] (GGND), в който се предлагат пакет политики за зелена индустрия, които да стимулират икономическото възстановяване и същевременно подобрят устойчивостта на световната икономика. С докладът се призова правителствата да разпределят значителен ресурс стимулиращ финансиране за зелените сектори, като се поставят три основни цели: 1. икономическо възстановяване; 2. изкореняване на бедността; и 3. намалени въглеродни емисии и влошаване на екосистемата. [5]

ООН публикува изявление в подкрепа на зелената икономика като трансформация за справяне с множество кризи (Копенхаген, юни 2009). [6] В Програма 2030, относно „Разкриване на пътища към приобщаваща зелена икономика“ се подчертават понятия като споделяне, кръговост, сътрудничество, солидарност, устойчивост, възможности и взаимозависимост.[7] Обхватът на зелената икономика се свежда до „производството на възобновяеми биологични ресурси и превръщането на тези ресурси и потоци от отпадъци в продукти с добавена стойност, като храни, фуражи, био базирани продукти и биоенергия“ от фирмите.[8] Ефективното функциониране на фирмите и адаптацията им към бързо променящите се глобални условия, съобразени с целите за устойчиво развитие на съвременното общество, налага провеждането на политика, поддържаща висока иновационна активност за внедряване на зелени иновации в различни функционални области. Иновациите са ключов инструмент в разгръщане на потенциалните възможности на фирмите в прехода към зелена икономика.[9] Те са основен фактор за постигане на целите в Европейския Зелен пакт. Зелените иновациите притежават огромен потенциал за повишаване на конкурентоспособността и икономически растеж на всички управленски нива - предприятие, отрасъл или държава. [10] Те са фундаменталното средство за повишаване качеството на живот. Тяхната стратегическа роля нараства значително през последните десетилетия в условията на интензивен научно-технически прогрес, в резултат на засилващата се глобализация и променящата се природа на конкурентоспособност. [11]

Целта на настоящата разработка е да се анализира динамиката на инвестициите в зелената икономика на България, като се систематизират методите за оценка на зелените иновационни проекти.

Изложение

Иновацията не може да се дефинира еднозначно и може да бъде разгледана от различни аспекти:¹²

- От производствена гледна точка –приложение за първи път в практиката на нови идеи или на съществуващи научни знания и идеи.
- От маркетингова (пазарна) гледна точка –нова идея, лансирана на пазара, за която потребителят има нагласа да плати.

- От гледна точка на потребителя – иновацията представлява всеки продукт, услуга или процедура, които потребителят възприема като нещо ново и непознато, задоволяващо неговите потребности.

Според Наръчника на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие в Европа (OECD), (2018), иновация е въвеждане на нов или значително подобрен продукт (стока или услуга) или процес, нов маркетингов метод или нов организационен метод в бизнес практиката, организацията на работното място или външните отношения.

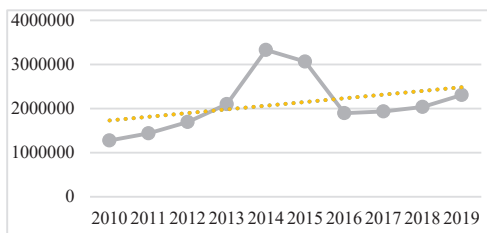
Иновациите в зелената икономика имат две ясни и значими характеристики:

- Да отразяват идеята за намаляване на въздействието върху околната среда, независимо дали ефекта е предварително търсен или случаен.

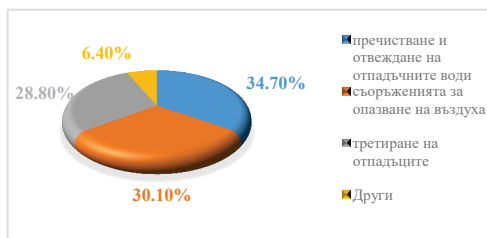
- Да не се ограничава само до продуктови, процесни, маркетингови и организационни иновации, а да обхваща иновации в социалните и институционалните структури.

Направено е проучване (фиг. 1.), показващо тенденция на ръст в инвестициите на стопанските структури насочени към опазване и възстановяване на околната среда в България през 2013-2019г. [13]

В периода 2016-2018г., инвестициите в зелени инвестиционни проекти имат стойности равни на тези от 2013г. През 2019г. се наблюдава повшение с 25% спрямо 2018г.

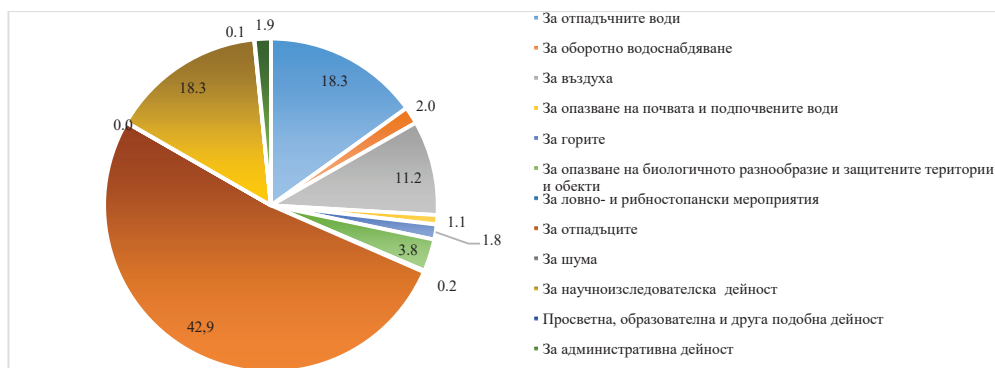

Фиг.1. Инвестиции в зелени иновационни проекти

Фиг. 2. ДМА с екологично предназначение, по екологични направления (2020 г)
Източник: НСИ

Направено проучване по отношение разпределението на наличните дълготрайни материални активи с екологично предназначение (по екологични направления) в България към 2020 г. (Фиг.2). Видно е, че най-голям дял ДМА (34.70%) са насочени към пречистване и отвеждане на отпадъчните води. С 30,10% са съоръженията за опазване на въздуха, следвани от ДМА за третиране на отпадъците (30,10%). На фиг. 3 е обобщен обемът инвестиции в зелени иновации по екологични направления в България за десетгодишен период. С най-голям дял са инвестициите за обратно водостнабдяване (42,9%), като 18,3% са за иновции в направлиние отпадъчни води и опазване на почвата и подпочвените води. За съжаление инвестициите в екологично направление опазване на въздуха са само 11,2%.

Фиг.3. Разпределение на инвестициите по екологични направления в България, 2010-2020 г. (%)

Източник: НСИ

Тенденцията на нарастване на инвестициите, свързани с опазване и възстановяване на околната среда поражда необходимостта от систематизация на методите за оценка на икономическата целесъобразност и ефективност на зелените иновационни проекти.

Обосноваването на целесъобразността и ефективността на всеки един иновационен проект е изключително важна и отговорна задача на мениджмънта. Ефективността на проектите изисква те да се разработят многовариантно.

В специализираната литература съществува широк набор от методи и техни модификации за оценка на инвестиционни иновационни проекти. В зависимост от това дали се отчита фактора “време”, те се разграничават на статични и динамични.[14]

Статичните методи не отчитат стойността на парите във времето. В практиката, като статични се използват показателите:

1. Метод на възвръщаемост на база нетен финансов принос (нетен доход от инвестицията);

2. Метод на откупуване на база печалба (норма на възвръщаемост на инвестицията);

3. Средна степен на възвръщаемост (средна норма на рентабилност).

Основният недостатък на статичните методи е, че не отчитат фактора “време”. Тези методи могат да дадат реални резултати, ако връщането на инвестицията е до една година.

Динамичните методи се основават на концепцията за настоящата стойност (Present Value - PV) на бъдещи финансови потоци. Коригирането на номиналната стойност на бъдещи парични потоци става с помощта на дисконтовия фактор (Discount Factor – DF).

А) Метод на нетната сегашна (осъвременена) стойност (Net Present Value - NPV) – почива на концепцията за дисконтиране на паричните потоци (Discounted Cash Flow Method).

Вторият основен показател за оценка на финансовата ефективност на инвестиционните проекти е вътрешната норма на възвръщаемост (Internal Rate of Return - IRR).

Вътрешната норма на възвръщаемост е критерий за цената на капитала, вложен в инвестиционни проекти. Логично е да се избере онзи проект, който има най-висока вътрешна норма на възвръщаемост.

Друг основен метод за оценка на инвестиционни проекти е коефициентът “Приходи-Разходи” (Benefit-Cost Ratio - BCR).

Популярен метод за оценка на инвестиционни проекти е отношението печалба/капитални вложения известно под наименованието индекс на рентабилността (Profitability index - PI).

При оценка на инвестиционни проекти, освен влиянието на фактора “време” е препоръчително да се отчитат и факторите - “риск” и инфлация.

Рискът се проявява в бъдещите изменения на приходите, разходите и чистия паричен поток. Той има случаен и непредсказуем характер, което налага неговото предвиждане, проучване и оценка. Използваните методи са: А) *Анализ на чувствителността* на осъвременени парични потоци.

Б) *Анализ на вероятностите* – Методът предполага оценка на възвръщаемостта на всеки проект за целия му икономически живот и за всяка година. Методите за измерване на риска определят диверсификацията с цел намаляване на риска от загуби.

Инфлацията е социално-икономически процес, който се проявява в повишаване на равнището на цените в икономиката и намаляване на покупателната способност на паричната единица. За отчитане на инфлацията при оценка на инвестициите се използват методите: текуща покупателна сила и текущо стойностно счетоводство. За отстраняване влиянието на инфлацията върху ефективността на инвестициите и цената на капитала се използва метода на двойното дисконтиране.

Ефективни методи за планиране и контрол в управлението на различни иновационни проекти са мрежовите модели. Най – често се използва метода на “Критическия път” (Critical Path Method - CPM).

Предпочитан начин за разглеждане на един проект е метода на Гант, представящ времетраенето на отделните задачи.

Заклучение

Установена е ролята на икономическата ефективност на иновационните проекти в зелената икономика за по-продуктивното използване на ресурсите, с цел постигането на редица цели на зелените политики, включително смекчаване и адаптиране към изменението на климата, опазване на околната среда, сигурност на ресурсите и храната, намаляване на бедността чрез създаване на работни места, стимулиране на икономическата активност и повишаване на конкурентоспособността. Проучени са съвременни методи за оценка на ефективността и избора на зелени иновационни проекти, като съвременни и приложими могат да се посочат - метод на нетната настояща стойност и метод на вътрешната норма на възвръщаемост. Може да се направи извода, че при оценка на избора между два или повече проекта, е целесъобразно използването на едни и същи методи и модификации с цел съпоставимост на получените резултати и намаляване на риска и несигурността, тъй като иновативните проектни дейности са едни от най-високо рисковите дейности.

This report is funded from the Science Fund of the University of Food Technology – Plovdiv, contract No 15 /21-H “Innovation as a strategic factor for entrepreneurial activity in the green economy”

Литература

1. www.unep.org/greeneconomy
2. Nikolova-Alexieva V., Valeva, K., ECO INNOVATIONS - THE FOUNDATION OF SUSTAINABLE REGIONAL BIO-SECTOR, Шестата Международна научна конференция „ИНДУСТРИЯ 4.0“, 08-11. Декември, Боровец, България, 2021 г.
4. UNEP/ILO/IOE/ITUC, (September 2008). Green Jobs: Towards Decent Work in a Sustainable, Low-Carbon World

5. Николова-Алексиева В., Състояние на българската биоикономика и възможности за нейното развитие, ISBN-978-619-7220-67-4; Изд. "Интелексперт-94", 2020
6. Barbier, Edward. A Global Green New Deal, Report prepared for the Green Economy Initiative of UNEP., 2009
7. TRANSFORMING OUR WORLD: THE 2030 AGENDA FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT Documents, United Nations Association of Bulgaria, Sofia 2016
8. European Commission 2012: Innovating for Sustainable Growth – A bioeconomy for Europe. Publications Office of the European Union, Luxembourg. ISBN 978-92-79-25376-8, doi 10.2777/6462.
9. Nikolova-Alexieva V, Alexieva I. Impact of innovation – supportive culture for an effective Bio-Economy in Bulgaria, DOI: 10.15547/icte.2019.07.073, ICTTE 2019, Oct.16-18. 2019
10. Pardee Centre Task Force Report (2011). Beyond Rio+20: Governance for a Green Economy. Boston University, the Fredrick S. Pardee Centre for the Study of the Longer-Range Future.
11. Hadzhiev B., Nikolova-Alexieva V, Exploring the technological readiness of Bulgarian entrepreneurs to create new generation of value-added chains, Economic Alternatives Journal, ISSN (print): 1312-7462, 2019
12. Nelson, J. (2007). Building linkages for competitive and responsible entrepreneurship. Innovative partnerships to foster small enterprise, promote economic growth and reduce poverty in developing countries. UNIDO and the Fellows of Harvard College. [http://www.unido.org/fileadmin/user_media/Services/PSD/CSR/Building_Linkages_for_Competitive_and_Responsible_Entrepreneurship.pdf]
13. Valeva K., Nikolova-Alexieva V., Analysis of the eco-indicators for bulgaria and opportunities for their improvement through the sectors of the green economy, Шестата Международна научна конференция „ИНДУСТРИЯ 4.0“, 08-11.Декември, Боровец, България, 2021 г.
14. Конарев, Ас. и Сн. Константинова. Реиндустриализация и финансови иновации, Десета Международна научно-приложна конференция „Икономика и мениджмънт на иновациите - съвременни теории и практики“, Варна: Ларго сити, 2014.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

**ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ НА ЗЕЛЕНИ МЕТОДИ
В МОДИФИКАЦИИТЕ НА БЕНЗОТИАЗОЛОВИ ХИБРИДИ:
ХЕМОЕНЗИМНИ РЕАКЦИИ С УЧАСТИЕ НА ЛАКАЗА**

Ст. Статкова-Абегхе¹, Й. Стремски¹, Д. Киркова^{1,2}, Н. Димчева¹

¹ Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

² Институт по тютюна и тютюневите изделия - с. Марково, ССА

**PROSPECTS FOR THE APPLICATION OF GREEN METHODS
IN THE MODIFICATIONS OF BENZOTHAZOLE HYBRIDS:
CHEMO-ENZYMATIC REACTIONS INVOLVING LACCASE**

S. Statkova-Abeghe¹, Y. Stremski¹, D. Kirkova^{1,2}, N. Dimcheva¹

¹ University of Plovdiv “Paisii Hilendarski”, Plovdiv

²Tobacco and Tobacco Products Institute, Markovo, Plovdiv

Abstract:

An overview of current green methods including chemo-enzymatic reactions with some enzymes from the laccase group for the synthesis of heterocyclic compounds is illustrated. Synthetic applications of quinone – DDQ in laccase-mediator systems toward important 2-substituted benzothiazoles in pharmaceuticals are studied. The summarized results for the oxidative transformations of various benzothiazolines with DDQ published in 2019-2021 are shown.

Keywords: chemo-enzymatic reactions, DDQ, laccase, benzothiazole

ВЪВЕДЕНИЕ

Напоследък развитието на по-екологично чисти подходи за синтез на фармацевтично активни съставки все повече навлиза във фокуса на фармацевтичната химия (Peterson, 2015; Gupta, 2015). Зелената химия е ценна концепция за разработване на нови, по-ефективни, по-малко токсични и рентабилни методи за синтез на биоактивни молекули. Това може да бъде постигнато, например чрез развитие на трансформации със силна атомна икономия (Federsel, 2013; Trost, 1995), с използване на нетоксични реагенти и катализатори от естествен произход - напр. ензими: (Dettori, 2020; Zhou 2021; Itoh, 2021), разработването на многоетапни *in situ* реакции, които намаляват количеството образуван отпадък по време на реакция, както и развитието на благоприятни за околната среда реакционни условия (Anastas, 2000; Sheldon, 2007).

Лаказите са поли-медни оксидази, които са широко изследвани през последните десетилетия благодарение на способността им да окисляват органичните субстрати до съответните радикали, докато произвеждат вода за сметка на редукция на молекулния кислород. Освен успешните им биотехнологични приложения в текстилните, нефтохимическите и промишлените процеси за детоксикация, синтетичните възможности на лаказите за селективна модификация на нестабилни съединения, в условията на зелени методи, са от изключителна стойност в биокатализирания органичен синтез (Bassanini, 2021).

Приложение на зелени методи в синтеза на хетероцикленни съединения: Хемоензимни реакции с участие на лаказа. Акцентът в изследванията за приложение на така наречената система *лаказа-медиатор* (LMS) за окисление на хидроксилни съединения е основно върху въгледехидратната химия и модификацията на природни съединения. Докладвани са примери за ензимни хомо- и хетеро-свързвания (C-C и C-O връзки), както и на ароматни нуклеофилни замествания на хидрохинони или хиноиди, чрез катализирано от лаказа активиране на Csp^2 -H връзки (Bassanini, 2021). Широко документирани в литературата за повече от три десетилетия са инициирани от лаказа домино/каскадни синтези на ценни ароматни хетероцикли (Bassanini, 2021). Такъв е примера за практически метод за синтеза на заместени бензотиазоли чрез вътрешномолекулно циклизиране на тиюформанилиди с използване на 2,3-Дихлоро-5,6-дициано-1,4-бензохинон (DDQ) в CH_2Cl_2 при стайна температура. Реакцията протича с високи добиви и предлага висока степен на гъвкавост по отношение на функционалните групи в бензотиазоловото ядро или 2-арилната част (Bose, 2007).

Арилбензотиазоли, съдържащи заместител при C-2 представляват голям интерес, тъй като са важен клас бициклични привилегирани подструктури с мощна ефективност като образни агенти за β -амилоид, като хемилуминесцентни агенти, противотуморни средства, антагонисти на калциевите канали, противотуберкулозни, противопаразитни средства, а също и като фотосенсибилизатори (Bose, 2007).

Най-често синтезът на арилбензотиазоли се осъществява чрез един от двата основни подхода: кондензация на о-аминотиофеноли със заместени нитрили, алдехиди, карбоксилни киселини, ацилхлориди или естери (Stremski, 2018). Докладваните и широко прилагани процедури за синтеза на бензотиазолови производни, бензимидазолови, бензоксазолови, хиназолинони (и други хетероцикленни съединения) обикновено имат някои недостатъци, включително използването на излишни количества скъпи окислителни, образуване на големи количества токсични отпадъци, сурови условия на реакция и продължителна работа. Следователно, разработването на проста процедура, която е зелена и екологична, за синтеза на тези ценни съединения е важно.

DDQ е добре познат окислител, доказал се като универсален реагент за различни органични трансформации, включително премахване на защитата на функционални групи, въвеждане на ненаситеност и потенциални приложения за изграждане на въглерод-въглерод и въглерод-хетероатомни връзки. Може да се каже, че DDQ е универсален реагент за окисляване на алкохоли, но също е предложен и като подходящ окислителен реагент за синтеза на бензимидазоли от съответни о-фенилендиамини и алдехиди. (Vanden Eynde, 1995) Li и колеги също съобщават за окисляването с DDQ на хидроксилламинови групи към съответните изоксазолини (Li, 1998). Показано е, че DDQ също е ефективен реагент за окислителна циклизация на Шифови бази за получаване на 2-заместени бензоксазоли (Chang, 2002). Авторите използват *Amberlite IRA-900* (йонообменна смола), като най-ефективна в отстраняването на страничния продукт 4,5-dichloro-3,6-dihydroxy-phthalonitrile (DDP) - редуцираната форма на DDQ.

Въпреки, че тези процедури са успешно прилагани, разработването на алтернативен метод, който е зелен и използва екологично чист кокатализатор (като биокатализатори) в комбинация с DDQ за аеробно окисление на органични съединения е публикуван едва през 2020 година от международна група автори от Канада и Иран (Ghorashi, 2020). В продължение на предходни изследвания върху каталитичните приложения на ензима лаказа в аеробното окисление на органичните съединения, проучване на Ghorashi и сътр. прилага laccase/DDQ като биоинспирирана кооперативна каталитична система за синтеза на хиназолинони (с 80–95% добив) и бензотиазоли (с 65–98% добив) с използване на въздух или O_2 като идеални окислителни във водна среда при стайна температура. Реакциите на аеробна окислителна циклизация протичат в два етапа: химическа циклизация и хемоензимно окисление (Схема 1).

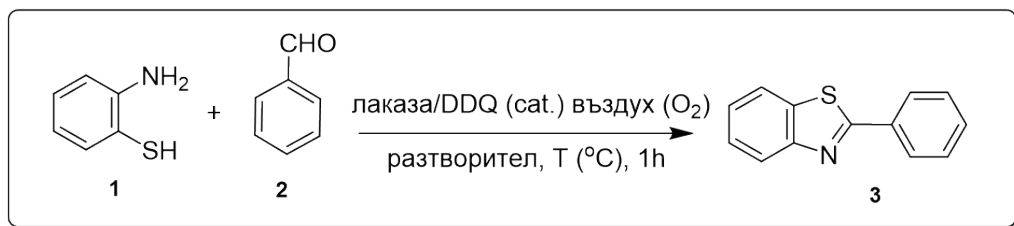

Схема 1. Хемоензимен синтез на 2-фенилбензотиазоли (Ghorashi, 2020)

През последните години лаказите са доказали способността си да катализират редица важни окислителни трансформации във водни разтворители при меки реакционни условия (температура, рН, налягане) използвайки въздушен кислород като окислител. Окислението на субстрати е свързано с редуцирането на кислорода до вода, която е единственият страничен продукт на катализирани от лаказа реакции. Освен това, обхватът на приложение на лаказите може да бъде разширен чрез използване на медиатори. Използвайки лаказа-медиаторни системи, окисляването на субстрати с по-висок окислителен потенциал също може да бъде успешно постигнато (Witayakran, 2009).

Лаказите са били успешно използвани за катализиране на окислението на редица функционални групи, димеризацията на фенолни съединения чрез окислително свързване и окисляване на катехоли и хидрохинони (Dimcheva, 2018) до съответните силно реактивоспособни хиноидни системи, последвани от реакция с различни нуклеофили. С последния подход, е разширен диапазона от прости 1,4-адукти, както и възможността за получаване на хетероциклични системи (Abdel-Mohsen, 2017).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

В периода 2018-2021 бяха проведени поредица мултикомпонентни реакции на алфа-амидоалкилиране на различно заместени феноли, нафтоли, циклични монотерпеноиди, индол и пирол с *in situ* генерирани N-ацилиминиеви реагенти на бензотиазол и ацилхлориди или алкилхлороформиати (Stremski, 2018; 2019; 2020). В резултат на изследванията са синтезирани, пречистени и спектрално характеризирани значителен брой нови 2-заместени бензотиазолови съединения съдържащи фенолни, нафтолни, индолови и др. арилови групи.

Представява интерес изучаването на свойствата и биологичната активност на тези съединения, както и изследване на връзката структура-активност, чрез химични трансформации като окислителна ароматизация.

След анализ на литературните данни първоначално се насочихме към използването на *o*-Chloranil като окислител. В резултат на окислителна ароматизация на съединение **4** е получен продукт **5** (Схема 2). След разделяне с хроматографска колона на силикагел е изолиран познат от литературните данни 2-(4-хидроксифенил)-бензотиазол **5**.

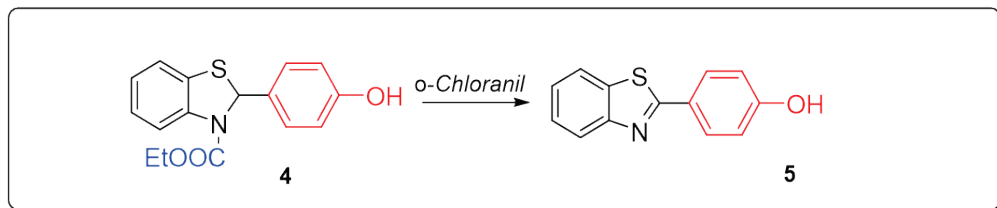

Схема 2 Окисление на 2-фенил бензотиазол

Окислителните реакции на част от модифицираните природни съединения с използването на хиноните *o*-Chloranil и DDQ водят до ароматизация (при получаване на фитоалексина *Camalexin* и неговият синтетичен аналог - benzocamalexin) или хиноидна

структура (при бензотиазолиновите производни на 2-нафтол, **6**), в зависимост от позицията на фенолната група спрямо бензотиазоловия фрагмент. При опитите за окисление на 2-заместените нафтол съдържащи бензотиазолини със същият окислител установихме получаването на хинонова структура (**Схема 3**). Съединения **7** са получени при използването на *o*-Chloranil в ацетонитрил (Stremski, 2020).

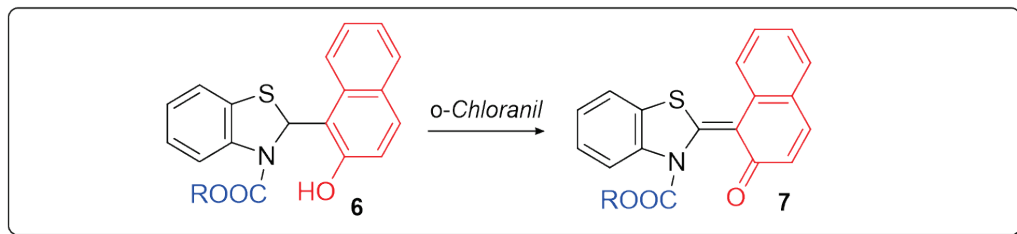

Схема 3 Окисление с участие на *o*-Chloranil на 2-нафтил бензотиазол

При получаване на бензокамалексин бе установено, че добивите от окислителната реакция зависят от вида на ацилната компонента (Stremski, 2018). (**Схема 4**).

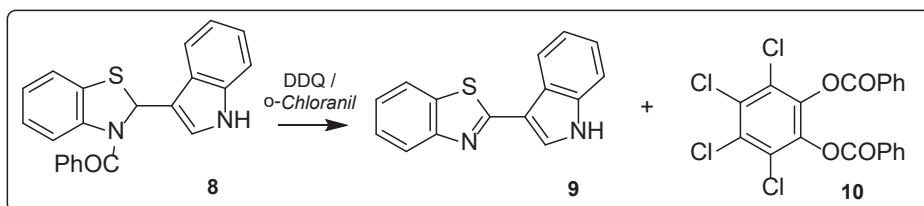

Схема 4 Окисление на N-бензоил-2-(3-индолил)-бензимидазолин

Получените продукти са пречистени чрез колонна хроматография на алуминиев оксид и характеризирани с ^1H -, ^{13}C -NMR, IR и ESI-HRMS анализи (Stremski, 2021). Получени са монокристали из диетилов етер. Кристалните структури на бензокамалексин (**Схема 4**, съединение **9**) и тетрахло-дибензоил пирокатехол **10** бяха описани чрез монокристална рентгенова дифракция. И двата вида кристали са безцветни и се образуват след етапите на изолиране на продукта, които включват екстракция и пречистване чрез колонна хроматография. Вероятно разтворимостта на тетрахло-дибензоил-пирокатехол **10** е много подобна на тази на бензокамалексин **9**, което затруднява изолирането на бензокамалексина, а от там е причина и за по-ниския добив.

В резултат на търсене на по-евтин и по-малко токсичен окислител, преосмислихме необходимостта от изричното използване на *o*-Chloranil и бе заменен с DDQ. Използването на ацетонитрил и меки реакционни условия се оказаха ефективни. Окислението с DDQ (1,5 екв., 2,3-дихлоро-5,6-дициано-*p*-бензохинон) вместо *o*-Chloranil, доведе до бензокамалексин с 86% добив след хроматографско пречистване. При тези условия не се наблюдава изолиране на редуциран О-ацилиран-дихлоро-дициано-хидрохинон. Предполагаме, че това се дължи на различната му полярност в сравнение с бензокамалексина, което позволява по-лесно изолиране на крайния продукт. Чрез смяна на окислителя (на DDQ) се запазва високият добив с чисто изолиране на крайния продукт бензокамалексин. По този начин ние демонстрираме, че профилът на разтворимост, както на целевия продукт, така и на всяко от реакционните съединения може да играе роля не само върху реакционните пътища, но и върху хроматографското пречистване и изолиране на продукта (Stremski, 2021). След кристалографските изследвания бе предложен механизъм на окислителната реакция. За първи път са публикувани данни за кристалната структура на бензокамалексина.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представените и обобщени (от литературните данни) методи за синтез на хетероциклени съединения, са по-екологични, ефективни, прости и практични (в сравнение с конвенционалните кондензационни методи) поради използването на O_2 като окислител, лаказа като екологично чист биокатализатор, водна среда като разтворител и без токсичен преходен метал и халогенид като катализатори. Следователно тези хемоензимни методи за синтез и модификация на различни хетероциклени съединения могат да се прилагат във фармацевтични и други чувствителни синтетични процедури. Представените резултати отварят нов път за прилагане на laccase/DDQ катализаторна система за постигане на други зелени и устойчиви синтетични трансформации.

Благодарност към Фонд научни изследвания при Пловдивски университет „Пансий Хилендарски“ и оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“ 2014-2020, проект BG05M2OP001-1.002-0005-c01, Център по компетентност ПЕРИМЕД (ПЕРсонализирана Иновативна МЕДицина)

ЛИТЕРАТУРА

- Abdel-Mohsen, H., Conrad, J., Harms, K., Nohr, D., Beifuss, U., **2017** Laccase-catalyzed green synthesis and cytotoxic activity of novel pyrimidobenzothiazoles and catechol thioethers, *RSC Adv.* 7, 17427–17441;
- Anastas, P., Warner, J., **2000** *Green Chemistry Theory and Practice*, Oxford University Press, New York;
- Bassanini, I., Ferrandi, E., Riva, S., Monti, D., **2021** Biocatalysis with Laccases: An Updated Overview. *Catalysts*, 11, 26;
- Bose, D., Idrees, M., **2007** A convenient access to substituted benzothiazole scaffolds via intramolecular cyclization of thioformanilides, *Tetrahedron Letters*, 48, 669–672;
- Chang, J., Zhao, K., Pan, S., **2002** Synthesis of 2-arylbenzoxazoles via DDQ promoted oxidative cyclization of phenolic Schiff bases-a solution-phase strategy for library synthesis *Tetrahedron Letters* 43, 951–954;
- Dettori, M., Fabbri, D., Dessì, A., Dallochio, R., Carta, P., Honisch, C., Ruzza, P., Farina, D., Migheli, R., Serra, P., Pantaleoni, R., Fois, X., Rocchitta, G., Delogu, G., **2020** Synthesis and studies of the inhibitory effect of hydroxylated phenylpropanoids and biphenols derivatives on tyrosinase and laccase enzymes. *Molecules*, 25, 11;
- Dimcheva, N., Horozova, E., **2018** Improved operational stability of a laccase-based electrode applicable in biofuel cells. *Bulgarian Chemical Communications*, 50, (SI B), 130–135;
- Federsel H., **2013** En route to full implementation: driving the green chemistry agenda in the pharmaceutical industry *Green Chem.*, 15, 3105;
- Ghorashi, N., Shokri, Z., Moradi, R., Abdelrasoul A., Rostami, A., **2020** Aerobic oxidative synthesis of quinazolinones and benzothiazoles in the presence of laccase/DDQ as a bioinspired cooperative catalytic system under mild conditions , *RSC Adv.*, 10, 14254–14261;
- Gupta, P., Mahajan, A., **2015** Green chemistry approaches as sustainable alternatives to conventional strategies in the pharmaceutical industry *RSC Adv.* 5, 26686;
- Itoh, T., Takagi, Y., **2021** Laccase-Catalyzed Reactions in Ionic Liquids for Green Sustainable Chemistry. *ACS Sustainable Chemistry and Engineering*, 9, 4, 1443–1458
- Li, P., Gi, H., Sun, L., Zhao, K., **1998** Oxidative Conversion of Isoxazolidines to Isoxazolines *Org. Chem.* 63, 366;
- Peterson, E., Manley, J., **2015** *Green Chemistry Strategies for Drug Discovery*, in *RSC Drug Discovery Series*, Royal Society of Chemistry, Thomas Graham House, Cambridge;
- Sheldon, R., Arends, I., Hanefeld U., **2007** *Green Chemistry and Catalysis*, WILEY-VCH, Weinheim;

Stremski, Y., Ahmedova, A., Dołęga, A., Statkova-Abeghe, S., Kirkova, D., **2021** Oxidation step in the preparation of benzocamalexin: The crystallographic evidence. *Mendeleev Commun.* 31, 824–826;

Stremski, Y., Kirkova, D., Statkova-Abeghe, S., Angelov, P., Ivanov, I. **2019** Multicomponent Reactions for the Synthesis of Bis-Heterocyclic Pyrrole Derivatives. *Bulg. Chem. Commun.* 51, 124–128;

Stremski, Y., Kirkova, D., Statkova-Abeghe, S., Angelov, P., Ivanov, I., Georgiev, D., **2020** Synthesis and antibacterial activity of hydroxylated 2-arylbenzothiazole derivatives. *Synth. Commun.* 50, 3007–3015;

Stremski, Y., Statkova-Abeghe, S., Angelov, P., Ivanov, I., **2018** Synthesis of Camalexin and Related Analogues. *J. Heterocycl. Chem.* 55, 1589–1595;

Trost, B., **1995** Atom Economy—A Challenge for Organic Synthesis: Homogeneous Catalysis Leads the Way *Angew., Chem., Int. Ed* 34, 259;

Vanden Eynde, J., Delfosse, F., Lor, P., Van Haverbeke, Y., **1995** 2,3-Dichloro-5, 6-dicyano-1, 4-benzoquinone, a mild catalyst for the formation of carbon-nitrogen bonds *Tetrahedron* 51, 5813

Witayakran, S., Ragauskas, A., **2009** Synthetic Applications of Laccase in Green Chemistry, *Adv. Synth. Catal.* 351, 1187;

Zhou, Y., Liao, H., Chai, Y., Yuan, R., **2021** Electrochemiluminescence from a biocatalysis accelerated N-(aminobutyl)-N-(ethylisoluminol)/dissolved O₂ system for microRNA detection. *Microchimica Acta*, 188, 6, 205;

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

КОНЦЕПТУАЛНО ДОКАЗАТЕЛСТВО ЗА РАДОНОВА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

**Георги Димитров, Стоян Тенев, Атанас Терзийски,
Химически факултет към Пловдивски университет „Паисий
Хилендарски“**

CONCEPTUAL PROOF OF A RADON MAP OF BULGARIA

**Georgi Dimitrov, Stoyan Tenev, Atanas Terziyski,
Faculty of chemistry, Plovdiv University "Paisii Hilendarski"**

Abstract

The research aims to create a monitoring map of the radon concentration and furthermore to relate it with seismic activity and earthquakes. Another reason is healthcare concerns of inhabited buildings. For this purpose, we build network of various radon monitoring devices in essential and chosen locations all over Bulgaria and concentrate the data on www.meter.ac website.

KEYWORDS: radon, radiation, earthquakes, air

Радонът е радиоактивен газ и част от веригата на радиоактивен разпад на урана. Радонът излъчва алфа радиация, което го прави опасен за вдишване и един от причините за рак на белите дробове. Един от източниците на радон е недрата на земята, от където през почвата стига до повърхността. Подземните и приземни етажи на сгради често са места, в които той се натрупва.

Целта на статията е да представи концепция за развиваща се национална мрежа за динамично (на всеки 10 мин.) измерване на радон чрез професионални сензори, докладващи концентрацията в Bq/m³. Предоставените данни са свободни и отворени, и сами по себе си представляват ценен ресурс за последващи анализи в две основни направления - здравословни и сеизмологични. Известно е, че радонът е сочен като втория причинител на рак на белите дробове след тютюнопушенето. В този смисъл нивата на радон в жилищни сгради е съществен обект на изследване. Класически той се оценява интегрално чрез монитране на специални дискове за период от време 3 или 6 месеца. Другият важен аспект на предложената мрежа е търсене на взаимовръзки между концентрация на радон и сеизмична активност на земната кора. Предоставените към момента резултати представляват разработка на специализиран уред за измерване на радон, като получените данни са геореферирани, придържащи се към стандартите за машинно четими данни (FAIR). Вторични изводи на базата на предлаганата мрежа не са обект на настоящата статия.

Мрежа от измервателни уреди

Измервателните уреди за измерване концентрацията на радон, са част от мрежата на meter.ac. Данните от различните локации пристигат до сървър посредством интернет, където биват обработвани и визуализирани на сайта meter.ac с пълна история на измерванията и подробна информация за самата мрежа. (A. Terziyski, S. Tenev, V. Jeliakov, N. Jeliakova, N. Kochev, 2020), (A. Terziyski, S. Tenev, V. Jeliakov 2020)

Фиг. 1: "Карта на устройствата от мрежата на meter.ac"

Локации

Заради хипотезата, че радонът може да бъде прекурсор за земетресения, интересни локации, на които поставяме устройства са сеизмични станции на Националния институт по геология геодезия и география. Те се намират на разломни области, което навежда на мисълта, че на такива места се отделят по-големи количества радон при разместване на земните пластове. Също така ни дава възможност за по-точно сравнение между нашите данни и тези от сеизмологичните уреди. Други интересни локации са минералните извори и пещерите. Радонът също така е един от основните причинители на заболявания на белите дробове. Важни за наблюдения са приземни и подземни етажи, които се обитават от хора. В някои от нашите постановки ползваме фотосензори, с които засичаме колко често влизат хора, които раздвижват и вентилират въздуха в помещението.

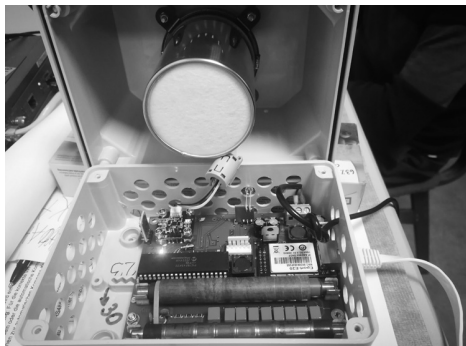

Фиг. 2: "Локации на измервателни уреди"

Йонизационна камера

Първият тип измервателно устройство, което използваме, е йонизационна камера. Измерва нивата на алфа радиация. Тъй като няма много източници на този тип радиация в атмосферата, чрез него можем да изчислим нивата на радон спрямо нивото на алфа лъчение. Този метод има най-добра чувствителност от всички, които ползваме. Поради специфичността на самия метод и високото напрежение, на което работи сензорът, основен

проблем е високата влажност във въздуха, а това много често е случаят на много от местата, на които го поставяме. Сензорът е подходящ за локации с ниска влажност на въздуха и за калибрация на другите видове уреди, които конструираме.

Фиг. 3: “Ионизационна камера”

Клетка на Лукас

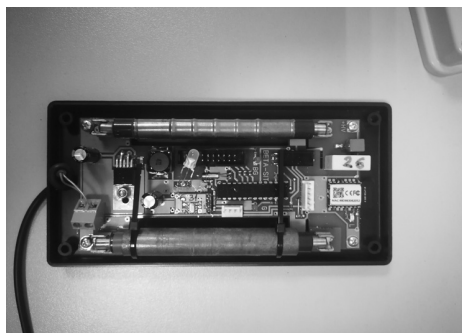
Клетката на Лукас (*Lucas, Henry, 1957*) разчита на сцинтилационен материал, който е нанесен върху полусфера, която фокусира сцинтилацията към фотосензор. Поради непретенциозната електроника спрямо влага, ползваме този метод най- често в кладенци, източници на минерална вода и помещения с висока влажност.

Фиг. 4: “Клетка на Лукас”

Гайгерови броячи

Гайгеровите броячи (*Geiger, H.; Müller, W., 1928*), (*Rutherford, E.; Geiger, H., 1908*), измерват основно гама лъчения. Ние ползваме датчик с по-тънка стена, който хваща и част от бета лъчите. Разработихме уред с два гайгерови брояча, като единият екранирахме от бета лъчи чрез оловна обвивка. Така разликата от данните на двата, дава картина за количеството бета лъчения. Радонът се разпада до дъщерни елементи в период от няколко минути, като тези елементи също се разпадат и излъчват бета радиация.

Фиг. 5: "Гайгерови броячи"

Заклучение

До момента сме поставили 22 устройства в България. Планиваме измерването на радон в пещери и източници на минерални води. Също така разработваме измервателни устройства на базата на пластмасови сцинтилатори.

Благодарим за финансовата подкрепата на проект ФП21-ХФ001

Литература:

A. Terziyski, S. Tenev, V. Jeliakov, N. Jeliakova, N. Kochev(2020), METER.AC: Live Open Access Atmospheric Monitoring Data for Bulgaria with High Spatiotemporal Resolution. Data 2020, 5, 36

A. Terziyski, S. Tenev, V. Jeliakov, Radon Concentration Gauge(2020), 2020 21st International Symposium on Electrical Apparatus & Technologies (SIELA), Bourgas, Bulgaria, 2020, pp. 1-3, doi: 10.1109/SIELA49118.2020.9167075

Abbady, A.; Abbady, Adel G.E.; Michel, Rolf (2004). "Indoor radon measurement with The Lucas cell technique".

Lucas, Henry (1957). "Improved Low-Level Alpha-Scintillation Counter for Radon". Review of Scientific Instruments.

Rutherford, E.; Geiger, H. (1908). "An electrical method of counting the number of α particles from radioactive substances". Proceedings of the Royal Society. Series A. London.

Geiger, H.; Müller, W. (1928). "Elektronenzählrohr zur Messung schwächster Aktivitäten" [Electron counting tube for measurement of weakest radioactivities]. Die Naturwissenschaften

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ВЛИЯНИЕ НА ГЕНОТИПА И СРОКА НА СЪХРАНЕНИЕ ВЪРХУ БАГРИЛНИТЕ ВЕЩЕСТВА В МЛЯН ЧЕРВЕН ПИПЕР

Велика Ботева

**Институт по зеленчукови култури „Марица“ - Пловдив,
Селскостопанска академия**

EFFECT OF GENOTYPE AND STORAGE DURATION ON TOTAL PIGMENTS OF GROUND RED PEPPER

Velika Boteva

Maritsa Vegetable Crops Research Institute - Plovdiv, Agrarian Academy

Abstract

The dynamics in the content of paprika after harvesting, 3-, 6-, 9- and 12-month storage in a warehouse under ambient conditions was investigated. Varieties and lines with pendant and erect tip position of the fruits were analyzed. The genotypes with erect fruit tip orientation were characterized by a higher content of total pigments and a higher percentage of residual colour at the end of storage. Lines P103/16 from the group with pendant fruits as well as P4/16 and P29/16 from the group with erect ones were identified as the most promising for long-term storage.

Key words: *Capsicum annuum* L., paprika, ASTA, fruit position

Мленият червен пипер намира широка употреба като подправка за придаване на цвят, вкус и аромат на различни ястия. Интензивността на червения цвят се счита за основна характеристика при определяне качество на червения пипер, тъй като влияе както върху търговската му стойност, така и върху възприятията на потребителите (Gomez et al., 1998; Nieto-Sandoval et al., 1999; Ergünes and Tarhan, 2006). Жълтите, оранжевите и червените пигменти в пипера се обуславят от каротиноидите, синтезирани в плодовете по време на узряване. Тъй като червеният пипер се използва като оцветител в храните, пазарната му стойност зависи в значителна степен от червения пигмент.

Деградацията на цвета по време на преработка и съхранение е основният проблем при неговото производство и търговия (Biacs et al., 1992). Множество фактори влияят върху загубата на багрилни вещества в пипера по време на съхранение. В технологичен аспект най-важно е окислителното разграждане на каротеноидите, причинено от излагане на топлина, светлина или контакт с кислорода. От агрономична гледна точка от значение са сортовата принадлежност, агротехническите и климатичните условия на отглеждане на суровината (Pevicharova and Panayotov, 2001; Pevicharova et al., 2002).

Сравнително ограничени са изведените опити, при които се анализира стабилността на цвета на мления червен пипер в продължение на една година (Chatterjee et al., 1998; Pérez-Gálvez et al., 2009). Голяма част от изследванията в световен мащаб проследяват промените в багрилното съдържание на пипера по време на краткосрочно съхранение до 4 месеца (Osuna-Garcia et al., 1997; Terić and Vujičić, 2004; Topuz et al., 2009). Обявеният срок на годност на повечето продукти от млян червен пипер е най-малко една година, което налага задълбочени и системни проучвания в тази насока.

В Института по зеленчукови култури „Марица“ (ИЗК „Марица“) изменението на багрилните вещества в динамика (3, 6, 9 и 12 месеца) се проучва като част от селекционните

задачи в направлението за създаване на сортове и линии пипер за получаване на млян продукт.

Целта на настоящето изследване е да се оцени комплексното влияние на сорта и продължителността на съхранение върху промяната на багрилните вещества в червен пипер за мелене до една година след реколтирането му.

Материали и методи

През периода 2018-2020 г. в ИЗК „Марица“, Пловдив е проучена динамиката в съдържанието на общи багрила в млян червен пипер в процеса на съхранение. Изследвани са пет линии (P77/16, P79/16, P103/16, P139/16, P79/17) с контролен сорт ИЗК Рубин с висящи плодове и 5 линии (P26/16, P29/16, P48/15, P41/16, P23/16) с контролен сорт Букетен 50 със стърчащи плодове. Опитът е заложен по блоков метод в три повторения. Плодовете са изсушени във вентилаторна сушилня при 50°C. Мленият червен пипер е получен от перикарп и семе след преминаване на изсушения материал през лабораторна мелница и следващо фино смилане. Съхранението е извършено в неотопляемо складово помещение при неконтролирани условия. За всеки генотип и всяко повторение съдържанието на общи багрила, измерено в ASTA единици, е определено по модифицирания метод на Мануелян (1979) непосредствено след реколтирането, 3-, 6-, 9- и 12-месечно съхранение. Получените резултати са обработени статистически чрез множествен дисперсионен анализ по Duncan и двуфакторен дисперсионен анализ. Статистическата обработка на данните е извършена с помощта на програмен продукт SPSS -16 for Windows.

Резултати и обсъждане

Генотипът и срокът на съхранение влияят по различен начин върху запазване на багрилата в мленият червен пипер в периода на едногодишно съхранение (табл.1). До третия месец от реколтирането генотипът е водещият фактор в този процес при двете групи сортове и линии пипер - с висящо и със стърчащо ориентирани плодове. С увеличаване на продължителността на съхранение силата му намалява, докато въздействието на срока на съхранение се засилва, достигайки в края на дванадесетия месец стойности почти десет пъти по-високи от тези на генотипа.

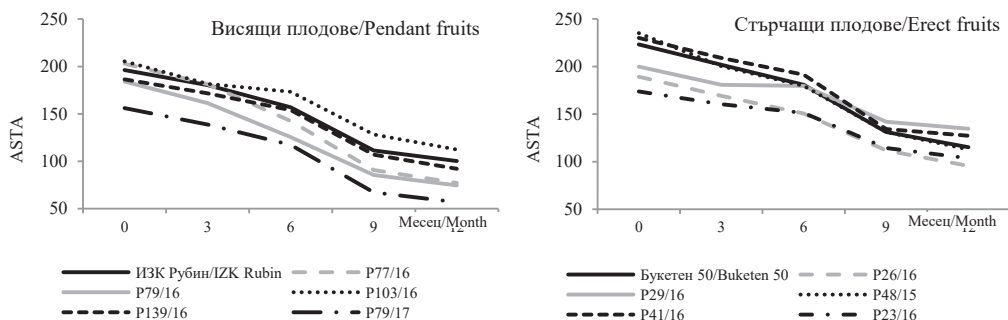
Таблица 1. Влияние на генотипа (фактор А) и срока на съхранение (фактор В) върху съдържанието на общи багрила в млян червен пипер / Table 1. Effect of genotype (factor A) and storage duration (factor B) on total pigment contents of ground red pepper

Срок на съхранение/ Storage duration	Сортове и линии/ Varieties and lines	Фактор А/ Factor A (%)	Фактор В/ Factor B (%)	А x В (%)	Случаен фактор/ Residual (%)
3 месеца/ 3 months	Висящи плодове/Pendant fruits	33.60*	12.49*	0.41	55.30
	Стърчащи плодове/Erect fruits	45.22**	13.00*	1.17	40.61
6 месеца/ 6 months	Висящи плодове//Pendant fruits	20.76*	39.38***	2.04	37.82
	Стърчащи плодове/Erect fruits	27.34*	26.53***	2.92	43.21
9 месеца/ 9 months	Висящи плодове//Pendant fruits	10.61*	73.06***	1.33	15.00
	Стърчащи плодове/Erect fruits	9.29	65.17***	3.10	22.44
12 месеца/ 12 months	Висящи плодове//Pendant fruits	8.07	79.46***	1.01	11.46
	Стърчащи плодове/Erect fruits	7.74	71.23***	3.33	17.70

Непосредствено след реколтирането две от линиите с висящи плодове (P77/16 и P103/16) и две от линиите със стърчащи плодове (P48/15 и P41/16) са със съдържание на

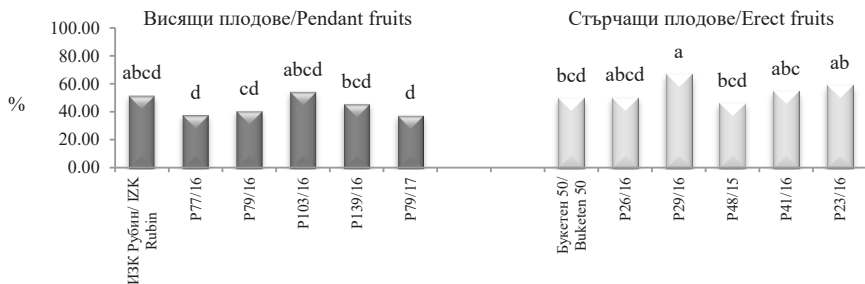
общи пигменти над 200 ASTA, като по този показател превишават съответните контролни сортове (Фиг. 1). В края на съхранението само линия P103/16 с висящи плодове е по-добра от стандартния сорт, докато при останалите линии багрилата са под 100 ASTA. С изключение на P26/16, линиите със стърчащи плодове превъзхождат или се изравняват със стандартния сорт Букетен 50 с общи багрила над 100 ASTA. През целия период на съхранение групата със стърчащи плодове се отличава с по-високо багрилно съдържание.

Получените резултати, свързани с наличието на генотипна реакция към акумулиране на багрила в червен пипер за мелене, хармонизират с докладваните от други автори (Pevicharova et al., 2001; Todorova et al., 1998; Tirupathamma et al., 2021).

Фигура 1. Динамика на общите багрила при съхранение на млян червен пипер
Figure 1. Dynamics of total pigments during storage of ground red pepper

Остатъчният цвят след 12-месечно съхранение варира от 37.64% при линия P79/17 с висящи плодове до 67.00% в линия P29/16 със стърчащи плодове (Фиг. 2). Като се има предвид, че този показател задължително се интерпретира във връзка с абсолютните ASTA единици, получени в края на експерименталния период, може да се твърди, че най-перспективна линия за дългосрочно съхранение от групата с висящи плодове е P103/16, а от тази със стърчащи плодове са селекционните линии P41/16 и P29/16.

a,b... Duncan's multiple range test ($P < 0.05$)

Фигура 2. Остатъчен цвят след 12-месечно съхранение на млян червен пипер
Figure 3. Residual color after 12-months storage of ground red pepper

Деградацията на багрилата протича по-силно при червения пипер, получен от висящи плодове. В края на съхранението средният остатъчен цвят е 44.72% срещу 54.58% за пипера, получен от стърчащи плодове.

Като цяло, представителите на сортотипа със стърчащи плодове се характеризират с по-високо съдържание на багрила и по-голям процент остатъчен цвят в края на

съхранението. Трябва да се има предвид обаче, че те са по-слабо добивни и делът на нестандартна продукция при тях е по-голям, което е вследствие от обезцветяване на екзокарпа от слънчеви пригори.

Заклучение

Основна цел на всяка програма по създаване на сортове червен пипер за мелене е получаване на пудра с високи и стабилни стойности на багрилата. В проведения експеримент са отличени линии, за които може да се твърди, че са резултат от успешна селекция и които в голяма степен отговарят на изискванията за запазване на общите багрила в продължение на едногодишно съхранение в неотопляемо складово помещение при неконтролирани условия.

Литература

- Biacs, P., Czinkotai, B., Hoschke, A. 1992. Factors Affecting Stability of Colored Substances in Paprika Powders. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 40 (3), 363–367.
- Chatterjee, S., Padwal-Desai, S., Thomas, P. 1998. Effect of gamma-irradiation on the colour power of turmeric (*Curcuma longa*) and red chillies (*Capsicum annum*) during storage. *Food Research International*, 31 (9), 625–628.
- Ergüneş, G., Tarhan, S. 2006. Color retention of red peppers by chemical pretreatments during greenhouse and open sun drying. *Journal of Food Engineering*, 76, 446–452.
- Gomez, R., Pardo, J., Navarro, F., Varon, R. 1998. Colour Differences in Paprika Pepper Varieties (*Capsicum annum* L.) Cultivated in a Greenhouse and in the Open Air. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 77, 268–272.
- Manuelyan, H. 1979. Use of ethyl alcohol for the determination of pigments in paprika. *Horticultural and Viticultural science*, 1, 91–96 (Bg).
- Nieto-Sandoval, J. M., Fernández-López, J. A., Almela, L., Muñoz, J. A. 1999. Dependence between Apparent Color and Extractable Color in Paprika. *Color Research and Application*, 24 (2), 93–97.
- Osuna-Garcia, J., Wall, M., Waddell, C. 1997. Natural Antioxidants for Preventing Color Loss in Stored Paprika. *Journal of Food Science*, 62 (5), 1017–1021.
- Pérez-Gálvez, A., Hornero-Méndez, D., Mínguez-Mosquera, M. 2009. Stability of Paprika without Supplementary Antioxidants during Storage under Industrial Controlled Conditions. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 57 (11), 4718–4723.
- Pevicharova, G., Manuelyan, H., Todorov, Y. 2001. Change of the pigment substances during storage of ground red pepper depending on the variety and moisture content. *Scientific Works of Agricultural University of Plovdiv*, vol. XLVI, book 4: 251–256 (Bg).
- Pevicharova, G., Panayotov, N. 2001. Colour changes during storage of ground red pepper after application of leaf fertilizers Campofort. *Scientific Works of Agricultural University of Plovdiv*, vol. XLVI, book 4 (Bg).
- Pevicharova, G., Todorova, V., Todorov, Y., Manuelyan, H. 2002. Influence of the variety and the frost on the total pigment content and colour stability of red pepper (paprika). *Capsicum & Eggplant Newsletter* 21: 40–43.
- Tepić, A., Vujičić, B. 2004. Colour change in pepper (*Capsicum annum*) during storage. *Acta Periodica Technologica*, 35, 59–64.
- Tirupathamma, T., Ramana, C., Naidu, L., Sasikala, K. 2021. Genetic variability, heritability and genetic advance for quantitative traits in paprika (*Capsicum annum* L.). *Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry* 10(1): 2384–2389.
- Todorova, V., Pevicharova, G., Todorov, Y. 1998. Total pigment content in red pepper cultivars for grinding. *Capsicum and Eggplant Newsletter* 18: 25–27.
- Topuz, A., Feng, H., Kushad, M. 2009. The effect of drying method and storage on color characteristics of paprika. *LWT – Food Science and Technology*, 42, 1667–1673.

ПРОУЧВАНЕ НА ГЕНОТИПИ ГРАДИНСКИ
ГРАХ ТИП „МАНЖ-ТУ“

Славка Калъпчиева

Институт по зеленчукови култури “Марица,
Селскостопанска Академия

STUDY OF GARDEN PEA GENOTYPES TYPE "MANGETOUT"

Slavka Kalapchieva

Maritsa Vegetable Crops Research Institute,
Agricultural Academy

Abstract: Mangetout peas, intended for consumption with beans, are less starchy, low in calories and provide many nutrients, including fiber, vitamin C, vitamin K and folic acid. There are no varieties of this type of garden pea in the Bulgarian selection, which determined the need to study genotypes of “manj-tu” peas as initial parental forms for the selection process. The experiment was performed in the experimental fields of the Institute of Vegetable Crops "Maritsa" - Plovdiv. Four genotypes were studied according to the length of the vegetation period, basic morphological characteristics and productivity. Promising as a starting parent form for selection of Bulgarian varieties of pea type "mangetout" is the variety Sugar Dwarf, characterized by a short vegetation period, suitable height for mechanized cultivation and higher productivity of green beans.

Key words: *Pisum sativum* L., vegetation period, morphological characteristics, productivity

Градинският грах (*Pisum sativum* L.) принадлежи към семейството *Leguminosae* (*Fabaceae*) и се отглежда заради зелените зърна, богати на протеини (7,2%), витамини и минерали, които могат да се използват в пряко състояние като зеленчук или след преработка - консервиране, замразяване и дехидратация (Zhao et al., 2020). В зависимост от начина на консумацията, градинският грах се класифицира в две групи: лющилен градински грах (с кръгли или набръчкани семена), предназначен за консумация без бобовите и градински грах „манж-ту“ (mangetout peas), предназначени за консумация с бобовите. Терминът mangetout (френското наименование, означаващо „яжте всичко“) се отнася за двете разновидности грах: Сладък хрупкав Sugar Snap pea (*Pisum sativum* var. *macrocarpon*) и снежен грах Sugar Snow pea (*Pisum sativum* var. *saccharatum*). Снежният грах се прибира преди бобовите да се развият напълно, когато са плоски с много малки зрънца и се консумират бобовите. Сладкият грах е създаден като кръстоска между снежния и градинския грах през 70-те години. Бобовите са средно между обикновения и снежния грах с малко по-големи зърна от снежния, но все пак може да се консумират целите бобове, които са хрупкави, свежи и малко по-сладки. Двата вида грах имат идентични хранителни профили - с по-малко скорбяла, ниско съдържание на калории, осигуряващи много хранителни вещества, включително фибри, витамини С и К, фолиева киселина, които са от полза за предотвратяване на различни хронични заболявания (Rungruangmaitree and Jiraungkoorskul, 2017).

Селекционираните български сортове градински грах са изцяло лющилни, а сортовете „манж-ту“, предлагани в страната са основно вносни. Това определи

необходимостта от проучване на генотипи грах „манж-ту“ с цел създаване на нов селекционен материал и обогатяване на българския сортов състав от градински грах.

Материал и методи

В проучването участват линии и сортове градински грах тип “mangetout”: два образца от генбанка в Чехия с произход САЩ (В4000033) и Германия (В4000034); два сорта от търговската мрежа – Илувецки и Шугар дуарф.

Основните показатели на изследванията са:

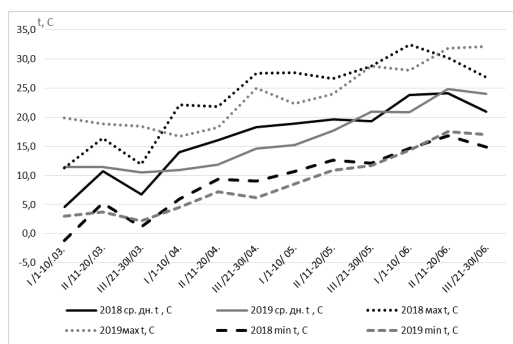
1. Фенологични наблюдения: продължителност на междуфазните периоди: сеитба (С) - поникване (П), поникване (П) - цъфтеж (Ц), цъфтеж (Ц) - технологична зрялост (ТЗ) и вегетационния период (ВП=П+ТЗ), измерен от поникване до технологична зрялост (дни/бр.);

2. Морфологична характеристика и биометрични измервания на средна проба от 10 растения – височината на растенията (см) и височината до първи боб (см); брой братя и разклонения на растение; общ брой възли на растение и брой възли до първи боб; брой бобове по един на плодна дръжка и брой бобове по два на плодна дръжка; дължина (см) и ширина на боба (см); тегло на бобове от растение (g);

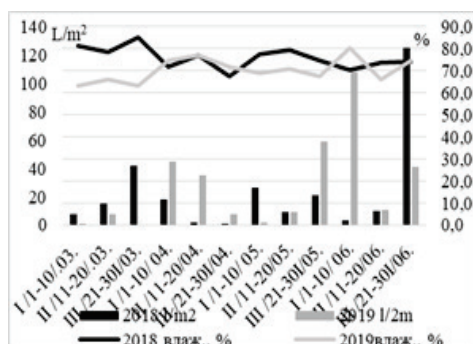
3. Продуктивност – добив на зелени бобове за $6,4 \text{ m}^2$ и за декар (kg);

4. Сухо вещество (%) и Обща сензорна оценка: в балове от 1 до 5.

В климатично отношение 2018 г. се характеризира с ниски минимални температури, 42 литра количество на валежите, 85% влажност и снежна покривка през третата десетдневка на март, няколко дни след сеитбата на граха (фиг. 1 и 2). Това заедно с пониската кълняемост на някои селекционни материали е причина за нередовното им поникване. Другият критичен момент е края на месец юни, когато сумата на валежите достигна 125 литра по време на узряване на семената, което пък провокира разпукване на бобовете и опадване на семената. Следващата 2019 г. е със средни дневни температури около и под месечните за предходната година и резки отклонения в месечните норми на валежите. През месец март са отчетени само 9 л в края на втората десетдневка, което наложи поливане за поникване на семената.

Фиг. 1. Температурна характеристика по десетдневки за 2018 и 2019 години

Фиг. 2. Валежи (L/m^2) и влажност (%) по десетдневки за 2018 и 2019 години

Валежите през април и първата десетдневка на юни надвишават тези от 2018. През април това доведе до повишаване височината на стъблата и полягане на посевите, а през месец юни затрудни прибирането на реколтата и влоши качеството на продукцията.

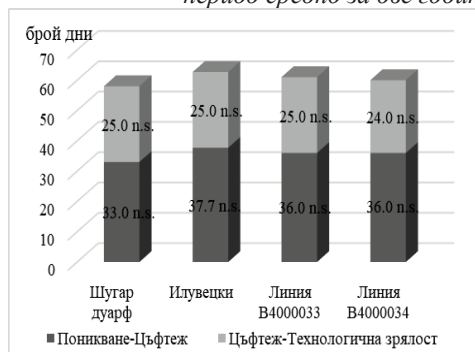
Резултати и обсъждане

Проучваните материали през първата година на изследването са с продължителност на вегетационния период 49-52 дни и могат да бъдат отнесени към ранната група (табл. 1). Двата периода „поникване-цъфтеж“ и „цъфтеж-технологична зрялост“, образуващи вегетационния период са изравнени по дълготрайност от 26 дни, с изключение на първия период при сорт Шугар дуаф (23 дни). През втората година вегетационният период е с продължителност от 67 до 70 дни, резултат от климатичните особености на годината – пониски температури през месец април и началото на май, което удължава периода „поникване-цъфтеж“. Регистрираните стойности от поникване до цъфтеж 43-46 дни са почти два пъти по-големи от отчетените през предходната година. Понижаването на температурите напролет във фаза 4-5 лист провокира удължаване на този междуфазен период (Ангелова и Калъпчиева, 2014). От цъфтеж до технологична зрялост продължителността през 2019 г. е 22 - 24 дни.

Таблица 1. Междуфазни периоди и вегетационен период средно, в дни

Генотип	С-П	П-Ц	Ц-ТЗ	ВП
2018				
Ш. дуарф	32	23	26	49
Илувецки	28	26	26	52
B4000033	28	26	26	52
B4000034	28	26	26	52
2019				
Ш. дуарф	25	43	24	67
Илувецки	23	45	24	69
B4000033	24	46	24	70
B4000034	24	46	22	68

Фиг. 3. Продължителност на вегетационния период средно за две години

a,b ...Duncan,s multiple range test ($p < 0.05$); ns - not significant

Средно за двете години вегетационният период от поникване до технологична зрялост варира от 58 (Шугар дуарф) до 62.7 дни (Илувецки), като няма доказани разлики между четирите генотипа (фиг. 3). Определящ в дължината на вегетационния период е етапът „поникване-цъфтеж“, като съществено влияние оказва температурата на въздуха (Sita et al., 2017).

Двете линии получени от генбанката в Чехия са индетерминатни, като B4000033 (3) достига 110.8 cm височина на растенията, следвана от B4000034 (4) с 101.2 cm и с най-малка е сорт Шугар дуарф-1 (48.2 cm), (табл. 2). Същите линии, съответно залагат първия плод на най-голяма височина - 55.5 cm и 49.5 cm, а сортовете - най-ниско 27 cm. По тези показатели проучваните материали са с доказани разлики. В основата растенията формират от 0.6 (B4000033) до 1.1 (Шугар дуарф) базални разклонения (братя), които понякога са еднакви с главното стъбло и според някои автори са в положителна корелация с добива (Sharma and Sharma, 2012), (табл.2). Разклоненията, излизайщи от пазвите на листата намаляват дружността на узряване и в нашето проучване варират от 0.2 (B4000033) до 0.7 (B4000034).

Таблица 2. Морфологичен анализ на генотипи грах тип „mangetout” средно за периода

Генотип	Височина на растение, cm	Височина до I-ви боб, cm	Брой братя/растение	Брой разклонения/растение	Възли до I-ви боб	Общ брой възли	Общ брой бобове	Брой бобове на плодна дръжка, по:		Дължина на боба, cm	Ширина на боба, cm	Тегло зелени бобове/р-е, g
								1	2			
			ns	ns				ns				
1	48.2 ^d	27.1 ^b	1.1	0.6	10.0 ^b	15.8 ^c	14.4 ^{ab}	4.5	5.1 ^a	6.9 ^b	1.3 ^a	32.0 ^{ab}
2	60.6 ^c	27.4 ^b	0.8	0.6	10.7 ^{ab}	19.4 ^a	15.5 ^a	3.6	5.8 ^a	6.2 ^c	1.1 ^b	24.2 ^b
3	110.8 ^a	55.5 ^a	0.6	0.2	10.4 ^{ab}	17.3 ^b	10.6 ^b	4.4	3.1 ^b	7.0 ^b	1.2 ^{ab}	24.9 ^b
4	101.2 ^b	49.5 ^a	0.8	0.7	11.8 ^a	18.2 ^{ab}	14.2 ^{ab}	3.4	5.4 ^a	7.6 ^a	1.2 ^{ab}	37.4 ^a

1-Ш. дуарф; 2- Илувецки; 3- B4000033; 4- B4000034; a,b ...Duncan,s multiple range test (p<0,05); ns - not significant

Броят на възлите до първи боб е в интервала 10 – 11.8 и може да се използва като ориентир за продължителността на вегетационния период, защото е сравнително устойчив признак. Много ранните сортове залагат първи боб до 6 възел, ранните на 8-11, средно-ранните 11—14, късните и много късните над 15 възел. В изследването генотипите могат да се причислят към групата на ранните или средно-ранни. По-големият общ брой възли за сорт Илувецки в комбинация с най-много бобове, които са по два на плодна дръжка определят и най-голям брой бобове на растение. Въпреки, че Шугар дуарф е с най-малък общ брой възли и съответно, плодни етажи, той заема второ място по количество бобове на растение, което е резултат от образуването на базални разклонения. Линия B4000034 се характеризира с най-дълъг 7.6 cm и широк 1.2 cm боб и съответно, най-висока индивидуална продуктивност – 37,4 грама. Дължината на бобовете от сорт Илувецки е 6.2 cm, ширината 1.1 cm и това определя ниската индивидуална продуктивност от 24.2 грама зелени бобове от растение (табл. 2).

Отчетената продуктивност от зелени бобове варира в интервала от 270 kg за декар при линия B4000033 до 584 kg/дка за сорт Шугар дуарф (табл. 3). Доказани разлики по продуктивност са установени между Шугар дуарф, сорт Илувецки и линия B4000033.

Направената сензорна анализ на зелените бобове показва, че при средно сухо вещество в интервала 15.05%-16.99% материалите са с ниска сензорна оценка и не отговарят на вкусови предпочитания на консуматора. Навярно сме попаднали на полузахарен тип грах, характеризиращ се с наличие на слабо развит пергементов слой и конци по дължината на боба. В климатични условия на двете години фазата на оптимална зрялост бързо преминава.

Таблица 3 . Продуктивност и сензорна оценка на грах тип „mangetout” средно за периода

Сорт/линия	Брой р-я	Сухо в-во, (%)	Добив зелени бобове,kg		Сензорна оценка
			за 6,4 m ²	за da	
Шугар дуарф	180.3ns	15.05	3.739a	584.180a	3.6
Илувецки	201.0ns	15.45	2.521bc	393.950bc	3.8
B4000033	165.25ns	16.99	1.730c	270.310c	2.6
B4000034	190.25ns	16.50	2.943ab	459.770ab	3.2

a,b ...Duncan,s multiple range test (p<0,05); ns - not significant

Заключение

В проучването на сортове и линии градински грах тип „mangetout”, за консумация с целия плод (боб и зърно) перспективен е сорт Шугар дуарф, отличаващ се с къс

вегетационен период и продуктивност от 584 кг зелени бобове от декар. Въпреки незадоволителната сензорната оценка, сортът може да се използва в селекционните програми.

Литература

- Zhao, T., Su, W., Qin, Y., Wang, L. & Kang, Y. Phenotypic diversity of pea (*Pisum sativum* L.) varieties and the polyphenols, flavonoids, and antioxidant activity of their seeds. *Ciência Rural*, 2020, 50(5), e20190196, ISSN e1678-4596. <https://dx.doi.org/10.1590/0103-8478cr20190196>
- Rungruangmaitree R, Jiraungkoorskul W., 2017. Pea, *Pisum sativum*, and its anticancer activity. *Pharmacogn Rev.* 2017; 11(21):39. doi:10.4103/phrev.phrev_57_16.
- Ангелова, С., Калъпчиева, С. Грах (*Pisum sativum* L.) - АБ Комюникейшънс ЕООД, 91, 2014.
- Sita, K., Sehgal, A., HanumanthaRao, B., Nair, R. M., Prasad, P. V. V., Kumar, S., et al. Food legumes and rising temperatures: effects, adaptive functional mechanisms specific to reproductive growth stage and strategies to improve heat tolerance. *Front. Plant Sci.*, 2017, 8, 1658. doi: 10.1016/j.plaphy.2009.12.010.
- Sharma, B., V. Sharma. Character Association and Path Analysis Studies for Yield and Horticultural Traits in Garden Pea, *Environment & Ecology*, 2012, 30 (4A): 1591—1598, ISSN 0970-0420

Благодарности: Изследванията, водещи до тези резултати са финансирани от Фонд Научни Изследвания - МОН, България [Договор КП-06-H26 / 12]

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ В ТВОРБИ НА БЪЛГАРСКОТО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО

Мила Кръстева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

IMAGES OF HYEROMONK PAISII PROIGUMEN HILENDARSKI IN WORKS OF BULGARIAN FINE ART

Mila Krasteva

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract:

The article presents the ‘passports’ of works of fine art, made during the totalitarian political regime in the People's Republic of Bulgaria. We present the necessary and sufficient historical and aesthetic characteristics of each genre.

Key words:

Paisii Hilendarski, postage stamp, painting, graphics, artist, totalitarian political regime in the People's Republic of Bulgaria

Въведение

Рисунките и картините, изобразяващи лика и фигурата на йеромонах Паисий проигумен Хилендарски в творенията на изобразителното изкуство, могат да бъдат анализирани в три периода. Обособяването е неизбежно, тъй като към рисуването на Паисий, който е канонизиран за светец с акт на Светия Синод на Българската православна църква през 1962 г., винаги се подхожда с различаващи се идеологически преднагласи, които водещите политики на съответното време неумолимо налагат. Съобразени с продължителността и доминантите на конкретноисторическия политически режим, периодите, за които е думата, могат да се опишат с условните формулировки: „Царският Паисий“ (01.05.1789 – 15.09.1946); „Социалистическият Паисай“ (15.09.1946 – 15.11.1989); „Глобалният Паисий“ (15.09.1989 – продължава). Всеки от трите периода има и подпериоди (Krasteva 2018).

Тъй като публикацията е част от обемно научно проучване върху теорията и естетиката на рисувания Паисий в живописа, приложната графика, илюстрациите на книги, шрифтописа, нумизматиката, а полагащите се страници на настоящото писане са твърде ограничени, тук ще съсредоточим вниманието си върху изработването на „паспорти“ на творения на изкуството от периода „Социалистическият Паисий“ – една тема, която все още не е подлавяна системно научно. „Паспортизацията“ следва хронологическия принцип – избор, който цели да покаже как се активизират художниците и графичите по едно и също време. В „паспортите“ са систематизирани данни – необходими и достатъчни, които представят специфичното за жанра на съответната изобразителна творба. Направено е и кратко описание на съдържанието ѝ, което пък ни помага да предложим изводи.

Целта на писането е да покаже, че независимо от жанра на отделните творби, през всичкото време на тоталитаризма у нас, художниците рисуват Паисий по предварително спуснати им „отгоре“ **правила: правила**, изработени от програмите на партийно-

политически форуми; **правила**, които лидерите в тогавашната социалистическа политика, наука, изкуство заучават, защитават, пропагандират, натрапват.

Паспорти на творби на живописното и приложно изкуство от периода „Социалистическият Паисий“

Проучванията ни по темата показват, че в периода „Социалистическият Паисий“ се наблюдава засилен интерес към изобразяването на монаха от Хилендар. Рисуват го художници и графичи – главно по поръчка, в цветни портрети и композиции, в цветни стенописи, в графични миниатюри, върху пощенски марки, в илюстрации за книги. В това поле се изиявяват Никола Кожухаров, Кою Денчев, Илия Петров, Димитър Гюдженев, Александър Поплилов, Васил и Олга Йончеви, Георги Трифонов, Жечко Попов, Борис Ангелушев, Стоян Венев, Асен Старейшински, Петър Вълчев, Иван Гоцев, Христо Нейков и др. Сред изброените творци има и такива, които притежават научни степени и звания и преподават в художествената академия в София или във висшите рисуvalни училища в страната. Повечето от художниците са удостоени със звания („заслужил художник“, „народен художник“), награждавани са и с престижни за социалистическа България призове (Entsiklopedia, 1980, 1987, 2006). Т. е. тяхното изкуство се толерира, има и масово разпространение, което цели да възпитава следващите поколения българи.

„Паспортите“ на творбите, оказали на-силно въздействие върху формирането на масовия естетически вкус, открояват следните данни:

Автор: Никола Кожухаров. **Заглавие:** Паисий Пронгъменъ Хилендарски. 1760 – 1762 (изписано е в левия горен ъгъл, а годините, когато Паисий работи върху „История славянобългарска“, са поместени в горния десен ъгъл). Творбата съдържа автографа „Н. Кожухаров“. **Първопоява:** 1954. **Жанр:** портрет (полуанфас, допоясна рисунка). **Техника:** масло (черно, тъмно зелено, кафяво). **Размери:** 93x78 см. **Описание:** Показан е мъж на средна възраст. Чертите на лицето са груби, сякаш художникът е прерисувал скулптурна фигура. Очите са „стъклени“ и стряскащо изблещени. В дясната си ръка Паисий държи свитък, върху който вече е писано, а в лявата – запалена свещ, чиято светлина му помага да се вижда в ръкописанието. Светлото петно е единственото в портрета, то обаче е незначително и е несъизмеримо с пропорциите на фигурата и вещите в картината. Макар че човекът е без монашеска калимавка, все още от интериора на килията не са отнети изцяло атрибутите, които подсказват, че Паисий е духовник. Виждат се и други изписани листове, мастилница, перо, икона. **Местонахождение:** Културен институт на Външно министерство на Република България.

Автор: Никола Кожухаров. **Заглавие:** „Към композицията „Паисий брани своята история“ (изписано е в долния ляв ъгъл, има и автограф: „НК, 1954“). **Времепооява:** 1954. **Жанр:** графична рисунка, черно-бяла. **Техника:** рисунка с молив. **Размери:** 19x21 см. **Описание:** Етюдът изобразява седнал духовник в старческа възраст. Вижда се цялото тяло, облечено е в широко расо. Ръцете са отпуснати върху коленете. На главата на свещеника, има калимавка. **Местонахождение:** Аукционна къща „Виктория“.

Автор: Никола Кожухаров. **Заглавие:** „Етюд за композицията „Паисий брани своята история“ (заглавието е изписано в горния десен ъгъл, а малко по-надолу четем: „Свещ. Дим. А., Момина Клисура. НК, 1954, 2.XII.“ **Времепооява:** 1954. **Жанр:** графична черно-бяла рисунка. **Техника:** рисувано е с молив. **Размери:** 22x27 см. **Описание:** Нарисуван е възрастен мъж в проекция, която се различава от гореописаната – това е портрет на духовно лице в полупрофил. Духовникът е със свещеническа шапка и расо. Възрастта е напреднала, разпознаваема е от бръчките на лицето и побелелите коса и брада. **Местонахождение:** Аукционна къща „Виктория“¹.

¹ Този и описаният по-горе етюд предхождат рисуването на цветната композиция „Паисий брани своята история“, чието представяне изисква специализирано изследване, затова ще

Автор: Кою Денчев. **Заглавие:** „Паисий“. **Времетрай:** 1954. **Жанр:** портрет. **Техника:** масло, цветна картина, в която преобладават черното, нюансите на тъмнозеленото и кафявото, което пък е по-близо до черно. **Описание:** Паисий е показан в монашеската си килия. Седнал е пред дървена маса, върху и около която има подвързани книги – знак, че монахът е чел немалко, преди да започне да пише своята История. Историкът пише с перо, което държи с дясната ръка, а с лявата ръка притиска вече изписаната страница. Явно е в началното на съставянето на „История славянобългарска“, защото неизписаните листа са повече от изписаните. Картината е натрапчиво тъмна – черният цвят е преобладаващ и много състен. Монахът е сам в килията си, която няма прозорец. От обкръжението на Паисий са отнети всички атрибути, които биха ни подсказали за монашеския му оброк: няма свещ, икона, кандило. Макар че е облечен в расо – това се разпознава добре, от главата на монаха е свалена монашеската шапка. Пред нас стои младолик мъж с добре подстригана и пригладена коса, която е гарвановочерна. Подредена, скъсена и добре поддържана е и тъмночерната брада, в която няма нито един бял косъм. Именно това платно тиражира най-масовата представа сред българите за това как би трябвало да се показва Паисий по времето на тоталитарна България. Тъкмо тази картина от времето на *соца* у нас се репродуцира най-масово и в учебниците за средното образование, и се ползва за украса на обществени институции. **Местонахождение:** Национална художествена галерия в София.

Автор: Борис Ангелушев. **Заглавие:** неозаглавена. **Жанр:** пощенска марка². **Времетрай:** 21 май 1955. **Техника:** дълбок печат, назъбена, едноцветна (тъмнокафяво към черно). **Тираж:** 1000000. **Цена:** 0,08 лв. **Филателна серия:** „1100 години славянобългарска писменост“. **Описание:** Паисий е в манастирската си килия. Седи зад маса и пише с паче перо. Пръстите на лявата ръка следят извода, от който се преписва. Фигурата е старческа, косите са прошарени. Около масата има други книги. В ляво се вижда и още една маса. Обстановката е бедна, каквато подхожда на монашеска килия, но наоколо няма икони. Отдясно на пишещия историк има свещник със запалена свещ, над която се образува голямо светло кълбо. Светлоотразяващото кълбо е съизмеримо с фигурата на монаха. Зад Паисий също е светло, светлината идва отвън, но не от прозорец, а от невидим процеп над килията. В същата филателна серия са и пощенските марки: „Св. Кирил и Методий“, „Никола Карастоянов и първата българска печатарска преса“, „Христо Ботев“, „Иван Вазов“, „Димитър Благоев“, „в. „Работник“ и сп. „Ново време“, „Полиграфически комбинат „Димитър Благоев“ в София“. Борис Ангелушев е автор на цялата серия. Важно е да се подчертае, че в общата композиция на серията Паисиевата пощенска марка е ситуирана в две проблемни полета: това на културата, достигащо темата за писмеността; и другото – на политиката на *соца*, която поддържа Паисий в един ред с Димитър Благоев – *Дядото*, лидерът на социалистите, който е на особена почит в НР България. Затова и пощенската марка с lika му струва 80 стотинки, а марката с полиграфическия комбинат, който носи името „Димитър Благоев“, е 2.00 лева. Пощенската марката с Паисиевото изображение е с ниска номинална стойност, явно Паисиевият образ не се е котирал престижно на политическата борса, той не е бил и сред предпочитаните личности за показване в изкуството преди юбилейната за „История славянобългарска“ 1962 г.

Автор: Стоян Венев. **Заглавие:** „Паисий“. **Жанр:** портрет. **Техника:** тушова графика. **Първопоява:** вестник „Народна култура“, № 49/ 08.12.1962. **Описание:** портретът представя глава на много млад мъж. Тушът е много плътно нанасян. Косата е гъста, буйна и много черна. Чертите на лицето са уедрени: веждите са удебелени и свъсени, очите гледат напред – към бъдещето, брадата е черна и много гъста. Върху лявото рамо се

бъде публикувано другаде. Тук обаче е важно да се подчертае, че в композицията Паисий е показан значително по-млад и в друга проекция.

² Всички пощенски марки могат да бъдат разгледани (Каталог на МТИТ, 1955, 1962, 1972).

чете: „Вен 62“. Този е най-младоликът, но и най-сърдитият от всичките рисувани Паисиевци, които успяхме да проучим.

Автор: Борис Ангелушев. **Заглавие:** „1762“. **Времепоаява:** 6 декември 1962. **Жанр:** плакатна рисунка. **Техника:** рисунка с черен туш, с преобладаване на белите петна (в горния десен ъгъл е изписано: *Вамъ напи́дъ, ко, кої любите свон родъ ї ѿчество болгарское ї любите знати за свон, родъ и ѿзникъ*). **Първопоява:** в. „Литературен фронт“, № 49/ 06.12.1962. **Описание:** Паисий е седнал с наведена глава, взрял се е в онова, което се готви да изпише с перо върху все още празния лист. Пред него стои маситилница. Лявата ръка, която е изобразена запомнимащо се, е подпряна с лакът върху струпани дебели книги, обгърнати с кожени обложки. Пишещият е с прошарени, поразпилени коси, но без монашеска шапка. Косата е подстригана представително. Брадата е прошарена. Фигурата излъчва енергичност. Дрехата върху тялото на монаха – с много въображение, може да се приеме за расо. Липсва какъвто и да е интериорен детайл или символ, който да подсказва, че става дума именно за монах.

Автор: Борис Ангелушев. **Заглавие:** „Акто 1762“. **Времепоаява:** 1962. **Жанр:** плакатна рисунка. **Техника:** черен туш, майсторско редуване на бели петна и тушови линии. **Място на първопоява:** в. „Отечествен фронт“, № 5686/ 09.12.1962. **Описание:** Фигурата на Паисий е показана в десен полупрофил. Монахът е изправен, в ръката си държи затворена книга, върху която се чете надписът: *История славяноболгарская*. Ще да е облечен в расо, но ако не знаем, че Паисий е светогорски отшелник, трудно ще се досетим, защото расото е оцветено в бяло (само очертанията на кройката му са почернени), има и нещо като вратовръзка върху расото (като едновременно сини и червени вратовръзки на чавдарчетата и пионерчетата). При изобразяването на лицето е предприета друга концепция: брадата е силно почернена, скъсена и гъста, косата също е къса, гъста е и е с развят перчем. Паисий е мустакат, в това си изображение прилича на Хр. Ботев, още повече, че удебелените и силно подчертани почернени вежди внушават идеята за „младост мъжка“. Тялото е стройно, фигурата стои категорично изправена и готова за подвиг. Паисий е обгърнал здраво и с любов своята книга, сякаш я пази от загуба. Погледът е устремен право напред – в бъдещето! Фигурата на Паисий е централна, а зад нея се извисяват дървета с разлюлени върхове – създава се усещане, че това е гора. За да се подсили представата, че Паисий е титан на Възраждането, Б. Ангелушев го рисува с ръст, който е издига над дърветата, ръст, който стърчи над гората. Над Паисий е само хоризонтът.

Автор: Борис Ангелушев. **Заглавие:** неозаглавена **Жанр:** графична рисунка. **Техника:** черен туш, с майсторско редуване на бели петна и плътно тушово оцветяване. **Първопоява:** в. „Работническо дело“, № 343/ 09.12.1962 г. **Описание:** В тази рисунка Паисий вече категорично е изведен навън, в полето, сред българската природа. Яхнал е кон. Кончето е младо и вихрено. Конникът седи върху скъпо седло: с дясната си ръка държи поводите, а под лявата му мишница се вижда затворена книга. Монахът е в младостта си – подсказано е от добре почернената брада. Фигурите на мъжа и кончето са сами сред полето. Вероятно е зима, виждат се само оределите стръччета на изсъхналата трева. Отдясно, в далечината, се съзира гръбнакът на Балкана: смален, нарисуван на височината на талията на седящия конник. В тази рисунка има много енергия, сила, кураж, талантливи внушения.

Автор: Борис Ангелушев. **Заглавие:** Паисий Хилендарски. **Първопоява:** в. „Народна младеж“, № 1387/ 27.12.1952. **Жанр:** портретна рисунка. **Техника:** черно-бяла тушова графика. **Описание:** Паисий е седнал пред дървена маса. Пише с перо. Пред него има две затворени книги. Лицето е замислено, косите са със средна дължина, леко прошарени. Дрехата, в която е облечен, е дълга, а фигурата е масивна. Тъй като главата е оголена, трудно можем да си представим, че става дума за монах. Отдясно на пишещия са струпани затворени книги, има и стомна за вода, също и свещник със свещ, която обаче не е запалена.

Автор: Никола Кожухаров. **Заглавие:** Св. Прѣп. Паисий Хилендарски. **Времетрае:** 1962. **Жанр:** църковна стенопис. **Техника:** темперни бои (черно, цинобър, кафяво, сиво). **Описание:** Стенописът е първото изображение на Паисий като светец у нас. Рисуван е в цял ръст наскоро след канонизирането на монаха от Св. Синод на Българската православна църква, а това, че е светец, се подсказва от ореола над главата му. Това, което също отвежда към духовния сан на монаха, е дрехата – патрахил с изобразени върху него два кръста. Ако обаче съпоставим стенописа с иконите на други светци на християнската религия, ще съзрем нещо твърде нетипично за стилистиката на православната иконопис, нещо, което, на свой ред, е твърде характерно за художническия почерк на Н. Кожухаров: Св. Преп. Паисий Хилендарски е със здраво, а не с аскетично тяло, каквито са телата на православните светии. Характерни за почерка на Кожухаров са и ръцете – силни, издялани сякаш от камък, с изпъкнали мускули, ръце, готови за отбрана. Липсват каквито и да е символи, характерни за християнската иконопис: Паисий не държи кръст или икона, или кандило, или свещ; той държи перо в десницата си, която е свита в лакътя и издигната нагоре. Към висинето. В лявата ръка на Паисий е „История славянобългарска“. **Местонахождение:** Храм „Св. Иван Рилски“ в Търговище.

Автор: Александър Поплилов. **Заглавие:** Паисий Хилендарски. **Времетрае:** 9 декември 1962. **Жанр:** пощенска марка. **Техника:** дълбок печат, назъбена. **Тираж:** 150000. **Цена:** 5 ст. **Описание:** Фигурата на Паисий, която е нарисувана в черно-бяло, е позиционирана в средата на рисунката. Марката е кантирана в оранжево. Паисий е показан седнал пред добре оформена дървена маса, отрупана с книги. Монахът е обърнат гръбom към наблюдателя, лицето остава изцяло невидимо. Художникът поставя акцент върху младостта: косата е наситеночерна, добре оформена и със средна дължина, главата е без калимавка. Ръцете са фино изваяни, пръстите са крехки. Около Паисий, който е в килията си, има книги, положени върху дървен скрин, отстоящ към дясната му страна. Вниманието на художника сякаш не е съсредоточено върху интериора, от който липсва каквато и да е отпратка, че става дума за православен монах – силата на рисунката е в изобразяването на светлината, която струи около Паисий. Тази светлина сякаш се самозаражда – наоколо няма нито прозорче, откъдето би могла да проникне, няма запалена свещ или пък кандило, вижда се само светло кълбо – символ на святото дело на историка. Заредено с енергия е и посланието, което внушава бялото паче перо, изографисано ефирно, с виталност. Пощенската марка се вписва в авторска серия, озаглавена „200 г. „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски“. Серията съдържа и още една марка: **История славянобългарска. Паисий Хилендарски. 1762.** Шрифтописът е в черен цвят, марката е кантирана в светлозелено.

Автор: Асен Старейшински. **Заглавие:** Паисий Хилендарски. **Валидиране:** 12 май 1972. **Жанр:** пощенска марка. **Техника:** дълбок печат, назъбена. **Тираж:** 120000. **Цена:** 13 ст. **Филателна серия:** „250 години от рождението на Паисий Хилендарски“. **Описание:** Рисунката изобразява Паисий в цял ръст, но фигурата е само шрихирана. Монахът седи върху бял сандък и пише. Името е обозначено със зелени букви най-отгоре, а под него са видими годините 1722 и 1972. Фигурата на Паисий е изобразена някак изкривено, някак деформирано. Според специалистите почеркът е типичен за художника, наложил се такъв „с цел да се повиши въздействието“ (Dimitrov 1995, 11). Не бихме подкрепили тази оценка, тъй като пощенската марка е най-обеднената откъм идеи, внушения и познание за известното от биографията на Паисий от всичко, което вече описахме. В някаква степен рисунката на А. Старейшински напомня първата живописна творба на Цанко Лавренов от 1926 г. („Иконописецът“), но в никакъв случай не може да се твърди, че Старейшински е догонил майсторството на Лавренов и силата на въздействие на „Иконописца“. В серията от пощенски марки, която е авторска за А. Старейшински, има и друга рисунка, посветена на „История славянобългарска“, която е по-талантливо премислена.

Анализационен постскрипту

Освен тези творби, има и други, но и описаните са напълно достатъчни, за да се предложи критическа оценка. В условията на тоталитарния режим в НРБ творците не могат да избират как да рисува Паисий, те рисуват онова, което диктуват политическите лидери, чиито решения се вземат по високите етажи на властта, в кулоарите на партийните централи. Учените, изкуствоведите, дейците на културата пък, които са с вече утвърдени имена, най-напред изучават уроците на партийните документи и чак след това, най-често по поръчка, изографисват Паисий. Социалистическият реализъм конституира категорична представа за това как трябва да се мисли, изговаря, описва, показва Паисий. Колкото до творбите на изкуството, най-важното е да се детронира портретът „Отец Паисий“ на Ян Вацлав Мърквичка, защото е създаден по царско време. Този портрет, който показва Паисий като стар и грохнал монах, е отхвърлен като неверен (Торенчаров 1961: 7). Новият социалистикореалистичен подход, оцветен с идеологията на комунистическата партийност, настоява: „Трябва да се отхвърли представата за стареца Паисий и за Паисий отшелника“ (Торенчаров, 1961: 7). Учените марксисти, които са реалисти, питат: „Правилно ли е да се запазва още манастирската обстановка в картините за Паисий?“ (Pavlov 1962) И пак те си отговарят: „Паисий е народен изповедник. Неговата естествена среда, атмосферата, която той диша, мисълта му е вън от манастира. Тя е народна среда. Паисий не е отшелник. Въпреки някои закъснели искания да се запази образът на Паисий, който „бил усвоил духа на отшелничеството и погледа на аскетизма“ (сп. „Духовна култура“, 1962)³, атмосферата, естествената обстановка е вън от манастира, тя е народна и светска. Формалното качество монах не може да оправдава манастирската и отшелническата обстановка. Силната фигура на Паисий, страстният противник на всяко крепостничество, свободолобецът Паисий не може да бъде затварян в манастирска рамка“ (Pavlov 1962). Социализмът сътвори и друга нагlost – пусна Паисий навън, „сам юнак на коня“. Така го изографисва словесно на Вл. Торенчаров: „Образът на Паисий се допълва от разказа за неговото посещение през 1761 година в патриаршията на Карловци, в далечната област Срем, която тогава е наричана „немска земя“, тъй като е в пределите на австрийската империя. От Хилендар до Карловци има повече от шестотин километра. [...] Самичък, на кон, Паисий минава този път. Била е необходима не обикновена човешка смелост, а хайдушка дързост, много устойчивост и душевна сила, за да се mine това разстояние два пъти за три месеца през лятото на годината“ (Торенчаров, 1961: 10). От няколко интервюта на Стефан Сърчаджиев – режисьор на филма „Легенда за Паисий“ (1963), пък узнаваме, че: „Паисий е преди всичко революционер, а революциите се правят от млади хора. Той не е монах, заровен единствено в манастирските килии и откъснат от хората и живота. Това е човек на мисълта и словото, поет, мечтател и пропагандатор“ (Sarchadzhiev, 1962: 4). Тези са основните правила на *соца* за (не)допустимото изобразяването на Паисий в творбите на изобразителното изкуство. И ако в рисунките и картините, предхождащи Априлския пленум, все още има знаци, че Паисий е духовник, то след този партийен форум, който забранява публични демонстрации на почит към религията, естетическият код се променя съществено. Партията вече *гледа под лупа* всичко, което се случва в НРБ. Изтъкнати партийни дейци провеждат специализирани форуми с учени, композитори, художници, за да ги обучават – по предварително изработени партийни програми, които указват какво може или не може да се тиражира в науката, изкуството, културата. Така се ражда „социалистическият“ Паисий: млад, пригладен, наперен, физически силен, с мощни рамене като на Дан Колов – готов да брани своята История и българите. Дори толкова талантиливи творци като Борис Ангелушев, който много рисува Паисий и никога не се повтаря в изобразенията му, не успяват да избягат напълно от диктата на авторитарния политически режим и страха от наказанията над усъмнените се в правотата на неговите политики.

³ Библиографията е част от цитата.

Ползвана литература:

Dimitrov 1995: D. Dimitrov 1995: Asen Stareyshinski – za tvoretsa na poshtenski marki. – Filatelen pregled, 1995, № 4 - 5, s. 11 – 13.

Entsiklopedia, 1980, 1987, 2006: Entsiklopedia na izobrazitelnite izkustva v Bulgaria. Tom 1 – 3. Sofia, BAN.

Katalog MTIT, 1955, 1962, 1972: Katalog na balgarskite poshtenski marki: 1879 – 2005. Ministerstvo na transporta, elektronnite tehnologii i saobshteniyata, <<https://www.mtitc.government.bg/bg/category/63/katalog-na-bulgarskite-poshtenski-marki-1879-2005-g>>, polzvano: 17.11.2021

Krasteva 2018: Krasteva, M. Izobrazhenia na Paisiy Hilendarski varhu balgarskite poshtenski marki. „Tsarskiyat Paisiy“. – Slavica Lodziensia, pod redakcją Julii Mazurkiewicz-Sułkowskiej, 2 (2018): Bułgaria i bułgarystyka w zmieniającym się świecie, 149 – 162.

Pavlov, 1962: Pavlov, T. Epohalno delo na Paisii Hilendarski. Doklad na Tazhstveno sabranie po sluchay 200 g. ot napisvaneto na Istoria slavyanobalgarska. – Rabotnichesko delo, № 343/ 11.12.1962.

Sarchadzhiev, 1962: S. Sarchadzhiev. Intervyu „Na ekrana – negoviyat obraz“. Intervyuto e vzeto ot P. Borisov. – v. Otechestven front, № 5686/ 09.12.1962.

Topencharov 1961: Vladimir Topencharov. Portretat na Paisii. Sofia: „Narodna mladezh“.

Мила Кръстева е доктор по теория и история на литературата и доцент по възрожденска литература. Преподавател е в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

E-mail: mkrasteva@uni-plovdiv.bg

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

**БИБЛЕЙСКАТА САКРАЛИЗАЦИЯ В ХУДОЖЕСТВЕНИТЕ
ОБРАЗИ НА НЯКОИ ГЕРОИ ОТ
„ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ“ НА ИВАН ВАЗОВ**

Радослав СМАИЛОВ
ПУ „Паисий Хилендарски

**THE BIBLE SACRALIZATION IN THE POETIC CHARACTERS
OF SOME HEROES FROM IVAN VAZOV'S
"EPIC OF THE FORGOTTEN"**

Radoslav SMAILOV
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: This article deals with the problem of biblical sacralization in the poetic characters of some heroes from the odes in the cycle "Epic of the Forgotten" by Ivan Vazov. It is presented how the literary text acquires real meaning of truth and significance through the biblical "places" encoded in it.

Key words: biblical topos, sacralization, heroes, "Epic of the Forgotten", Ivan Vazov

Библията е свещено писание и съпътства сюжетите в литературните произведения на много и различни автори. Тя възниква постепенно в продължение на много векове (XIII в. пр. н. е – II в. пр. н. е.) и в православния ѝ вариант тя се състои от 77 канонични книги, които се делят на Стар завет и Нов завет (*Schnitter, M., 1992*). Литературните текстове придобиват реални означения на истинност, неподправеност и значимост посредством закодираните в тях библийски топоси. Класически пример за това е Вазовата „Епопея...“. Чрез библийската символика, инкорпорирана в дванадесетте оди от цикъла „Епопея на забравените“, се постига сакралност, народно осъзната каноничност на святото дело, героизмът става апология на вечната саможертва, на отдадеността за святата кауза – извоюването на свободата.

В духа на християнската етика историческите личности се открояват с изключителната си искреност, безкористно и всеотдайно служене на народа и свободата. Личното щастие е невъзможно, то е подчинено на делото. Героите от цикъла „Епопея на забравените“ напомнят Христос, Христовите апостоли и всички християнски светци, които са доброволни мъченици и герои на новата вяра, живеещи аскетично, но отдадени на

¹ Изследването е осъществено с финансовата подкрепа на проект „Интерактивна лингвистична карта на Родопите (в акустичен аспект) СП21 – Ф – СМ – 003 към Поделение НПД на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

духовното, на просвещаването в новата християнска вяра. В контекста на Възраждането аналог на християнската вяра е народната свобода, постигната в революционна борба. Свободата е новият Бог, който изисква всеотдайно и жертвено служене. В най-голяма степен идеализацията и сакрализацията са постигнати чрез словото на героите, като е открояна предаността им към народноосвободителното им дело.

Самият брой на одите символизира свещеното число дванадесет – символ на дванадесетте Христови апостоли, проповедници на святото дело. 12 сякаш представя завършена Божия уредба: видението на небесата, дадено на апостол Йоан, включва град с „**дванайсет** камъка в основата“, на които били написани „имената на **дванайсетте** апостоли“ (Откровение 21:14; Битие 49:28). Числа, кратни на дванайсет, носят подобна семантика. Юдейската библия има 24 книги („Танах“) (кратно на 12). „**дванайсети** път гъсти орди лаят по урвата дива...“ („Опълченците на Шипка“). Внушена е силата и непоколебимостта на личностите, описани в одите като легенди – герои. Тяхното божествено дело ги обезсмъртява в пантеона на борците за свобода, жертвали се за най-святата кауза – спасението на отечеството от чуждото потисничество.

В Библията 12 е често срещано число. Дванадесет се редуцира до три по четири и изразява единството на духовното и преходното. То е символ на Църквата, на Новото църковно начало, на праведниците. В тъканта на цялото лиро-епическо произведение са заложени определени числа, важни за Библията.

Цикълът „Епопея на забравените“ заема средишно място в творчеството на Вазов. Ако романът „Под игото“ можем да наречем евангелието на българския народ, то „Епопея на забравените“ ще припознаем като стар и нов завет на националната идентичност. Апологетът възхвалява героичните личности, отдали живота си за благото и свободата на родината, и ударно заклеявява тъмните герои на съвременieto, които подкопават устоите на българското с дребнавите си страсти. Написан в периода 1881-1884 година, този стихотворен цикъл вписва Вазов в пантеона на литературната класика. В смислово-тематичното ядро се разполага Априлската епопея – онзи славен исторически момент, който извежда на преден план героизма като висша форма на себеотрицание. „Епопея на забравените“ – това е големият живот на нацията, миналото в цялото му величие, историята в целия ѝ ръст“ (*Tsaneva, M., 1983*).

Въпросът за смъсла на заглавието и по-конкретно за определението „забравените“ отнася „Епопеята“ в конкретноисторическата действителност. Вазов изпитва възмущение, дори обида относно забравата на личността в епохата на бездуховност, апатия и низки страсти. Предадени и продадени са идеалите на героите от освободителното движение. Поругано и опорочено е за власт и пари националното съзнание – култура, религия, език, духовни ценности, нравствени ориентири, благодарение на които живее българското. Забравата в следосвобожденската епоха е загуба на национална памет – тежка болест, за която „идеологът на нацията“ (*Peleva, I., 2003*) Вазов търси и намира лек. Българският поет полага в културното съзнание националния мит, като сам признава, че вдъхновение получава от летописеца на Априлското въстание Захари Стоянов. Героите не са използвани като измислица, заблуда и опияняване на нацията. Те са нужният ориентир в народопсихологията на българина да преосмисли, отсее и заложи в поведението новите си идейно-естетически маркери от миналата битийност в бъдещото си поведение и цел. Митологизацията на героичните личности е заложена като коректив на гражданското поведение на индивида с патриотично-социално светоусещане от следосвобожденската действителност. Митологизирането на борците за свобода е своеобразно изграждане на един самодостатъчен епически свят, в който нищо казано не подлежи на съмнение или преосмисляне, защото там е положена свещената истина. Чрез „Епопеята“ Вазов започва да конструира националната идентичност чрез идеализиране на славното минало и сакрализация по библейски модел на поведение. Изгражда пантеон на славните личности, посветили се на най-святата кауза – Първосътворението („История славеноболгарская“); първодействието (делото на народните апостоли); първосъбитието (Априлското въстание);

първобудителите (Паисий); първодеятелите (Раковски); първоапостолителите (Левски). В първоизявяването на събудения български роб гений звучи алюзията с библейските сътворения на Всевишния: изначални и съдбоносни. Вазовата ода ражда величавия титаничен образ на Левски. Той е образецът за нравствено извисена личност, духовно чиста и свята, неотклонно следваща своя житейски идеал – да служи на родината до последния си земен дъх. Иван Вазов е творецът, който реабилитира историческото присъствие на Левски в легендата за него. Възкресен в паметта на нацията, Апостолът на свободата застава начело на героичните обикновени борци, заслужили достойно слава и признание в смъртоносна битка за национална независимост. Васил Левски в най-висока степен въплъщава идеала за човек в епохата на националноосвободителните борби. В началото на одата „Левски“ Иван Вазов въвежда въображаем монолог на героя. Изповедната интродукция на Апостола разкрива тезата (*Anchev, P., 2008*), която Левски ще отрече с поведението си, обяснено от поета по-нататък в текста. Иван Вазов е поднесъл творбата по този начин, защото народът изпитва потребността от смели и жертвоготовни герои, от възвишеност и себеподаване в българския свят (*Anchev, P., 2008*).

Образът на Левски се интерпретира единствено чрез създадения мит за него, защото силата на поетовото слово не позволява да бъде обрисуван ординерно. Разказът за живота на Апостола се разделя на няколко драматични етапа, които бележат неговите морални и духовни качества. Героят посвещава делото и целия си живот на националния идеал – свободата на родината. Напускането на манастира, броденето му из България, предателството и увисването на въжето са исторически събития, които се враждат в художествения текст, за да сакрализират святото дело на героя и да го отнесат в сферите на легендарния сюжет. Творбата за Апостола на свободата е поставена на първо място в цикъла, като с нарушаването на историческата хронология се постига художествената цел да се възвеличи изключителната личност в националноосвободителното движение, символ на духовното всемогъщество и безгранична преданост на народа. Националният герой Васил Левски е светиня в народното съзнание на българина. Предложеният от Вазов в началото на одата аз-изказ насочва към достоверност, съзнателен избор, доброволно решение, прозрение за реалното страдание на българина в робство и преосмисляне на духовните ценности на достойната гражданска личност в обществото и със себеподобните. **Одата е не само апология** на личностните индивидуални качества, но и на трудния избор, който трябва да направи като открито отрицание на Бога „Манастирът тесен за мойта душа е“; манастирът като топос – място за покаяние и дистанциране от „треховния мир (свят)“, пространство, в което човек търси връзката с Бога, отдава се на молитви за спасение на душата. Молителят обичайно е в пасивна позиция, признава своята слабост и търси спасение от небесата. Тази позиция не удовлетворява лирическия герой, а пространството на манастира го притиска, не му носи „мир (покой)“ – „Това расо, що нося отгоре,/ не ме помирява с тия небеса“. Нарушена е хармонията между човек – монах и върховната инстанция; самата представа за Бога е компрометирана – Бог се вслушва не в химните, изпети в храма, а в плачевните ридания на страдащите. Поетичното сравнение „И мойта молитва се губи кат дим“, както и метафората „и Господ сърдит си затуля ухото/ за светата песен и за херувикото“, изискват потребността от преосмисляне на утвърдените по канон начини за спасение. *Херувимската песен (херувико)* е псалм за прослава на Исус като победител над смъртта. Това е песента, която тайновидецът свети апостол евангелист Йоан Богослов е чул да пее херувимите на небесата (Откровение 19:4). Песента на четирикрилите ангели, славещи Бога, се изпълнява в края на всяка литургия като благодарност (евхаристия – от гръцки език) за Христовото превръщане в плът. Колко много трябва да е съпричастен Бог с болката и страданието на угнетените, че да остане безразличен и нечуващ тези хвалебствени и благодарствени звуци и думи от канона! Мълчанието на Бог е мълчанието на мъдрия, който знае, че за Левски е отредена не съдбата на смирения инок, а тръненият венец на Спасителя. „Глухотата“ и „безмълвието“ на Всевишния показват къде е правият път за дякон Йгнатий – чрез борбата за освобождение.

Духът чувства необходимост от нова вяра. Българският род се нуждае от духовна подкрепа, от водач в огненото изкачване към Голготата за прераждане. Това е историческата мисия на Левски, видяна чрез светлото бъдеще на отечеството. По святост тя се изравнява с деянията на апостолите – Христовите ученици от Библията. Християнската идея за смиренното е изместена от гласа на съвестта: „Моят съвест инак днеска ми говори“. Безропотното послушание е заменено от разумното, действено човешко начало. Логиката на разума, творческата активност на търсещата личност довежда героя до прозрения за робското тегло, за същността на братството, за ролята му и израстването му в духовен водач. Народът страдалец не се нуждае от химни и тропари, а от нов път. Самият Бог внушава на героя, че на стадото е нужен нов пастир, т.е. вожд към спасението – физическо и духовно. Предопределението, съдбата на героя маркира библейския аналог за пастира и стадото, аргументира и сакрализира избора: „мисля ази още, че овчарят същ/ с овцете живее на пек и на дъжд“ („Левски“). „**Аз съм добрият пастир; добрият пастир живота си дава за овцете.**“ – Христос (Йоан 10:11). „**Аз Съм добрият Пастир. Аз познавам Своите овце и Моите Ме познават**“ (Йоан 10:14). Изборът е в посока от личното към общозначимото; той предполага преодоляване на границата („таз ограда тиха, от света далеч“), смяна на самоличността („не с това расо и не с таз брада“), отправяне към другите и себераздаване за „светата правда“ (Стоянова, 2020, с. 2). Самият художествено описан път – от напускането на манастира до увисването на бесилото, символично препраща към Христовата саможертва и извежда на преден план идеята за мъченичеството героизъм. С категоричността на „Рече и излезе“ героят заявява безкомпромисното си служене на мисията, в съответствието между думи и дела. От напускането на светата обител започва активната революционна дейност на Левски. Художествено е представен разказът за живота, делото и смъртта на Левски. „Девет годин“ – Вазов допуска някои неточности съзнателно. Дейността на Левски, свързана с обикалянето на България по комитетски дела, трае пет години. Левски е „бездомен, без сън, без покой, под вънкашност чужда и под име ново“ – има всички основания да бъде апостолическа личност (бездомен, скиталец, „като дете прост“ (носител на невинността, на чистотата), като „отшелник живееше в пост“; „беден, гол, бос, лишен от имотът“ е буквално повторение на библейския легендарен сюжет, в който Христос, облечен в окъсана одежда, обикаля Галилея, за да проповядва новото учение. „...Исус му рече: лисиците имат леговища, и птиците небесни – гнезда; а Син Човеческий няма де глава да подслони (Лука 9:58). Апостолът обитава необятното пространство („под небето спеше“), което със своята безграничност подхранва идеята за неизмеримостта на подвига му; следвайки библейския модел, Вазов обвързва героя със светлината. В тази ода, както в целия цикъл, е разгърнато противопоставянето между мрака и светлината, но то е преосмислено, интерпретирано и от гледна точка на възрожденската идеология – мракът е характеристика на робството, теглото, хаоса; той е смислово обогатен със слепотата („робите слепи в робската страна“), а светлината е в смислова връзка с разума, нравствеността, свободата („и носи съзнание, крепост, светлина“). Христовото познание и вяра са част от евангелската светлина. Именно този библейски разказ аналогично се свързва с мъченическия път към Голгота на Спасителя – както той, така и Левски се раждат, за да последват своята идеология, основана на вярата за духовно извисяване и спасение; проповядват своето свещено слово и накрая биват убити, единият чрез кръста, другият – на бесилото, като по този начин се възкресяват за вечен духовен живот в паметта на поколенията, оставяйки своя безсмъртен пример. По този път на мъченичеството се изграждат двата образа на Васил Левски – Дякона – единият е естественият, разбираемият („кат дете прост“), а другият на богочовека („беше невидим, фантом или сянка“). **Библейският мотив за пшениченото зърно** е заложен и метафорично: „И семето чудно падаше в сърцата/и бързо растеше за жътва богата“. Притчата за синапеното зърно разгръща сентенцията, че словото като зърно, когато попадне на плодородна почва, ще даде много плод, и обратно, когато е на камениста и трънлива почва, няма да роди нищо („А посятото на добра земя е онзи, който чуе словото и го

разбира, който и дава плод, и принася – кой стократно, кой шестдесет, кой тридесет“ (Матей 13:23). Мечтаната свобода в дните на робството за българина е като блян за „небесното царство“ - духовна и нравствена идеология, тя ще бъде разбрана и народът ще се осъзнае за свящото дело. Важен момент за силата на словото е, че то стои в основата на Сътворението на света: „В началото бе словото...“. Словото на Левски е „сладко и опасно“ и може да се равнопостави с Божието слово. То е съзидателно, то носи особена жизненост; изнесено е извън манастирските стени, то се превръща в диалог, заживява чрез хората, то пробужда човешката маса за нов живот. Левски е извисен чрез сравнението с велики умове, с достолепни мъченици на човечеството – Хус, Симон, Прометей, Колумб, Исус. Апостолът на българската свобода е готов „сто пъти да умре на кръста Христов“. Вазов акцентира върху уникалната жертвоготовност на персонажа. **Библейската схема за предателството** е съхранена тук, като поетът прави аналогия на поп Кръстю с Юда – изключително силна съпоставка за страховитостта на предателското дело, което осъжда на смърт най-свидния син на отечеството:

„Той биде предаден, и от един поп!

Тоя мръсен червяк, тоя низък роб,

тоз позор за Бога, туй път на храма...“

Предателството е разгледано на две нива - предателство като най-низката изjava на земен живот: „Мръсен червяк“, и предателство към Всевишния: „позор за Бога“, „път на храма“. Благодарение на тези няколко стиха поп Кръстю умира охулен, низвергнат и омразен за целия български народ, макар вината му да не е никога напълно доказана. Силата на Вазовото художествено слово носи гражданската родолюбива позиция, която съгражда реалности в „истинския живот“. От тези времена се ражда недоверието към църковния клир и неговите представители до днес. Трагично, жестоко и апокалиптично звучат думите за предателството във всяко време: „...и тоз човек още живеи между нас“. Това е срамът и позорът на българина от първата до последната ода в „Епопеята“. **Образът на бесилото паралелно се свързва с Христовия кръст** и апологията за него е образец за надрастване стократно на изключителната личност, всецяло отдадена на свящото дело. Одата се състои от три части – лирически увод, легендарен разказ за живота и делото на Апостола и епилос. Появява се мотивът за **богоборчеството** като отрицание на духовната обител и предпочитание към светския начин на живот. Биографичните данни за живота на Левски насочват Вазов към версията за захвърленото расо и отдаването на революционна дейност. Този акт се счита за богохулствен и спрямо каноните на църквата и е непростимо един монах да извърши подобно отклонение от светия път. Решението на монаха е разтълкувано от Вазов като героичен подвиг в служенето на народната кауза. Отказът от монашески живот не е скъсване с духовните устои на душата в контекста на вярата, а напротив, дякон Игнатий (Васил Левски приема монашество и е ръкоположен с името Игнатий) осъзнава колко повече е нужен на своя народ извън святата общност. Богът тук отказва да види страданията на онеправданите и нещастните и единствен Левски изнемва тези функции, за да се превърне в носител на правдата и свободата. Така мотивът за богоборчеството разгръща своите тълкувателни полета и превръща човека в двигател, ковач на собствената си съдба. Интересна трактовка предлага Вазов за позицията на Бог. Всевишният си „затуля ухото“ - не иска да чуе, да знае. Позорно е предателството на поп Кръстю - позор за Бог и петно за храма. Истинската същност на живота се разкрива в мълчанието. Мълчанието е един от най-трудните за опровергаване аргументи. В мълчанието има нещо царствено. Бог е мълчалив и всичко най-ценно в света е изпълнено с тишина. **Легендарният разказ** за живота на героя, който наподобява мъченическия път на Спасителя, започва с художественото конкретизиране на времето: „Девет годин...“. С това формално определение разказът за пътя на Левски придобива смисъл на свещенодействие, защото в християнската религия числото девет е важно. Тук не е основна историческата достоверност, колкото извисяването на образа в библейско-митологичен план. Няма значение достоверността на събитието (*Stoyanova, G., 2020*). Библията, използва числото 9

49 пъти и неговата библейска символика се счита за значима. 9 е символ на пълнотата на Бог, а също и символ на окончателността. Това означава, че Бог е завършил своето творение и всичките си обещания. Записано е, че Исус умира в 9-ия час, който всъщност е 15:00 наше време. След възкресението си Исус се явява 9 пъти на своите апостоли. Има и 9 духовни дарби на Бог, като вяра, мъдрост, чудеса, пророчество и други. Денят на изкуплението е свят ден за всички християни и се провежда на 9-ия ден от 7-мия еврейски месец. Според Библията 9 също е символ на плодовете на Светия Дух Божи. Има 9 плода, които са споменати в Библията и някои от тях са доброта, нежност, мир и т.н. Последният цар на Израел, чието име е Осия, е бил на трона в продължение на 9 години. 9 август е денят на разрушаването на храма в Йерусалим и е денят, в който храмът на Ирод е изгорен от римляните. Библията назовава числото 9 числото на присъдата. Има и 9 поколения от Адам до Ной и също от Ной до Авраам. Аврам е бил на 99 години в момента, когато е получил името Авраам и когато е свързан със завета от Бог. Центурионът на Рим Корнелий е имал видение на 9-ия час от деня и му е казано, че трябва да се свърже с апостол Петър. Старият завет съобщава за 9 групи, практикуващи магьосничество. Деветката е символ на търпение, хармония, развитие и творение. Тя е произведение на 3х3, и така се явява перфектният вариант, символизиращ волята на Бог. В лиро-епическия сюжет основна роля има авантюристичният елемент, който допринася за разкриване на героичните черти на персонажа. Апостолът е понякога „под вънকাশност чужда и под име ново“ – той е земен, действителен субект, подвластен на чисто човешки характеристики („скита се бездомен, без сън, без покой“, „Той беше скиталец и кат дете прост“; „ходеше замислен, самси без другар“), които разкриват вече познати мотиви от Ботевото творчество – за **скиталчеството и самотата**, затвърждаващи избранничеството на героя. От друга страна, е трагически извисен и сакрализиран в своите действия („Тая заран млад е, довечера стар,/ одева търговец, сега просяк дрипав“; „Той беше безстрашлив“; „Той беше невидим, фантом, или сянка“), което отвежда към идеята, че е свръхчовек, полубог. Вазов поставя Левски на върха на йерархичната подредба, за неговото нравствено величие и смелост говорят дори сравненията с Прометей и Сократ, като житейският му път аналогично е съпоставен с този на Христос. Мотивът за силата на словото е заложен в одата чрез ритуалния акт на посвяването. В българската фолклорна традиция той се свързва с даването на нов живот. Думите на Левски се обвързват с тайнството на обряда, който има заключителен характер:

„И **семето** чудно падаше в сърцата
и бързо растеше за жътва богата.“

Вазов внушава, че бунтовното слово е равностойно на Словото Божие. Така Дяконът се изравнява с Христос не само по мъченическата си смърт, но и по делата си – да спасява хората от робското ежедневие и да ги възвисява. Васил Кунчев е изоставил монашеското битие, защото като служител на Бога не е в състояние да помогне на народа си, на страдащите и да дава сила чрез словото на готовите за саможертва в борбата. Саможертвата на въстаниците, чийто модел е смъртта на Левски, е „жътвата“, от която ще се роди свободата. Символиката е многопластова. Жътвата, която е логичният трудов завършек на земеделския процес, носи метонимията на победната битка на роба в раждането на свободния човек.

Хлябът е друг символ. Той е продукт на човешката ръка, създаден с усилия и творчество. Жътвата и хлябът са семантично и етапно свързани в първичното им значение като процес и продукт. В преносен смисъл носят иносказателна маркировка за суровата борба с много тежки мигове и постигнатия победоносен миг. На тайната вечеря Христос раздава **хляб**, казвайки, че това е тялото му. Чрез тази обредност се постига надделяването на космическия ред над силите на хаоса, в този смисъл алегоричният образ на словото на Левски е акт на свещена мисия към посвещаване на народа в националната идея. Светлината на героя (а Вазов следва светли личности с героични превъплъщения) следва познатия библейски текст за живота, делото и смъртта на Исус Христос. В одата се разгръща мотивът за предателството като верификация на библейската тема. Спасителят е

предаден от Юда, а Левски – от „тоя низък роб“, „който равен в адът има само Юда“. Поетът изгражда образа на поп Кръстю с презрение и негативизъм, съотнесени към низкото му дело. Вярата е едно, но служителите са нещо друго. Свещеникът е също човек, подложен на изкушенията от облаги, богатства и привилегии. И до днес народната памет е съхранила пословици и поговорки за нелоялното поведение на свещенослужителите, имайки предвид предателя на Левски. **Бесилото е едновременно символ на величие у един българин – Левски, и на историческата пасивност у народната маса.** След предателството Левски умира мъченически в името на проповядвания светъл идеал. Бесилото е сакрализирано и придобива смислите на **реликва**, защото чрез него се осъществява възкресението на героя:

„О, бесило славно!

По срам и по блясък ти си с кръста равно!

...

О, бесило славно! Теб те освети

смъртта на героите. Свещено си ти.

Ти белег си страшен и знак за свобода,

за коя под тебе гинеше народа...“

С риторичните анафорични възклицания се предава трагичната болка по загубата на най-свидния син на България. Героят физически умира, за да се роди отново като безсмъртна легенда. Образът на бесилото е емблематичен, тъй като се асоциира с Христовия кръст и така се постига сравнение с Левски и Спасителя. Разпъването на кръст, както и обесването, са унижителни екзекуции. В Новия завет апостол Павел е посечен с меч, защото е римски гражданин и смъртта му не бива да е позорна. Кръстът е мъчение - бавно, жестоко и дълго. Кръстът, символът на мъченичеството, води към възкресението. Бесилото се изравнява с кръста заради мисията, която Левски поема. Безсмъртие и слава носи примката. Срамът се подсилва от предателството на свещенослужителя българин. В този аспект е и патетичната възхвала на бесилото като път към безкраен живот в народната памет. И понеже Христос е пътят и истината, поетът сакрализира образа на героя, който със слово и дело, мъченичество и безсмъртие освещава българската история. Характеристиките на Левски напомнят тези на Христос, защото „Епопеята“ като национален мит изземва библейския разказ и създава една национална религия. Левски като всички отшелници и апостоли – „сеячи“ на божие слово, изкупва „греха на робството“ и по този начин „българският човек е спасен за нов /вечен/ живот“. Магията на революционния дух е спасение, прераждане за българския народ. Апостолът създава мрежата от революционни комитети и повежда народа като нов Мойсей, само че скрижалите тук са неговите, думи, вяра, всеотдаденост. Новото е в името на вярата за свобода, в жертвата и преданността. Един отказал се от манастирската обител монах е способен да възкреси у бедни, безпросветни и различни вярата за спасението на България.

В одата „Бенковски“ по-пестеливо се внушава библейска асоциативност, алюзии. Образът на пустинята („в пустинята владее някой гробен дух“) се свързва с библейския текст за четиридесетгодишното еврейско изгнаничество. Пътят на евреите към Обетованата земя е предрешен – Бог проповядва, че никой, роден в робство, няма да може да остане жив и да види Обетованата земя. Тук в одата „Бенковски“ пустошта е безнадеждност и липса на упование. След като приема Кръщението от Йоан Кръстител, Исус се оттегля за 40 дни и 40 нощи в пост и молитва в пустинята, където е изкушаван от демони. **Четиридесет дни** е времетраенето на няколко присъди или наказания при евреите от Стария завет (Битие 7:4; Езекиил 29:11,12). Христос е подложен на изкушения от Сатаната, но побеждава, понеже е верен на Отца. Важен момент е отговорът на Спасителя, че само с хляб не се живее. Нужна е духовна храна. Вазов е потърсил библейски аналог с изпитанията на Бенковски и Божия син. „Гробният дух“ от одата е друго сатанинско лице, насочено към революционера за отклонение от правия му път. Исус не е подготвен да слезе при народа за проповеди без победата над злото в пустинята. Бенковски има нужда от време, от сблъсък с реалността, от изпитанията, преди да се обезсмърти с повига си. Дружината на Бенковски е подложена на

изпитание, което наподобява отшелническата мисия на аскетите, приели божия промисъл за темен живот: „скитат се в горите, борят се с тиранът,/ с пекът, с дъждовете и с треви се хранат“. Мотивът за скитничеството се свързва с библийската притча за Блудния син: „...на небесата повече радост ще има за един каещ се грешник, нежели за деветдесет и девет праведници, които нямат нужда от покаяние“ (Лука 15:7). Разказият се грешник се покланя на баща си и му иска прошка, а той го посреща на прага с думите: „мъртъв беше, но оживя, изгубен беше и се намери“ (Лука 15:24). Библийският текст се свързва и с родовото проклятие, което се задейства като магическа прокоба за този, който напуска своя роден дом. Семейството е свещено. С изгнаничеството, с бездомничеството и след като човекът е напуснал родния си свят (космос), той се е изложил на външните сили, на демоничния хаос. Бенковски не допуска тъмните мисли за отстъпление, макар другарите му да падат като снопи (отново препратка към жътвата). Открива се и библийският мотив за лудостта: „Кой е тоя луд!“. За предводителя на турците Бенковски е луд. В контекста на поетиката се разглежда свободният избор в позитивен ценностен заряд – луди са всички Вазови герои, които са се самопожертвали, които се впускат в авантурата свобода за България. „А медният жертвеник, който беше пред лицето Господне, премести от предната страна на храма, от мястото между новия жертвеник и дома Господен, и го тури отстрани на тоя жертвеник към север“ (1 Царе 16:14). В Библията лудият от гробището е обладан от множество демони, които Исус изгонва, вселява ги в стадо свине, които по-късно се давят в морето. „Господ ще те поразява с лудост, със слепота и с объркване в сърцето (Второзаконие 28:28, с препратки: Псалми 60:3; Исаия 6:9,10; Исаия 19:11-17; Исаия 43:19; Еремия 4:9; Езекиил 4:17; Лука 21:25-26; Деяния 13:41; 2 Солунци 2:9-11). В одите лудостта е опиянението от саможертвата за освобождението. Няма физическа и духовна слепота у героите, няма объркване в сърцето.

В „Братя Жекови“ отново на преден план се предоставя библийският мотив за предателството („Вчера ги прие той, днеска ги предаде“) на фона на драматичните кървави сцени. Основният библийски мотив е този за братоубийството: „В тъмното му царство/подлостта братува с тъпото коварство“. Още в Стария Завет се разглежда проблемът за завистта и коварството тогава, когато Господ повече харесва Авел от Каин поради жертвите, които Авел му въздава. Ревността разяжда Каин и той убива брат си. В Египет Йосиф е продаден в робство от братята си, които му завиждат за това, че е любимият син на баща им. Тези два библийски сюжета се втъкват в проблематиката на творбата, като тук предателството от свои, близки и роднини отеква в своя апокалиптичен ужас: „И бащата сочи скрития си син“. Вазов споменава само името на Михаил Жеков, защото недостойно е да се предадеш, да покажеш слабост. Братоубийството на големия брат не е от завист, ревност или копнеж по материална изгода. То е за да останеш верен и честен на делото, което си избрал. За да отлетят при Бог двете души без срам, са извършени самоубийство и братоубийство. Братоубийството, както и лудостта в случаите, само се назовават такива, но носят значението на новото време.

В одата „Каблешков“ примиренческото съзнание и революционният бунт са потивопоставени в композицията (Stoyanova, G., 2020). Тази конфликтна локация налага две тълкувания на думата „народ“: народ като роб и народ като революционна стихия. Най-почитаният християнски празник - Коледата, денят след Рождество Христово, е припомнен в бита на роба чрез импровизацията в хумористичен тон за българина („по Коледа весел колеше прасето“). Отдаването на шумно веселие и подпийването насочват към отклонение от праведния живот и приглушават насъщната потребност от революционен подем. Като че ли е забравен многовековният стон (Stoyanova, G., 2020) на унижената българска общност. Негижирана е светостта на празника. Другото значение на думата „народ“ заличава противоречията и неразбирателството между хората и обединява страдащите като един. Личността на апостолите е тази, която респектира. Речта, "думата" на самия Каблешков, която е "тръбен звук", разклаща робското съзнание на народа, пали пожар в душите им и като стихия помита робския страх. Споменава се името на Апостола на българското

освобождение („Левски бе угаснал преди три години.“), за да се изведе на преден план библейската символика за величавия образ. Емблематично е обръщението към Господ в небесата за търпящия робството в пасивното бездушие, мълчание и робско примирение („Докога ще дремят, о, господи благ?“). Християнските измерения присъстват и тук: вяра, надежда и любов („безкрайна“). Както учи Христос, и бедният, и богатият са равни, а в борбата „приятел е равен на брат“. „Лудостта владее“. За всеобщото духовно издигане на доскоро спящия векове роб Вазов използва с библейското измерение на глагола с ръст: „И в няколко дена тайно и полека/ народът порасте на няколко века!“. Самоубийството на Каблешков е доказателство за духовното издигане на родолюбца.

В одата „Караджата“ се разкрива библейският мотив за прощката: „Прощавайте, братя, отивам сега!“; който мотив се среща в целия спектър на Христовото учение – да се опрошават греховете на съгрешилите и да се търси покаяние. Прощката има три компонента: да се простиш с другите – съратници, близки, познати; да поискаш прощка от тях за недовършения от теб дело, за волните и неволни твои прегрешения; да се простиш с живота пред прага на новия вечен живот – прощката е етап от лудостта. Другият библейски мотив е заложен в образа на душата: „Отивам в душата с голяма тъга“, Караджата умира не на Балкана – образ символ на юнашкото пространство – и душата му няма да намери покой в отвъдното царство. Душата принадлежи на Господ и тук се вмъква мотивът за Страшния съд, където всеки ще бъде съден според делата си. Христос умира „с голяма тъга“. „...около деветия час Исус извика с висок глас: „Боже Мой, Боже Мой! Защо си ме изоставил?“ (Матей 27:46). Обяснение ще открием в Псалм 22:3: „...Ти си Светият, Който си възцарен между Израилевите хваления.“. Бог е свят и той не си затваря очите пред греха. Исус няма никакъв собствен грях, но поема вината за човешките грехове върху себе си. Човешките грехове подлежат на наказание. Бог вижда нашите грехове, които сега лежат върху агнеца Божий – безгрешния ни заместител. Бог-Отец оттегля от Сина Си Своята любов. В мига на отделянето на бащината любов се изтръгва викът от сърцето на Исус. Караджата се е предал доброволно в плен, а не е като загиналия от раните си в Балкана Хаджи Димитър. Неговата постъпка повтаря смириенето на Исус след предателството, но това не е примирение. Охулен по пътя към бесилото, Караджата изминава своята *viadolorosa* (лат. „скръбен път“, „път на болката“), огледално отразен като пътя на Спасителя към Голгота. Очите на обречения бунтовник светят с „небесен светлик“. Той е сам, един – като Месията. Уверен е, че „наша кръв ще вдигне другите да мрат“. „Ще мрем, та пак да възкръснем!“ – казва осъденият като пророчество за свободата – с възкресението на България върви Христовото възкресение и вярата. Сакрализирането на бесилото не е директно заявено, а се опира на миналото, на истината на сравнението с близки аналогии от живота и смъртта на Христос. Отново позорна смърт, отново бесилото е равно на кръста. В дните на много подлост и предателство е важно какво ще каже последният въстаник, а той призовава: „Да живеят народа! Смърт или свобода!“. Със своето идване сред човечите Спасителят възвестява: „Не мислете, че дойдох да донеса мир на земята; не мир дойдох да донеса, а меч...“ (Йоан 10:34). Битката за християнската вяра е безкрайна, както борбата за освободеното отечество. Всеки се ражда и умира сам, но изборът е лично и само негов. Няма възкресение без жертва, мъченичество и смърт. А всъщност Божият син дойде, за да установи мир (Ефесяни 2:14-17) и да спаси света чрез Себе си (Йоан 3:17). Един от безбройните спасители е Стефан Караджа.

Панайот Волон е един от апостолите през Априлското въстание. На него Вазов посвещава одата „Волон“ в драматичен за избор момент пред лицето на смъртта. Поетичната възхвала за революционера е лаконична, от нея вее трагизъм и безнадежност. Жестокото потушаване на въстанието мултиплицира усещането за смърт и обреченост навсякъде. Революционерът се обръща към Бог за закрила от „адска измама“ и „безславна смърт“. Одухотворената българска земя и природа споделят невъзможността от спасение. Балканът, свидният защитник на хайдутите от миналото, баща и покровител, с болка изповядва: „Аз нямам за вази ни завет, ни път“. Врагът е обсебил планината. Градът „има

бесила“, хижата носи проклетия. Единствено придошлата Янтра, буйна и пълноводна, прегръща тримата бунтовници: “Елате, нещастни, във моите обятия!“. Волов предлага да се удавят, за да не бъдат хванати от преследващите ги. Отново тук налице е мотивът за предсмъртната самотност, кореспондираща с изоставения Емануил (едно от имената на Исус, преведено от еврейски език като „Бог с нас“). Отново се прави изборът да бъдеш себе си, отдаден на свято дело. Дългът на греха е платен както чрез кръстната смърт, така и чрез самоудавянето.

Единичното, конкретното събитие Вазов обобщава в истината за националното и общочовешкото, значимостта и непреходността във времето. Патриотичното чувство и саможертвата според Вазов са висша мярка за гражданско поведение. Затова патриотичният порив и героичната смърт на загиналите са най-висок израз на тяхната нравственост. С безпримерния си подвиг те остават завинаги на върха и измиват срама от лицето на българската история, извеждат я от тъмнината на небитието, насищат я с вечна слава, извайват ореолния и светъл образ, вграден в легендите на човечеството. Нравственият им подвиг е убедително доказателство за отвоюваната от българите свобода, за собствения им принос в Освободителната война. А това е достатъчно основание за национална гордост и самочувствие, особено когато всеки от тях (автор и творци на историята) намира опора в най-древната и скъпа християнска книга – Библията.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Anchev, P., 2008. Geroyat I geroichnoto. Potrebnfsttananageroi v bulgarskiyasvyat, Literaturensvyat, <https://literaturensviat.com/?p=87389>[onlayn], Posledno vidyano na 05.02.2022g.
2. Bibliya, S., izd. na Sv. Sinod na balgarskata pravoslavna tsarkva, 2012.
3. Peleva, I., 2003, Ideologat na natsiyata. Dumi za Vazov. Slovo [online]. <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=125&WorkID=3235&Level=1>, Posledno vidyano na 15.11.2021 g.
4. Schnitter, M., 1992, Stara balgarska literatura, Plovdivsko universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, Plovdiv.
5. Stoyanova, G., 2020, „Toposi i prototipi v starobalgarskata originalna agiografiya“, Epigrafika i medievistika, Izsledvaniya, t. 1, Universitetsko izdatelstvo “Episkop Konstantin Preslavski“, Shumen.
6. Tsaneva, M. „Pod igoto“. Zhanrovo-stilovi osobenosti i ideyno-emotsionalen patos. // Tvorbi i problemi. Literaturni analizi, Tsaneva, M. (sast.) Sofiya, 1983
7. Vazov, Iv. Sachineniya v chetiri toma, 1982, t. 1, S., Epopeya na zabravenite.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

**ВЪПРОСЪТ ЗА ЗНАЧЕНИЕТО СВИДЕТЕЛСТВЕНОСТ
В БЪЛГАРСКАТА ГРАМАТИЧНА ТРАДИЦИЯ
ОТ ПЕРИОДА 1936 – 1942**

Васил Стаменов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**ON THE MEANING OF EVIDENTIALITY IN BULGARIAN
GRAMMATICAL TRADITION FROM
THE PERIOD 1936 – 1942**

Vasil Stamenov

University of Plovdiv “Paisii Hilendarski”

The paper comments on the different concepts of distinguished Bulgarian linguists related to the possibility of the speakers to present themselves as an eyewitness to the reported information. The statements expressed in the period about the existence of oppositive relations between evidential and non-evidential verb forms and about the use of evidential forms when the speaker isn't eyewitness of the given information, are discussed.

Key words: Bulgarian language, evidentiality, verb forms

Обект на изследване в настоящата статия е значението *свидетелственост* в съвременния български език. Целите, които си поставяме, са: да се представят разсъжденията на изтъкнати български лингвисти, свързани със значението на граматичните образувания, съдържащи морфемата *-х/-ш-*; да се коментират изразените през периода 1936 – 1942 г. твърдения за съществуването на опозитивни отношения между свидетелските и несвидетелските глаголни форми.

През 1936 г. е публикувана „Кратка българска граматика“ на П. Калканджиев. В нея е отбелязана възможността с форми за сегашно време да се разказват случки, на които говорещият не е бил свидетел – срв.: „чрез формата за сегашно време се предават и минали действия, особено когато се наложи да се оживи и онагледи разказ[ът] за минали събития и случки, на които не сме били и не сме могли да бъдем очевидци [...] В такива случаи сегашно време се нарича историческо“ (Kalkandzhiev 1936: 118). Този цитат е доказателство, че употребата на презенса в неактуален контекст е била разпространена през първата половина на двадесети век. Тя вероятно се е наложила поради факта, че аористът, имперфектът и плусквамперфектът са се използвали тогава, когато говорещият е бил очевидец на съобщавания факт. Употребата на сегашно историческо време през следващите няколко десетилетия вероятно е ставала все по-обичайна, тъй като след П. Калканджиев М. Янакиев отново посочва тази характерна за езика ни особеност и предлага времената, с помощта на които се предава неутрално информацията, да бъдат обособени в отделна група (вж. Yanakiev 1962). Авторът на „Кратка българска граматика“ включва значението свидетелственост в дефинициите за аориста и имперфекта: „Формата за минало свършено време изразява действие или състояние, което в момента на съобщението е вече осъществено (изчерпано или привършено докрай). Лицето, което съобщава, се представя очевидец или участник“ (Kalkandzhiev 1936: 120); „Глаголната форма за минало несвършено време изразява трайно действие, което се е вършело в минало време и до

момента на отбелязването не е било престанало да се върши (не се е било изчерпало). Употребя[ва] се най-често в историческите разкази, в описанията и разказите за минали случки, природни картини и други неща, а също и при предаване [на] повтарящи се действия или състояния. Лицето, което говори, се представя очевиден на съобщаваното“ (Kalkandzhiev 1936: 128). Представените определения не са напълно точни от съвременна гледна точка. Очевидно е, че изследователят се е опитал да обясни значението на двете грамими, като го приведе в съответствие с термините „минало свършено“ и „минало несвършено време“. Забелязва се обаче съществена разлика спрямо авторите, които просто отбелязват свидетелствеността като характерна особеност за аористните и имперфектните форми. Изразът „се представя очевиден“ присъства и в двете определения. Може да се предположи, че П. Калканджиев се е досещал за възможността свидетелските граматични образувания да не се използват само когато говорещият в действителност е наблюдавал разказваните събития, но тъй като в граматиката му липсват подробни разсъждения, свързани с този проблем, не може да се направи категоричен извод за неговите разбирания.

Н. Костов (Kostov 1939) също отбелязва свидетелското значение при аориста и имперфекта, но се забелязват известни различия с някои от тезите на П. Калканджиев. И двамата езиковеди споменават за това, че формите за минало несвършено време изразяват продължително действие, но според Н. Костов дуративността при тази грамема не обхваща момента на говоренето (вж. Kostov 1939: 132). Що се отнася до значението *свидетелственост*, то е споменато като характерно за имперфекта, аориста и плусквамперфекта: „Обикновено миналата несвършена форма дава указание, че говорителят е очевиден на това, за което разказва“ (Kostov 1939: 132); при употребата на минало свършено време „[...] говорителят е личен свидетел на станалото“ (Kostov 1939: 133); плусквамперфектът сигнализира, че: „говорителят винаги се явява очевиден, както е при минало несвършено и минало свършено време (Kostov 1939: 144). Въпреки че Н. Костов нарича аориста минало свършено време, той смята термина „определено време“ като подходящо название за тази грамема, защото по този начин се получава корелативна двойка с минало неопределено време: „Погрешно някои определят, че формите за минало неопределено време ни пренасяли в миналото към момент, който не можело да се определи точно. Напротив, с тази форма се показва действие, станало, завършено в съвсем точно определено време. Неопределеността на тази форма се състои в това, че говорителят се изявява не като очевиден, а [като] разказвач, който е научил за станалото от други (Н. Костов разглежда значението преизказност в семантичния обхват на перфекта). Затова формите за това глаголно време се употребяват най-много в косвен разказ. Само по тази особеност в значението минало неопределено свършено време¹ се отличава от минало свършено, което някои много основателно наричат „минало определено свършено“ (Kostov 1939: 143). От този цитат, а също и от изложението, посветено на имперфектното причастие, се разбира, че Н. Костов приема тезата на Б. Цонев за съществуването на определени и неопределени времена. Определени са тези форми, които показват, че говорещият е очевиден на съобщавания факт. Всички словоформи, съдържащи имперфектно причастие, са неопределени, т.е. несвидетелски (вж. Kostov 1939: 138). Може да се обобщи, че Н. Костов по категоричен начин определя аориста, имперфекта и плусквамперфекта като свидетелски грамими: „За пряк разказ се употребяват формите за минало свършено, минало несвършено и минало предварително време. И в трите случая съвсем ясно се подсказва, че говорителят е непосредствено запознат с това, за което говори, знае го като очевиден“ (Kostov 1939: 189). Изследователят използва термина на Ю. Трифонов *косвено изказване*, за да назове несвидетелските форми за *минало неопределено*

¹ Авторът използва термина „минало неопределено свършено време“, за да назове формите от типа на *писал съм*, тъй като според него съществува и перфект, образуван с помощта на имперфектно причастие – минало неопределено несвършено време: *пишел съм*.

време – свършено и несвършено², и за *отдавна минало време*³ (вж. Костов 1939: 45, 190). Несвидетелското значение не е изтъкнато като отличителна особеност за *отдавна минало несвършено време* (*трети имперфект*), но е необходимо да поясним, че с този термин езиковедът назовава преизказния конклузивен имперфект *бил съм плетял*, който се отличава с по-ниска фреквентност в езиковото общуване. Решението на Н. Костов да разгледа значенията преизказност, умозаклучителност и свидетелственост в рамките на морфологичната категория време, не се отличава от подхода на възрожденските граматисти. В граматиката значенията преизказност и умозаклучителност не са разграничени по категоричен начин, често парадигмите им се преплитат, но може да се отбележи като положителен факт обстоятелството, че Н. Костов е доловил несвидетелската семантика и на двата вида форми, които се използват в косвен разказ, и ги противопоставя заедно на свидетелските: „Между формите за пряк разказ и косвен разказ има пълно съответствие. Така, срещу минало несвършено време стои минало неопределено несвършено (втори имперфект), срещу минало свършено стои формата за минало неопределено свършено (перфект), а срещу минало предварително – отдавна минало свършено“ (Kostov 1939: 190). Може да се обобщи, че в своята граматика авторът възприема концепцията на Б. Цонев за определените и неопределените глаголни форми в българския език и по този начин се оказва третият лингвист, който опитва да представи редове словоформи, илюстриращи противопоставянето по признаците *свидетелственост* : *несвидетелственост*. Той не използва термина *преизказност* като синоним на несвидетелственост, когато обобщава разсъжденията си по интересувашата ни тема: „Формите за минало време на българския глагол се разделят удивително правилно в зависимост от това, дали говорителят се представя за очевидец на случката или не“ (Kostov 1939: 189), а това е положителен факт, който показва, че е възможно ренаративът да се разглежда като част от големия брой граматични образувания, които не са маркирани със свидетелственост.

В граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, издадена през 1939 г., не е споменато, че формите за минало несвършено време се употребяват тогава, когато говорещото лице е било очевидец на съобщавания факт (вж. Mladenov, Popvasilev 1939: 276), макар че в публикуваните две години по-рано граматики на П. Калканджиев и Н. Костов този факт е отбелязан (Kalkandzhiev 1936: 128; Kostov 1939: 189). Терминът „минало свършено определено“ време обаче е използван, за да обозначи свидетелското значение на аориста, чиито форми „означават действие, което е започнало по-рано и току-що е вече привършено в момента, когато говорим и ние сме като че ли близки, лични свидетели“ (Mladenov, Popvasilev 1939: 277). Това е единственото място в обемната колективна граматика, в което е коментирана възможността с форми за предходност говорещото лице да посочи, че е възприело лично съобщавания факт.

Д. Попов също представя интересни разсъждения, свързани със семантиката на глаголните форми, съдържащи морфемата *-х-/-ш-* (вж. Popov 1942). Специален акцент е поставен на въпроса за граматичните образувания, с помощта на които говорещият български език може да представи информацията като най-достоверна. След С. Панаретов Д. Попов е следващият автор, който обръща специално внимание на този малко проучен до средата на двадесети век проблем. Отново са използвани термините *определено* и *неопределено* време, но само при формите, сигнализиращи предходност (абсолютна или относителна), може да се приеме, че с тях са назовани свидетелски и несвидетелски форми. Макар че този езиковед споменава за възможността в българския език информацията да се представи като придобита чрез лично наблюдение – срв.: „Едни глаголни облици за време означават действие, което става в определено за говорителя време, възприема се лично от него и се изказва пряко, а други пък действие, което е станало в неопределено за говорещия

² Става дума форми от типа на *плел съм*, *плетял съм*.

³ Н. Костов има предвид преизказните и умозаклучителните перфектни и плусквамперфектни форми от типа на *били са плели*, *ходили били*.

време, не е възприето лично от него и е изразено косвено“ (Popov 1942: 76 – 77), – е направено уточнението, че е важна и степента на достоверност на информацията, а тя е различна при формите за пряк и косвен изказ: „С определено или неопределено глаголно време, с пряк или косвен глаголен израз си служим, доколкото сме уверени или не в извършването на действието (подч. е мое, В. С.), приемаме го или не за станало и предаваме свое или чуждо знание за него“ (Popov 1942: 77). Поради споменатата причина към многозначния термин *определено време* е добавено още едно значение. Според концепцията на Д. Попов всички „определени“ времена се употребяват, когато говорещият желае да увери събеседника или събеседниците си, че представя напълно достоверна информация, но не всички „определени“ форми са свидетелски от граматична гледна точка – срв: „Действието на глагола в сегашно време става, един вид, пред очите на говорителя или слушателя. Никакво съмнение в достоверността му не може да има. Това глаголно време е най-определено. Чрез него се придава пълна определеност на действието и голяма достоверност на разказа“ (Popov 1942: 78).

Д. Попов включва в групата на миналите определени времена следните грамеми: минало несвършено, минало свършено и минало предварително. Свидетелското значение е включено в дефинициите за имперфекта и аориста: „Тъй като действието в минало несвършено време е един вид сегашно спрямо миналия миг, това глаголно време е определено като сегашното. С него си служи очевиден на действието, с пресни спомени за него, или който се представя за такъв“ (Popov 1942: 83); „Минало свършено време е определено. Който говори с него, се изяснява като участник в действието или негов свидетел. Възприел го е лично. Споменът му за него е съвсем пресен“ (Popov 1942: 86). Дефинициите, които са цитирани, са доказателство за езиковия усет на автора, който е успял в няколко изречения не само да подчертае свидетелския характер на минало несвършено и минало свършено време, но и възможността те да се използват транспозитивно. Говорещият може да се представя за очевиден на съобщавания факт, без това да означава винаги, че го е възприел лично. Д. Попов не представя обширни разсъждения, свързани със семантиката на плюсквамперфекта, но както беше отбелязано, неговите форми също се приемат за определени.

Може да се обобщи, че през периода 1936 – 1942 г. Н. Костов за трети път в историята на българската граматика (след Ю. Трифонов и Б. Цонев) представя възможността глаголните форми да се обособят в две групи, които представят опозицията по признаците *свидетелственост* : *несвидетелственост*. Авторите, чиито становища представихме, не стигат до идеята, че значението *свидетелственост* се изразява от специализирана морфема. Поради тази причина част от изследователите (П. Калканджиев, Ст. Младенов) само споменават, че с някои форми от аористно-имперфектен тип се съобщава информация, придобита лично от говорещото лице, но не представят позадълбочени разсъждения, свързани с този проблем. Важни са твърденията на Д. Попов, свързани с възможността говорещият български език да представи определени факти като повече или по-малко достоверни, употребявайки за целта различни глаголни форми.

Цитирана литература

- Kalkandzhiev, P.** 1936: *Kalkandzhiev, P. Kratka balgarska gramatika*. Plovdiv: Hristo G. Danov, 1936.
- Kostov, N.** 1939: Kostov, N. *Balgarska gramatika*. Sofia: Kazanlaschka dolina, 1938.
- Mladenov, St., Popvasilev, St.** 2012/1939: Mladenov, St., Popvasilev, St. *Gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Iztok – Zapad, 2012.
- Popov, D.** 1942: Popov, D. *Balgarska gramatika*. Sofia: Hristo G. Danov, 1942.
- Yanakiev, M.** 1962: Yanakiev, M. *Balgarskite glagolni vremena, s koito se saobschtava za minali sabitiya, i nachinite za prevezhdane na ruskoto "proshedschee vreme"* – V: *Balgarski ezik i literatura*, Sofia, 1962, kn. 2, 3 – 10.

Научни трудове на Съюза на учените в България-Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

COVID-19 – ОТВЪД МЕДИЦИНАТА
Гергана Петкова, Любима Толева-Деспотова
Медицински университет – Пловдив

COVID-19 – BEYOND MEDICINE
Gergana Petkova, Lyubima Toleva-Despotova
Medical University of Plovdiv

Abstract: At the very end of 2019 a new virus that causes a disease unknown to science emerged. The new terms coined for it, *SARS-CoV-2* and *COVID-19*, soon became part of the specialized language in every single field of human knowledge and even in our everyday speech. The aim of the present paper is to briefly present the structure of the medical terminology system as well as the patterns used and rules followed for the formation of new items when needed. We focus on the etymology and features of *SARS-CoV-2* and *COVID-19*.

The main sources of information have been searched manually. They include linguistic and medical titles dedicated to the aforementioned problem and published within the time frame March 2020 – September 2021. The research methods used in the study are linguistic excerption and analysis.

Key words: SARS-CoV-2, COVID-19, etymology, medical terminology, new term, WHO (World Health Organization)

ВЪВЕДЕНИЕ

През пролетта на 2020 г. новопоявилият се в края на предходната година в китайския град Ухан вирус, получил по-късно наименованието *SARS-CoV-2*, парализира света и преобърна ежедневието ни. Представителят на короновирусите разшири рязко обичайния си ареал на разпространение и до такава степен навлезе в живота на хората, че терминът, използван за неговото именуване, както и за болестта, която причинява, премина отвъд медицинската документация и се превърна в една от десетте най-използвани думи в света за отминалата година (Collins Dictionary, 2020).

ЦЕЛ И ЗАДАЧИ:

¹ Авторите изказват своята благодарност към проект с Договор КП – 06-ДК1/6 от 23.03.2021 г., „COVID-19 HUB – Информация, иновация и имплементация на интегративни научни разработки“, финансиран по конкурс, свързан с пандемията от COVID-19, към Фонд „Научни изследвания“ – МОН.

Целта на настоящия текст е да представи принципите, при които се въвеждат нови елементи в медицинската терминологична система, за да бъде запазена нейната актуалност, както и особеностите на тяхната правилна употребата в езика при писмена или вербална форма на комуникация. Специално внимание е обърнато на етимологията и правилата, спазвани при образуването на *SARS-CoV-2* и *COVID-19*, а също и на логическата връзка между тях. Статията е насочена към широк кръг от читатели – включително и студенти, които все още натрупват, разширяват и усъвършенстват познанията си в областта на специализираната медицинска лексика.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

За реализирането на горепосочените цел и задачи в настоящото теоретичното изследване са проучени материали в лингвистични научни списания, в специализирани медицински източници на информация, в научни и научнопопулярни електронни сайтове, засягащи проблема, за периода март 2020 г. – септември 2021 г. Поради спецификата на езиковедските изследвания подбраната литература е търсена ръчно, а нейната обработка е осъществена посредством ексцерпция и лингвистичен анализ.

ДИСКУСИЯ И РЕЗУЛТАТИ

Днес медицината във всичките си раздели се развива с изключително бързи темпове и тези процеси предизвикват на свой ред изменения в структурата на нейния терминологичен апарат – появяват се нови обекти и явления, а други периодично губят своята актуалност и излизат от употреба. Оформянето на медицинската терминология, както и на всяка друга, е дълъг процес, който е и пряко свързан с развитието на съответната специалност или наука. Използването на все по-нови методи и инструменти за диагностика налагат нейното постоянно осъвременяване, което не трябва погрешно да се реализира чрез прекомерната употреба на чуждици (Arnaudova, 2005).

В първоначалния период от изграждането на медицинската терминологична система, термините биват образувани от лексеми с гръцки произход, които са въведени от Хипократ (около 460 – 377 г. пр. н. е.), Клавдий Гален (около 130 – 200 г. пр. н. е.) и техните предшественици. Латинските термини датират от времето на Авъл Корнелий Целз (около 30 – 50 г. сл. н. е.). Съществуват и термини, възникнали през средните векове, когато латинският език е използван като международен език на медицината чак до 18-ти век. По-късно, с развитието на науката, са били създавани нови термини почти изключително на същата гръко-римска основа и чак през 19-ти век в медицинската терминология започват да проникват лексеми от съвременните европейски езици. Последната тенденция се засилва в края на 20-ти век с навлизането на високите технологии и в медицината (Arnaudova, 2005).

Особеност на термина като лексикална единица е, че при него семантиката, илюстрирана чрез дефиниция му, трябва да бъде прозрачна. Това, разбира се, невинаги е възможно. Когато езиковата мотивираност за деривацията му е синхронна, тя е явна, но ако е диахронна – бива скрита (Popova et al., 1999).

Като примери за диахронна мотивираност при образуването на медицински специализирани лексеми могат да послужат всички термини, представители на най-стария пласт в разглежданата система, при които езиковата мотивираност е била прозрачна по времето на тяхното създаване. Прилаганите принципи са били дори твърде буквални и са стъпвали върху видимите белези като местоположението на наименувания обект, сходството му с други познати обекти или техните форми, цветове, физиологични характеристики и др. Но с отслабването на влиянието на класическите езици в наши дни значението на базисния апелатив избледнява.

По-специфични са характеристиките на епонимите², акронимите и съкращенията. В много страни, както например в САЩ, задължителен дял от обучението на студентите медици е и познаването на няколко хиляди основни епонимни термини, за което има специално издадени учебници³ (Arnaudova, 2005).

Други механизми, наблюдавани в съвременното терминообразуване, при които езиковата мотивираност е синхронна, включват: въвеждане на неологизми, директни заемки на лексикални единици от съвременни езици, промяна в значението на съществуващ и употребим термин, образуването на термини от съществуващи думи посредством конверсия или афиксация (префиксация или суфиксация) и др. (Arnaudova, 2005; Fortune, 2000; Zheleva, 2018).

Различни са и официалните органи, които приемат, одобряват и въвеждат в употреба новите термини. Тяхна е и отговорността за периодичната им актуализация.

Официално приетите номенклатури на анатомичните термини обикновено се уточняват на Международните конгреси на анатомите. Първата анатомична номенклатура е била въведена през 1895 г. (т. нар. Базелска), а най-съвременната официална номенклатура е *Terminologia Anatomica*, публикуваната през 1998 г. (Arnaudova, 2005).

Този модел е валиден за всеки един дял от медицината, включително и за „най-младите“. Актуален пример, който може да бъде приведен, е, че официалните имена на вирусите се определят на базата на тяхната генетична структура от *Международния комитет по таксономия на вирусите/The International Committee on Taxonomy of Viruses (ICTV)*, докато наименованията на заболяванията, които предизвикват, се дават от *Световната здравна организация/World Health Organization (C3O/ WHO)*, отдел *Международна класификация на болестите/The International Classification of Diseases (ICD)* (Felesan, 2021; WHO, 2020).

Всеизвестен факт е, че дори и най-голямото бедствие или най-страшната болест, превръщайки се в обект на изследване от страна на науката, трябва да получи официално наименование, с което да бъде въвеждано в научни разработки, отнасящи се до неговия произход, структура, особености и т. н. (Felesan, 2021). Това, разбира се, в пълна степен се отнася и за новопоявилите се вирус и предизвикваното от него заболяване, което причини смъртта на милиони хора по целия свят.

В края на 2019 г. с излизането на информацията за него в медиите започват да се използват определения като „вируса в Ухан“, „китайски вирус“, „китайски коронавируси“, както и „британски щам/вариант“, „южноамерикански щам/вариант“, „бразилски щам/вариант“, „индийски щам/вариант“ и др. (Felesan, 2021).

² Епоними могат да бъдат образувани от името на откривателя, от митологични имена, от наименованията на географски обекти, на литературни персонажи и дори от имената на пациент, при когото за първи път се е проявило дадено заболяване, или по наименованията на търговски марки като *Coca-Cola infants*/фетален PVC синдром, бебе Кока-Кола. Изходните съществителни собствени имена и принципите за образуване на подобни термини, както и особеностите в тяхната структура, са много и разнообразни (Arnaudova, 2005; Fortune, 2000).

³ В световната литература специализираните издания, посветени на гореспоменатите термини, са изключително малко, а и повечето са изготвени за отделни специалности. Всички енциклопедични медицински речници съдържат определен, немалък брой от тях, но с различни критерии за подбор и насоченост главно към авторите от съответната страна. В България подобен справочен материал не съществува (Arnaudova, 2005).

Те водят обаче до вълни от нежелани реакции в обществото, защото нарушават основните правила, възприети в наши дни от СЗО/ WHO с цел превенция от расистки и дискриминационни коментари и противопоставяне на хора от различен пол, произход, етнос, забранявайки включването на наименования на животни, географски обекти, лични имена, културологични особености, възприети хранителни практики и думи, предизвикващи чувство и усещане за страх и опасност (Felecan, 2021; WHO, 2020).

Официалните термини, анонсирани чак на 11.02.2020 г., са *severe acute respiratory syndrome coronavirus 2/SARS-CoV-2*⁴ и *coronavirus disease/COVID-19*. Те трябва да заместят популярните допреди това *2019 novel coronavirus* и *novel pneumonia*. СЗО/WHO дори горещо съветва всички материали, публикувани по тематиката преди горепосочената дата, да бъдат редактирани, за да не предизвикват объркване у читателите и в научните общности (WHO 2020).

Интересно е да се проследи какво се крие в техните етимологии. *SARS-CoV-2*, вирусът, причиняващ *COVID-19*, принадлежи към групата на коронавирусите (Coronaviridae), семейство едновирежни РНК вируси. Те обикновено се разпространяват сред представители на различни животински видове, но са регистрирани и предишни случаи, когато биват пренасяни и върху хора (например, *SARS-CoV* (тежък остър респираторен синдром коронавирус), *MERS-CoV* (респираторен синдром коронавирус на Близкия изток)). Терминът „коронавирус“ е образуван от латинската дума *corona* поради коронообразните израстъци, наблюдавани по повърхността на всички вируси от този тип.

COVID-19, от своя страна, е акроним, изведен от “CO” вместо *corona/корона*, “VI” вместо *virus/ вирус*, “D” вместо *disease/заболяване* и “-19” за 2019, годината на нейното регистриране за пръв път.

Спецификите на болестното състояние, което даден коронавирус причинява, са от ключово значение за избора на наименованието му (Healthline, 2020).

Поради изключително бързото повишаване на честотността на употреба на двата нови термина, обект на разглеждане в настоящия текст, и то в различни форми и начини на общуване, се наблюдават и редица любопитни лингвистични особености. Първото, и може би основното, е абсолютната нехомогенност при писменото им изразяване на български език (*COVID-19*, *Covid-19*, *COVID 19*, *Covid 19*, *КОВИД-19*, *Ковид 19* и др.). Тя е видна и в официалните медии и средствата за масова информация, но и в научни разработки, засягащи темата. Тук е мястото да се подчертае, че официалното изписване на заболяването е *COVID-19*. Коректно е да се зададе въпросът дали на български да не се използва вариант, транслитериран на кирилица, *КОВИД-19*, подобно на аналогични случаи като *KAT* < *computerized axial tomography/tomographia computerisata axialis*. Това би улеснило по-възрастните представители на населението, които срещат затруднение при боравенето с латинските букви.

Упоменатата висока фреквентност на употреба на разглежданите два нововъведени термина води и до бързото им детерминологизиране и дори употреба в множество

⁴ Оповестява се също така, че *B.1.1.7*, или *202012/01(VOC)*, трябва да замени „британски щам/вариант“, *20H/501Y.V2*, или *B.1.351*, – „южноафрикански щам/вариант“ и *B.1.1.28.1*, или *P.1*, трябва да се използва вместо „бразилски щам/вариант“. Тези абrevиатури са непонятни за обикновените хора, които не са специалисти в сферата на медицината, и не успяват да изместят вече наложилите се определения, образувани от географски наименования (Felecan, 2021). Това може да се забележи и в официалната страница на Министерство на здравеопазването на Република България.

устойчиви словосъчетания, образувани по познати на носителите на езика структурни модели (например, „да би мирно седяло, не би COVID видяло“ по „да би мирно седяло, не би чудо видяло“ (Khoroz, Soroka, 2021).

Поражда се нуждата и от въвеждането им и в т. нар. изкуствени езици, какъвто е езикът, използван от глухонемите хора. Първоначално жестомимичните преводачи боравят със знака за корона върху главата, но скоро се официализира и новият специален начин на обозначаване (едната ръка е с разтворени пръсти, а пред нея е поставена другата ръка, свита в юмрук) (BTV 2020).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Интересът към интердисциплинарните изследвания се засилва и техният брой непрекъснато расте. Все по-чести са случаите, в които терминологичните единици излизат извън обичайната си сфера на употреба. Това поражда необходимостта от компетентност от страна на ползващите ги относно тяхната етимология, структура и лексикални особености с цел недопускане на грешки и неточности, водещи до дезинформация. Това в пълна сила важи за термините *SARS-CoV-2* и *COVID-19*, които преминаха отвъд медицината и дълбоко навлязоха във всяка една научна дисциплина.

Литература

Arnaudova, P. (2005). Nova Terminologia Medica Polyglota et Eponymica. Sofia, Meditzina i fizkultura 2005.

BTV (2020). Which sign you should use to explain the word coronavirus in the sign language? <<https://btvnovinite.bg/predavanja/tazi-sutrin/kak-izglezhda-koronavirusat-na-ezika-na-gluhonemite.html>> (poseten na 27.09.2021). (Bg)

Collins Dictionary 2020: <<https://www.collinsdictionary.com/woty>> (poseten na 28.09.2021).

Felecan, O. (2021). Onomastic Considerations on News in the Recent Mass Media. In: Слъждовати достойнъ. Proceedings of the International Onomastic Conference “Anthroponyms and Anthroponymic Researches in the Beginning of 21st Century”, dedicated to the 100th anniversary of the birth of prof. Yordan Zaimov, Dr. Sc. (1921 – 1987), 20 – 22 April 2021, Sofia. Anna Choleva-Dimitrova, Maya Vlahova-Angelova, Nadezhda Dancheva (Eds.): p. 42 – 58. [available at: <<https://ibl.bas.bg/en/onomastitchna-konferentsiya-na-tema-vantroponimi-i-antronimni-izsledvaniya-v-natchaloto-na-xxi-vekv/>>], (poseten na 20.08.2021).

Fortune, R. (2000). The Words of Medicine – Sources, Meanings, and Delights. Springfield, Illinois, Charles C Thomas Publisher, LTD 2000.

Healthline (2020). Why Is the Virus That Causes COVID-19 Called Coronavirus? <<https://www.healthline.com/health/infection/why-is-it-called-coronavirus>> (poseten na 27.09.2021).

Khoroz, N., O. Soroka (2021). Dynamic processes in the phraseology affected by the pandemic of COVID-19 (on the material in Bulgarian). Ezikov svyat/ Orbis linguarum, Tom 19, kn. 1, 9 – 16. (Bg)

Popova, M., S. Kolkovska, K. Kabakchiev, A. Hristova, B. Popov (1999). Problems of the Bulgarian terminology. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”1999. (Bg)

WHO (2015). World Health Organization. World Health Organization Best Practices for the Naming of New Human Infectious Diseases. Geneva: World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/bit-stream/handle/10665/163636/WHO_HSE_FOS_15.1_eng.pdf?sequence=>> (poseten na 28.09.2021).

WHO (2020). World Health Organization. Naming the coronavirus disease (COVID-19) and the virus that causes it <[https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it)> (poseten na 27.09.2021).

Zheleva, Z., S. Petrova, (2018) *Dental Medical Terminology – Principles and Practices*, KNOWLEDGE – International Journal Vol. 22.5, p. 1193-1196 ISSN 2545-4439, Vrnjacka Banja, Serbia,

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ ПАНДЕМИЯТА „COVID-19“ ВЪРХУ ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ НА ДЕЦА И ВЪЗРАСТНИ

Димитър Емилов Богданов
ПУ „Паисий Хилендарски“, гр. Пловдив, България

THE CONSEQUENCES OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE MENTAL HEALTH OF CHILDREN AND ADULTS

Dimitar Emilov Bogdanov
Plovdiv University „Paisii Hilendarski”

Abstract. This article is dedicated to the emergence of a new phenomenon in the world - coronavirus, also known as COVID-19. It discusses the nature and consequences of this dangerous virus. Steps are proposed to preserve the physical condition and mental health of the people.

Keywords: coronavirus, COVID-19, virus, mental health, emotions, fear, anxiety, epidemic, pandemic

„Страхът е основна движеща, но и разрушителна сила за психиката ни.
Всеки трябва да се научи да живее със собствените си страхове.“

Зигмунд Фройд

Увод

В края на 2019 г. се появи **ново явление**, което се разпростря по всички земни краища на планетата – **мистериозна пневмония**, известна като COVID-19. Човешката раса е застрашена от **нов вирус** - коронавирус, който досега е отнел живота на стотици хиляди до няколко милиона хора от различни раси, пол, възраст, религиозни убеждения и доведе до разрушителни последици върху психичното здраве на деца, младежи и възрастни. Този **загадъчен феномен** (дори и за всички учени по света) все още не е разгадан и за него все още няма надеждна панацея, лек, цял. Учени, лекари, психиатри, невролози, психолози, психотерапевти са единодушни, че има начин да се справим с К-19, да запазим и поддържаме физическото си състояние и психичното ни здраве, доколкото е възможно.

1. Коронавирусът – същност, възникване, последици

Коронавирусът ^{1 2}, известен като **COVID-19** е **вирусна инфекция** с нов щам, инфекциозно заболяване - вирус, наречен тежък остър респираторен синдром коронавирус

¹ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

2 (SARS-CoV-2). Заболяването е идентифицирано за първи път през 2019 г. в провинция Ухан, Китай и оттогава се разпространява в световен мащаб, което води до пандемия, обявена от **Световната здравна организация (СЗО)** в областта на общественото здравеопазване, пораждаща международна загриженост (PHEIC).

Процентът на смъртните случаи на брой диагностицирани случаи е средно 3,4 %. Жертвите ³ на коварния вирус към настоящия момент са около 5 млн. души в света. Няма ваксина или специфично антивирусно лечение за COVID-19. Терапията включва лечение на симптоми, поддържащи грижи, изолация и експериментални мерки. Разпространява се предимно между хората по въздушно-капков път - чрез респираторни капки от кашлица и кихане. Белите дробове са органите, които са най-засегнати от COVID-19.

Генералният директор на Световната здравна организация Тедрос Аданом Гебрейесус ⁴ обяви на 11 февруари 2020 г., че официалното наименование на болестта е "COVID-19" („co“означава „корона (corona)“, „vi“ - „вирус (virus)“, „d“ - „болест (disease)“, „19“ 2019 г., тъй като епидемията е идентифицирана за първи път на 31 декември 2019 г.).

Хора са с висок риск от тежко протичане на инфекцията са **рискови пациенти** с придружаващи заболявания, като сърдечносъдови заболявания, хронична дихателна болест, диабет, хипертония, нервно-психически заболявания, затлъстяване и др. В периоди на паника е много лесно да се попадне на неточна, невярна и ненадеждна информация. Трябва обаче да се запази спокойствие и да се разчита само на автентични източници като местен здравен орган или международно достоверни организации като Световната здравна организация (СЗО) и Центъра за контрол и превенция на заболяванията (CDC).

Повечето хора с COVID-19 се възстановяват напълно в рамките на няколко седмици. С напредването на глобалната пандемия на COVID-19 се появиха доказателства, че някои пациенти изпитват продължителни симптоми и последствия след първоначалния период на остра инфекция. Състоянието е наречено **„пост-ковид синдром“** или **„продължителен COVID-19 синдром“**.

Синдромът след COVID ⁵ е ново, уникално явление и все още е в процес на проучване и проследяване. Симптомите му, особено екстремната умора, могат да имат значими последици върху качеството на живот на човек - да повлияят на личния и семейния живот, както и на продуктивността на работа.

Пациенти, изложени на по-висок риск от развитие на пост-ковид синдром, са: на възраст над 50 години; преживели по-тежка форма на COVID-19; с подлежащи здравословни състояния, особено сърдечно-съдови, белодробни и чернодробни проблеми, хипертония, диабет или затлъстяване. Както самият COVID-19 може да прояви с редица симптоми, така и синдромът след COVID-19. Все още не са известни дългосрочните последствия на тези ефекти.

Съобщаваните симптоми на пост-ковид синдрома включват: умора, задух, затруднено дишане, кашлица, болки в ставите, болка в гръдната област, образуването на кръвни съсиреци, временна парализа (синдром на Guillain-Barre) и да увеличи рисковете от развитие на болестта на Паркинсон и Алцхаймер при някои пациенти, бъбречни, сърдечно-съдови, чернодробни, стомашно-чревни проблеми и увреждания, психически проблеми, тревожност, посттравматично разстройство.

Други докладвани дълготрайни симптоми включват: **„Мозъчна мъгла“** ⁶ - затруднения в мисловната дейност, неспособност за концентрация и нарушена памет, загуба или нарушение на мириса и/или вкуса (аносмия или паросмия), сърцебиене,

² <https://www.mh.government.bg/bg/covid-19/>

³ <https://www.trt.net.tr/bulgarian/covid19>

⁴ <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

⁵ <https://cardiacinstitute.bg/>

⁶ <https://www.trio.bg/mozachna-magla-porazheniata-sled-covid-19/>

мускулна болка, главоболие, депресия, интермитентна треска, проблеми със съня, обрив, косопад и др. Мозъчната мъгла сама по себе си не е медицинско състояние, а по-скоро симптом. Това е вид когнитивна дисфункция и засяга различни психични процеси, включваща проблеми с паметта, нарушена мисловна дейност, лоша концентрация, невъзможност за фокусиране.

2. Последници от пандемията „Covid-19“ върху психичното здраве на деца и възрастни

Световната здравна организация (СЗО) и Отавската харта за здравето определят здравето⁷ като: „... състояние на пълно физическо, психическо и социално благополучие, а не просто липса на болест или недъг“. Това определение осигурява цялостно разбиране на концепцията за здраве, включително и подкрепено от три взаимосвързани области: физическо, психическо и социално здраве. Тази холистична дефиниция на здравето има две основни предположения: (1) няма здраве без психично здраве; и (2) здравето не може – и не трябва – да се разглежда просто като липса на заболяване или заболяване, а по-скоро като състояние на положително физическо, психическо и социално благополучие. СЗО предлага **психичното здраве** да се концептуализира като „**пълно състояние на благополучие**“, при което индивидът: осъзнава собствените си способности; може да се справи с нормалните стресове на живота; умее да установява и поддържа социални взаимоотношения; и може да допринесе за обществото, като бъде продуктивен.

Проучване на изследователи от университета в Кеймбридж през 2020 г. установява, че наложените ограничения в отговор на пандемията, предизвикана от коронавируса, причиняват значителна вреда на психичното здраве на децата. В изследването, публикувано в **Archives of Disease in Childhood**⁸, участват 168 деца на възраст около 7 и 11 години. Учените заключават, че по време на наложените строги мерки в Обединеното кралство симптомите на депресия при децата са се увеличили значително. През август 2020 г. Центърът за контрол и превенция на заболяванията съобщава, че 1 на всеки 4 души на възраст между 18 и 24 години е обмислял самоубийство по време на пролетното блокиране, а скорошно проучване от Харвард установи стряскащи нива на депресия при младите хора. Психичното здраве на юношите е особено засегнато от ограниченията и свързаните с тях политики за социално дистанциране.

Направено е едно мащабно изследване относно последиците на Covid-19 върху психичното здраве на населението в ЕС 2020 г. То е финансирано от Изследователското звено за здравна защита на Националния институт за здравни изследвания (NIHR)⁹ в областта на готовността и реакцията при спешни случаи в King's College London, в партньорство с Public Health England и в сътрудничество с Университета на Източна Англия и Университета в Нюкасъл. Повечето от прегледаните проучвания, отчитат негативни психологически въздействия, включително симптоми на **депресия, посттравматичен стрес, обърканост, гняв, тревожно разстройство и др.** Описаните стресори включват: по-голяма продължителност на карантината, страх от заразяване, неудовлетвореност, скука, неадекватни припаси, недостатъчна информация, финансови загуби и стигма.

⁷ https://oshwiki.eu/wiki/Mental_health_at_work

⁸ <https://adc.bmj.com/> - Archives of Disease in Childhood - A global pediatric journal - BMJ

⁹ [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)

Пандемията е сринала психиката на 83% от жените и на 35% от мъжете, като 20% от работещите получават психично разстройство в даден момент. Това сочат данните от „**Headway 2023 - Индекс за психичното здраве**“¹⁰, проведено в ЕС и Великобритания от „Европейска къща Амброзети“ в сътрудничество с „Анджелини Фарма“ през 2021 г. Според изследването отпадането от училищната среда води до психични проблеми при 1 от всеки 3 деца, 20 % от работещите получават леки до средни форми на психично разстройство. Докладът също така разкрива, че психичното заболяване, особено от лека до умерена форма, засяга до 20% от населението в трудоспособна възраст във всеки един момент от живота му, докато 70% от заетото население съобщава за леки до умерени форми на психични проблеми. В Европа 57% от здравните специалисти съобщават за симптоми на посттравматичен стрес по време на пика на пандемията.

Според **международно изследване** на деца и възрастни в 21 страни, проведено от УНИЦЕФ и „Галъп“, средно 1 от 5 млади хора между 15 и 24 г. се чувстват депресирани, тревожни и обезпокоени. Докато третата година с COVID-19 наближава, влиянието върху психичното здраве и благосъстоянието на децата и младите хора продължава да е огромно. Според последните данни на УНИЦЕФ¹¹ най-малко 1 от 7 деца в света е било директно засегнато от затварянето и ограничителните мерки, а повече от 1,6 млрд. деца са били засегнати от влошаване на учебния процес. Нарушаването на рутинните дейности, образованието, развлеченията, както и безпокойството за семейните доходи и здравето, кара много млади хора да чувстват страх, гняв и загриженост за бъдещето си. Например онлайн проучване в Китай в началото на 2020 г., цитирано в „Положението на децата по света“, показва, че около една трета от участниците в него се чувстват изплашени и тревожни. Диагностицираните психични разстройства, включително дефицит на вниманието и хиперактивност, тревожност, аутизъм, биполарно разстройство, поведенчески разстройства, депресия, хранителни разстройства, интелектуални увреждания и шизофрения, могат съществено да навредят на здравето, образованието и работоспособността на децата и младите хора. Макар че влиянието върху живота на децата не може да се изчисли, нов анализ на London School of Economics в доклада показва, че пропуснатите ползи за икономиката заради психични разстройства сред младите хора, които водят до неработоспособност, се изчислява на почти 390 млрд. долара на година.

Влошеното психично здраве се превръща в паралелна пандемия за Европа. То застрашава масовото психично здраве на континента и най-вече на младите хора, сочат данни на СЗО. Тези опасения се потвърждават и от служителите на Центъра за психосоциална подкрепа към БЧК със седалище в град Пловдив. От началото на ковид кризата работещите в него психолози (включително и моя милост) са консултирали безплатно над 4000 българи с психологически проблеми, породени от пандемията. Най-вече това са жени и все по-често – млади хора. Ако през 2020 г. се сблъскахме с паниката, сега се сблъскаме с тревожност. Тя е породена от многото неизвестни, от дългия локдаун, загубата на работа или на близки хора. Така се увеличава процентът на българите с депресивни състояния – 43% от хората са жени и 33% са мъже. Страх от зараза, от болест и от смърт. Страх от самота, от безработица и бедност. Страх за живота на най-близките ти хора и безсилието да ги защитиш. И най-вече – загуба на контрол върху собствения ти живот. Има българи, които са подчинили живота си изцяло в търсене на информация какво

¹⁰ <https://eventi.ambrosetti.eu/headway2023/documenti-2021/>

¹¹ <https://www.unicef.org/>

се случва в условия на пандемия. Това е живот в новините онлайн, който оказва негативно влияние върху психическото им здраве. Тези хора търсят начини да оцелеят, като се пренасят в една виртуална среда, а това е свързано с повишаване на тревожността и може да отключи депресивни състояния, водещи до паник атаки.

Коронавирусът разболява не само телата, но и душите, смята полк. доц. д-р Данчо Дилков, началник на Клиника „Психиатрия и военна психология“ във Военномедицинска академия (ВМА)¹² в София. Тъга, страх, безпокойство, безсъние, смущения в концентрацията и паметта – са чести симптоми при пациентите, преборили коронавируса. По думите му при хората с вече диагностицирани психически разстройства в по-голяма степен се „разгръща“ **постковид синдромът. Близко 2 години след избухването на пандемията опитът му е красноречив – **има ръст на психичните разстройства, свързани с тревожност и депресия**, както и на obsесивно-компулсивните разстройства, а и на тези от спектъра на смесените разстройства. По думите му, ако в началото и при самата поява на пандемията за първи път **проявите бяха свързани с директен страх от тежко боледуване и евентуална смърт**, сега това някак си отстъпва първенството на **страховете, свързани с бъдещето като цяло** – дали ще може да се продължи образованието, например, дали ще може да се практикува досегашната работа, ако е свързана с някакви ограничителни мерки, и най-вече – умората наистина се натрупва.**

Депресия и страхова невроза - това са психическите проблеми, наблюдавани при всеки трети, преболедувал Ковид-19, според **Пол Харис**, професор по психиатрия в Оксфорд, научен ръководител на екипа и **Макс Таке**, също оксфордски психиатър. Всеки трети пациент, прекарал Ковид-19, в рамките на следващите шест месеца получава мозъчни или психически увреждания, показва изследване, проведено сред над 230 000 души, главно американци. Авторите на изследването смятат, че пандемията ще доведе до вълна от психически и неврологични проблеми. Новите данни, публикувани в много авторитетното медицинско списание "Lancet Psychiatry Journal"¹³, се базират на здравните досиета на 236 379 пациенти, преболедували Ковид-19, главно в САЩ. В 34 % от случаите са диагностицирани неврологични или психически увреждания в рамките на 6 месеца след прекаран ковид.

Психиатърът от Пловдив Веселин Герев¹⁴ смята, че **не COVID-19, а страхът ни убива**. От сутрин до вечер експерти от всякакъв калибър проповядват ваксинации, пандемия и смърт. Насаждането на страх в размер до масова психоза не е водело до нищо добро. С масовата негативна пропаганда на медиите в обществото ни се индуцира огромен поток от страх, човек няма време за осмисляне и се поддава на масовата психоза. Следва високо ниво на кортизола, спад на имунитета, силна тревога ,натрупване на безсъние и в крайна сметка тежко протичане на всякакви медицински проблеми,включително и от инфекциозни агенти. Успокоението на душите е първа и неотложна мярка за овладяване на епидемиологичната ситуация.

¹² https://dariknews.bg/novini/bylgariia/postkovid-depresia-i-strah-shto-c-to-simptomi-i-kak-da-se-spravim-2286410?fbclid=IwAR3M6s3S0Iq7v2gmuzsmwOV3obbDAqdtMh5q7jsbEzqnMnNb-f_WEcV3xA

¹³ <https://p.dw.com/p/3rfT8>

¹⁴ <http://www.drgerev.com/blog/>

3. Изследване на последиците от коронавирусната пандемия върху психичното здраве на подрастващите и възрастните

Предмет на настоящото изследване е пандемията „Covid-19“ и последиците и върху психичното здраве на деца и възрастни. **Обект** на изследването са деца, младежи, лица на зряла възраст и възрастни хора. **Целта** е да се разкрият основните причини и фактори, които оказват влияние върху психичното здраве на изследваните лица.

Така **обоснованата цел** очертава следните **изследователски задачи**, а именно:

- да се проучат теоретичните аспекти на проблема;
- да се очертаят работните понятия;
- да се проведе емпирично изследване по проблемите, свързани с коронавирусната пандемия и влиянието и върху психичното здраве на подрастващите и възрастните лица;
- на основата на получените данни от емпиричното изследване да се обоснови актуалността на проблема за последиците на пандемията К-19 върху психичното здраве на изследваните лица.

Хипотезата на изследването може да се очертае по следния начин: допускам, че пандемията „Covid-19“ би довела до сериозни проблеми върху психичното здраве на подрастващите и особено върху лицата в зряла възраст. Допускам, че пострадалите от изолацията, епидемичните мерки и от самото вирусно заболяване биха преживели **психически и емоционални проблеми**, като: депресия, стрес, страх, тревожно разстройство, безпокойство, панически атаки и разстройства, които биха повлияли върху нормалното им функциониране в социален, личен, професионален план като Homo Sapiens. Допускам също, че резултатите от изследването ми ще потвърдят изводите от направените проучвания досега в страната и в цял свят, дори нещо повече – всички обобщени доклади, статии, изследвания в страната и извън нея по актуалната проблематика биха се допълнили и дали много точна представа и цялостна картина за последиците от коронавирусната пандемия върху психическото здраве на подрастващите и възрастните.

В процеса на изследването са използвани **следните методи**: теоретичен анализ на научната литература по изследваните проблеми и на резултатите от самото изследване; анкетно проучване; беседи, неструктурирано интервю; наблюдение на ежедневните дейности и процеси, протичащи в реалния живот на подрастващите и възрастните; анализ на резултатите от изследователската работа; математико-статистически методи за обработка на данните.

Изследвани са общо 600 лица в различни възрастови групи:

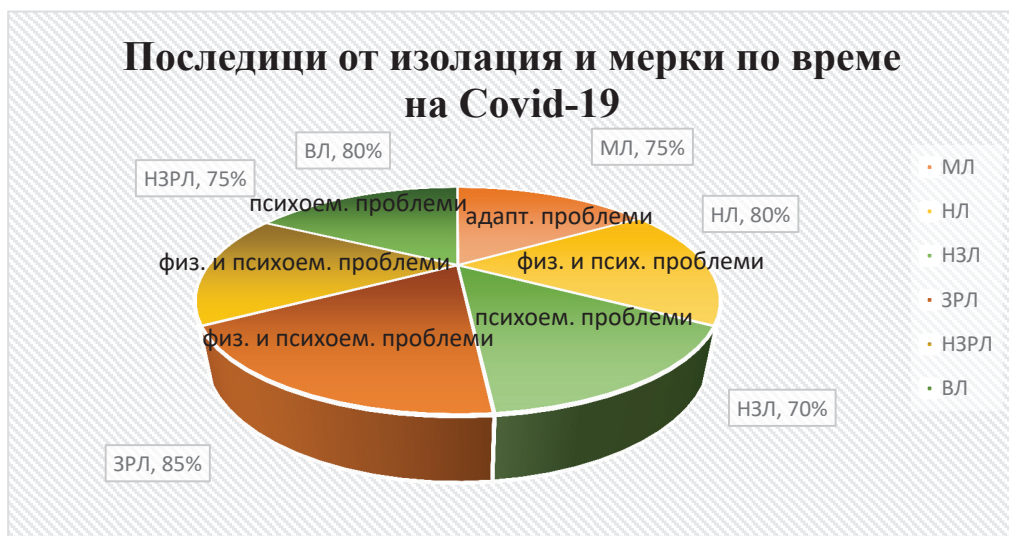
- 100 **лица** на възраст от 8-14 г. – малолетни деца (МЛ);
- 100 **лица** на възраст от 15-18 г. – непълнолетни деца (НЛ);
- 100 **лица** на възраст от 19-25 г. – в незряла, но работоспособна възраст (НРЛ);
- 100 **лица** на възраст от 26-45 г. – в зряла и работоспособна възраст (ЗРЛ);
- 100 **лица** на възраст от 46-60 г. – в най-зрялата и работоспособна възраст (НЗРЛ);
- 100 **лица** на възраст над 60 г. – в края на своята кариера, в предпензионна и пензионна възраст (ВЛ).

Изследването протича в по-големите градове в страната ни (София, Пловдив, Варна, Бургас, Ст. Загора, Плевен, Русе) през периода март 2020 г. – октомври 2021 г.

Основните акценти на проучването и резултатите от него могат да бъдат представени по следния начин:

○ До какво доведе изолацията и епидемичните мерки по време на пандемията от Covid-19?

При децата на възраст 8-14 г. изолацията и мерките са довели до проблеми, свързани с адаптацията и социализацията им (при 75 % от изследваните лица). При децата на възраст от 15-18 г. изолацията и мерките са довели до **физически и психически проблеми** – наднормено тегло, апатия, дълъг престой върху таблети, телефони, нарушения на съня, тревожност, липса на достатъчно стимул и мотивация (при 80 % от изследваните лица). При лицата на възраст от 19-25 г. изолацията и мерките са довели до **психо-емоционални проблеми**: тревожност, депресия, демотивация, апатия, страх, безпокойство (при 70 % от изследваните лица). При лицата в зряла и работоспособна възраст (26-45 г. и 46-60 г.) изолацията и мерките са довели до **физически и психо-емоционални проблеми** - нарушения на съня, проблеми с телесното тегло – бързо напълняване и отслабване, загуба на работно място, фалит, финансов банкрут, отслабена имунна система, тревожност, депресия, демотивация, апатия, страх, безпокойство, панически атаки и разстройства, суицидни и натрапчиви мисли (при 85 % за ЗРЛ и 75 % за НЗРЛ от изследваните лица). При лицата в предпенсионна и пенсионна възраст изолацията и мерките са довели до **психо-емоционални проблеми** - нарушения на съня, тревожност, депресия, страх, безпокойство, панически атаки и разстройства (при 80 % от изследваните лица).

Фиг. 1. Последици от изолацията и мерките по време на Covid-19

○ **Как повлияха медиите, пресата, телевизията, социалните мрежи върху психичното здраве на подрастващите и възрастните?**

При децата на възраст 8-14 г. и 15-18 г. масмедията не са повлияли деструктивно върху психическото им здраве, понеже подрастващите не се интересуват от новини, не гледат и не слушат негативната информация за пандемията. При лицата на възраст от 19-25 г., 26-45 г., 46-60 г. и над 60 г. масмедията са повлияли деструктивно върху психическото им здраве и това е довело до **сериозни физически и психо-емоционални проблеми**: тревожност, депресия, демотивация, страх, безпокойство, нарушения на съня, проблеми с телесното тегло – бързо напълняване и отслабване, диабет, повишаване на кръвното налягане, сърдечни проблеми, панически атаки и разстройства, суицидни и натрапчиви мисли (при 85 % от изследваните лица).

Фиг. 2. Последниците от масмедиите по време на пандемията от Covid-19

○ **Дали сте боледували от Ковид-19 и как се борихте с болестта?**

При децата на възраст 8-14 г. преболедувалите Covid-19 са едва 2 %, при децата на възраст 15-18 г. преболедувалите Covid-19 са 3 %, при лицата на възраст от 19-25 г. – 4 %, при лицата на възраст от 26-45 г. – 8 %, при лицата на възраст от 46-60 г. – 10 %, при лицата на възраст над 60 г. – 15 %. От изследваните лица няма нито един смъртен случай. Само 2 лица на възраст над 60 г. са преживели много тежко болестта, като за целта са посетили болнично заведение, след което са били излекувани. Около 20 лица споделят, че са преживели Covid-19 тежко, но не са посещавали лечебно заведение и са се излекували, 45 от изследваните лица споделят, че са преживели вируса подобно като грипните вируси. Други лица (145 на брой) споделят, че са изкарали болестта на крака, а останалите не знаят дали са се сблъскали с вируса.

○ **Какво Ви донесе коронавирусната пандемия?**

При децата на възраст 8-14 г. коронавирусната пандемия е довела до изолиране, проблеми с адаптацията и комуникацията, покачване на телесното тегло, тревожност и безпокойство. При лицата на възраст 15-18 г. и 19-25 г. пандемията е довела до изолация, депресия, тревожност, склонност към зависимости, демотивация. При лицата на възраст 26-45 г. и 46-60 г. пандемичната обстановка е довела до изолация, депресия, тревожност, склонност към зависимости, демотивация, диабет, проблеми с кръвното налягане, сърдечни и дихателни проблеми, метаболитни нарушения, покачване/намаляване на телесното тегло, панически атаки и разстройства, страх, фобии, хипохондрия, натрапчиви мисли, загуба на работно място, фалит, суицидни мисли и др. При лицата на възраст над 60 г. последниците са: изолация, депресия, тревожност, страх и др.

○ **Какво Ви помогна да запазите психичното здраве в условия на Covid-19?**

Децата на възраст 8-14 г. споделят, че това, което ги е съхранило по време на пандемията, е комуникацията в социалните мрежи, игри на открито, спортни дейности, гледане на любими предавания, филми и присъственото обучение в училище. Лицата на възраст 15-18 г. споделят, че това, което ги е съхранило по време на пандемията, е спортни

занимания, общуване в социалните мрежи, гледане на любими предавания, филми, слушане на музика, излети в планината. **Лицата на възраст 19-25 г. и 26-45 г.** споделят, че това, което ги е съхранило по време на пандемията, е работата в онлайн среда, излети в планината, комуникация в социалните мрежи, гледане на любими предавания, филми, слушане на музика, онлайн обучение в университет, онлайн обучения и квалификации, парти в домашни условия в тесен кръг, избягване на предавания, новини, свързани с пандемията, грижа за здравето, четене на любими книги. **Лицата на възраст 46-60 г. и над 60 г.** споделят, че това, което ги е съхранило по време на пандемията, е работата в онлайн среда, излети в планината, разходки в парка, грижа за животните и земята на село, комуникация в социалните мрежи, гледане на любими предавания, филми, слушане на музика, онлайн обучения и квалификации, избягване на предавания, новини, свързани с пандемията, позитивни нагласи, настроения, мисли, автосугестия, самовнушения, оптимизъм, вяра и надежда, че всичко ще отmine, грижа за здравето, четене на любими книги, здравословно хранене.

От проведеното изследване можем да направим следното обобщение, че хипотезата на изследването се потвърди, а именно: пандемията „Covid-19“ е довела до сериозни проблеми върху психичното здраве на подрастващите и особено върху лицата в зряла възраст; пострадали от изолацията, епидемичните мерки и от самото вирусно заболяване са преживели **психически и емоционални проблеми**, като: депресия, стрес, страх, тревожно разстройство, безпокойство, панически атаки и разстройства, които биха повлияли върху нормалното им функциониране в социален, личен, професионален план като Homo Sapiens; резултатите от изследването ми потвърждават изводите от направените проучвания досега в страната и в цял свят, дори нещо повече – всички обобщени доклади, статии, изследвания в страната и извън нея по актуалната проблематика взаимно се допълват и дават много точна представа и цялостна картина за последиците от коронавирусната пандемия върху психическото здраве на подрастващите и възрастните.

4. Запазване на психичното здраве на подрастващите и възрастните в условия на пандемия „Covid-19“

Повечето от нас не са се изправяли пред подобна криза, като тази, която в момента изживява светът. Хората са притеснени не само дали ще се разболеят от вируса, но и ако това се случи как ще протече заболяването при тях, безпокоят се за близките си – деца, родители, роднини, приятели, колеги. Понякога **страхът** е свързан повече с неочакваното, с неизвестното. Емоциите ни често варират от краен оптимизъм през необяснима тъга до опасения и ужас. **Точно в този момент е изключително важно да се погрижим за психичното си здраве.**

Осигуряването на **психо-социалната подкрепа** при кризисни ситуации за **запазване на психичното здраве** включва различни подходи като например придържане към основните мерки за справяне с пандемията, заздравяване на обществените връзки и подкрепата в семейството, предоставяне на специализирани услуги за гражданите в по-тежко състояние чрез осигуряване на специализирана помощ от различни здравни специалисти.

При всяка **епидемия** и особено **пандемия** е обичайно хората да се чувстват стресирани, притеснени, да изпитват **страх, тревожност, безпокойство**. Чести реакции на пряко и косвено засегнатите хора включват: страх от заболяване и смърт; избягване на здравните заведения поради страх от зараза; страх от загуба на поминък, от неспособност да се изпълняват трудовите задължения по време на изолация, страх от уволнение от работа или че няма да могат да си намерят нова работа; страх от социално изолиране/поставяне под карантина заради принадлежността към определена националност или етническа група; чувство на безсилие да защитят любимите си хора и страх от загуба

на близки хора; страх от раздяла с близки и полагащи грижи хора поради карантина; страх кой ще се грижи за деца или възрастни хора, ако близките им са под карантина или болни; чувства на безпомощност, скука, самота и депресия поради изолирането; страх от преживяване на опита от предишна епидемия.

Канадският психолог Стенли Рахман (2019) смята, че е добре човек да се стреми да преодолява навреме страха, който го е обзел, докато не се е превърнал в **дезадаптивен или дисфункционален страх**. Той определя този страх като **адаптивен или функционален страх**.

Според **американския психолог Ричард Лазарус (1991)**, когато сме изправени пред събитие, това, което правим, е да го анализираме и категоризираме като заплаха или не като заплаха за нас. Ако сме го класифицирали като заплаха, ние продължаваме да преценяваме дали имаме необходимите стратегии за справяне с това, което изисква ситуацията. Ако вярваме, че има **липса на необходимите ресурси за изправяне пред заплахата**, ситуацията, ни кара да се страхуваме.

Стенли Рахман (2019) разграничава два вида реакции на тревожност: **специфична тревожност**, задействана от стимул - реален или символичен, но нито е налице, нито е неизбежен; **неспецифична тревожност**, която не е свързано със специфични стимули.

Препоръчителните мерки за запазване на психичното здраве и физическото благополучие в условията на кризисни ситуации, каквато е и пандемията, още веднъж подчертават нуждата от полагане на грижи за себе си. Тези грижи включват както начини за справяне с психическия стрес, напрежение, страх, безпокойство, тревожност, така и избягване на negliжирането на собственото физическо здраве:

- запазване и поддържане на добро здравословно състояние; препоръчително е дишането на чист въздух; да се проветрява често вкъщи и да се прекарва повече време на свеж въздух; да се отварят прозорците всеки ден, дори по няколко пъти на ден; може да се прекарва определено време в градината, особено когато времето навън е хубаво; да се спазва дистанция дори с членовете на семейството, особено ако има болни; да се прави умерени физически упражнения; да се наслаждаваме на свободното си време; отдаване на любимо хоби на закрито; да бъдем по-креативни - да готвим любимо ястие, да рисуваме, да се наслаждаваме на занимателни и забавни игри; да се погрижим за своя дом - време за сезонна подмяна на дрехите и др.; приятно времето със семейството; да слушаме радио, да гледаме телевизия или да се присъединяваме към онлайн релаксиращи канали; да се опитаме да избягваме канали, които прекалено много наблягат на проблемите, свързани с пандемията с COVID-19 и да предпочетем по-приятни канали за гледане; да релаксираме и да прекарваме повече време с нашите приятели, използвайки социални мрежи (Facebook, Messenger, Viber), съобщения и телефонни обаждания, видео разговори (Zoom, Skype и др.); да отделим време за видеоигри; можем да преминем на онлайн работа от вкъщи или дистанционно обучение; да си подсигурим достатъчно лекарства, за да покрият нуждите ни; можем да се възползваме от доставките по домовете от супермаркетите; да си почиваме достатъчно време, колкото ни е необходимо; да пием достатъчно вода, така че да останем хидратирани - това ще ни помогне за здравословно състояние и работата ни; да избягваме алкохола и тютюнопушенето, понеже те са вредни за нашето здраве, отслабват имунната ни система и могат да предизвикат една вирусна инфекция; добре е да се храним здравословно, да включваме повече плодове и зеленчуци, като редуцираме животинските мазнини и избягваме храни с високо съдържание на захари и голямото количество кофеин; добре е да преодолеем и да се справим навреме със стреса, като се освободим от безпокойство, нервност, лесна раздразнимост, апатия и др.; да общуваме с хора, на които имаме доверие - членове на семейството, приятели, близки; да се отдаваме на приятни занимания и да се опитаме да приемем обстоятелствата, които не могат да бъдат променени; можем да релаксираме с нашето тяло и съзнание, чрез медитация, йога,

умерени физически тренировки, ходене, музика, четене за удоволствие, да практикуваме бавно, умерено дишане и мускулна релаксация; да се опитаме да повярваме в собствените си възможности и вяра, да мислим позитивно и конструктивно; да спазваме дневни рутинни и програми колкото е възможно повече, въпреки дезинтеграцията, като се събуждаме в определен час, дори и да работим от вкъщи, да увеличим позитивните маниери, които са работили през миналото; да избягваме да спим през деня, с изключение на по-малко от една часова дрямка преди 15:00 ч., ако е необходимо, да използваме леглото единствено за сън, да изключваме осветлението и да държим телефона далече от леглото, два часа преди сън, да изключваме компютъра, телевизора и телефона, физическите тренировки могат да помогнат за подобряване на качеството на съня и редуцирането на стреса;

- използване на **емоционалния тренинг** - метод, който предлага Амстердамският когнитивно-поведенчески терапевт **Р. У. Рамси**, базиран на *техниката да си припомним приятни преживявания и добри чувства* и да се опитаме да ги направим по-силни от чувствата на враждебност (Ellis, A., R. C. Tafrate, 2011);

- използване на различни **техники за релаксиране** - **прогресивната мускулна релаксация (ПМР)**. При нея се използва напъване и отпускане на различни мускулни групи в определен ред, което води до освобождаване на напрежението, отпускане и релаксация (Ellis, A., R. C. Tafrate, 2011). Други методи за релаксация могат да бъдат: практикуване на умения за релаксация под огън; прибавяне на рационални твърдения за справяне; използване на вашите умения в ситуации, пораждащи гняв. (Boyadzhieva, N., P. Miteva., 2008);

- **използване на рефериране или подчертаване на цената на себепознанията** – това е когнитивен метод за изкореняване на иррационални убеждения (ИУ), създаден от **Джоузеф Даниш** в книгата му: „Спрете, без да се отказвате” (Danysh, J., 1974);

- **използване на парадоксално намерение** от **Виктор Франкъл** (Frankl, V., 1959)

- **когнитивен и поведенчески метод за редуциране на ИУ до абсурд;**

- **използване на хумора** – едно от най-силните оръжия за справянето с емоционалното разстройство;

- **осъзнаване на вредата от гнева и насилието** - поставяне под съмнение гневните атрибуции; намаляване на нашите чувства на неадекватност; избягване на алкохола; философия на погрешимостта; обуздаване на справедливото възмущение; придобиване на хуманистични ценности; светоглед на сътрудничество; семинари, тренингови курсове и психотерапия (Ellis, A., R. C. Tafrate, 2011);

- в своята **теория за стреса Х. Селие** (1996) предлага няколко **препоръки и съвети**, които могат да ни помогнат как да се преборим със стреса и страха, как да преодолеем успешно **емоционалния стрес** и как да запазим емоционалното си равновесие. Основно се изразяват в: стремеж към постепенно печелене и запазване на любовта към близките хора; стремеж към постигане на професионален връх; оценяване радостта от истинската простота и естественост във всекидневния живот; с каквато и ситуация да се сблъска човек в живота си, отначало да си помисли струва ли си изобщо да води борба; постоянно насочване вниманието върху светлите страни на живота; дори след съкрушително поражение, човек може да се пребори с угнетяващите го мисли за несполуката; да не се забравя, че няма готови рецепти за успех (Vasilev, V., 2001). **Х. Селие** (1996) прави извод, че когато човек изпадне в стрес, трябва да прави нещо, да се стреми активно да излезе от нежеланото състояние. Ако стоим неподвижно и преживяваме вътрешно стреса – вредата е по-голяма. Тогава стресът изцежда силите ни и нарушава душевното ни здраве.

Я. Лупян (1996) и Д. Майхейнбаум (1993) подреждат начините и средствата за избягването на стреса според честотата, с която те се срещат в техния живот: залавяне с любознателни занимания (хоби) – четене на любима книга, слушане на музика, гледане на любими филми и сериали и др.; посещение на църква, спазване на редица религиозни обреди и правила; упование, вяра и надежди в Бог като по-висша и свръхестествена сила; общуване с близък приятел, с приятен човек; физическо натоварване – спортни занимания, приготвяне на любимо ястие; приятни романтични изживявания с любимия; успокояване чрез силата на разума – автотренинг; отдаване на агресивни действия – плач, крясъци, виковете; прилагане на специални дихателни упражнения за успокояване; разходки в планина, душ, вана и др.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Boyadzhieva, N., P. Miteva. (2008). Anger and aggressive behavior in children. Prevention, technology, methods of coping. Sofia: M-8-M
- Danysh, J. (1974). Stop Without Quitting. San Francisco: International Society for General Semantics
- Ellis, A., R. C. Tafrate. (2011). How to control your Anger before it controls you. New York
- Frankl, V. (1959). Man's Search for Meaning. New York: Pocket Books
- <https://adc.bmj.com/> - [Archives of Disease in Childhood - A global pediatric journal - BMJ](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
- [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
- <https://eventi.ambrosetti.eu/headway2023/documenti-2021/>
- <https://cardiacinstitute.bg/>
- <https://www.nature.com/articles/s41564-020-0695-z>
- <https://www.mh.government.bg/bg/covid-19/>
- https://oshwiki.eu/wiki/Mental_health_at_work
- <https://www.trt.net.tr/bulgarian/covid19>
- <https://www.trio.bg/mozachna-magla-porazheniata-sled-covid-19/>
- <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>
- <https://www.unicef.org/>
- Lazarus, R. Emotion and Adaptation, 1991, New York: Oxford University Press.
- Lezhepekov, M. (2007) How to get rid of our fears. Sofia, Ciela
- Lup'yan, J. (1996). Communication barriers, conflicts, stress ... Minsk
- Meichenbaum, D. (1993). How to deal with stress. Sofia
- Riemann, Fritz. Basic forms of fear. S., Lic., 2002.
- Selye, H. (1996). Stress without distress. Sofia: Science and Art
- Stanley J. Rachman (2019) Anxiety. Clinical Psychology: a Modular Course Series. Taylor & Francis Group
- Vasilev, V. (2001). Psychological foundations of management. Plovdiv: Sema

За контакти: д-р Димитър Богданов: e-mail: bogdanov_bsd2007@abv.bg тел: 0899/76-70-65

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

**КОНТЕНТ-АНАЛИЗ НА ПОНЯТИЯТА СЕКСУАЛНО И
РЕПРОДУКТИВНО ЗДРАВЕ В УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ ПО
БИОЛОГИЯ И ЗДРАВНО ОБРАЗОВАНИЕ В 8. КЛАС**

Славка Томова – докторант в ПУ "П. Хилендарски"

Катедра Ботаника и биологическо образование

**FORMING COMPETENCIES FOR SEXUAL AND REPRODUCTIVE
HEALTH IN BIOLOGY TRAINING (8TH GRADE)**

Slavka Tomova – Ph.D. student at the University of Plovdiv

“Paisii Hilendarsky”

Department of Botany and biological education

Abstract

The article defines the concepts of sexual and reproductive health in humans. In regards to these concepts, we performed a content analysis of the curriculum of Biology and Health Education in 8th grade. Based on this analysis, we defined knowledge, skills and competences for sexual and reproductive health, meant to be acquired by students. We present a design of a dissertation pedagogical study of the process of their constructing, validating and reporting of the level of formation as expected learning outcomes.

Key words: Curriculum, Biology and Health Education in 8th grade, Sexual and Reproductive Health, Competencies, Pedagogical Research.

Въведение

Съвременното сексуално образование се обуславя от редица явления от последните десетилетия. Те включват глобализацията и миграцията на нови популации с различни културни и религиозни традиции, бързото разпространение на нови медии, по-специално интернет и клетъчните телефонни технологии, разпространението на ХИВ/СПИН и Covid-19, нарастващата загриженост за сексуалната злоупотреба с деца и юноши, промяна на нагласите към сексуалността и промени в сексуалното поведение на младите хора. Необходими са по-ефективни стратегии, които да помогнат на младите хора да се справят със своята сексуалност по безопасен и задоволителен начин.

Историческото развитие на идеята за репродуктивните права като част от „правата на човека“ се бележи от няколко форума в световен мащаб. През 1968 г. в Прокламацията от Техеран се заявява, че *“Родителите имат право свободно и на своя отговорност да решават кога да имат деца, колко деца да имат и в какъв времеви диапазон”* (Proclamation of Teheran, 1968). По-късно Асамблеята на ООН приема Декларация за социален прогрес и развитие“, която утвърждава и приема Прокламацията от Техеран.

През 1994 г. приетата Програма за действие от Кайро на Международната конференция за населението и развитието (Programme of Action, 1994), представлява важен напредък, тя изгражда рамката на репродуктивните права. И макар тя да няма правно обвързващ характер, е важно, че правителствата поемат отговорността на първо място да отговорят на репродуктивните потребности и здраве на своите граждани и едва след това да работят за постигането на определени демографски цели.

Цел на изследването

Необходимостта от развие на позитивно и отговорно отношение на учениците към репродуктивността и сексуалността, предопределя целите на настоящото изследване. Чрез обучението по Биология и здравно образование в 8. клас е нужно младите хора сами да определят степента и критериите за рисково поведение – отговорно, както по отношение на самите себе си, така и по отношение на хората в обществото, в което живеят.

От тази гледна точка целите на изследване са следните:

1. Да се направи теоретичен анализ на литературни източници за изясняване същността и съдържанието на основните понятия - *сексуално здраве* и *репродуктивно здраве*.

2. Да се направи контент-анализ на Учебната програма по Биология и здравно образование в 8. клас за извеждане на системата от знания и компетентности за сексуално и репродуктивно здраве, заложи като очаквани резултати от обучението в този клас.

Материал и методи

В хода на изследването се прилагат следните методи:

- *теоретично изследване* - проучване на специализирани литературни източници и нормативни документи, свързани с предмета на изследването – понятията *сексуално здраве* и *репродуктивно здраве*;

- *контент-анализ* на учебната програма по Биология и здравно образование в 8. клас относно съдържанието на понятието *сексуално здраве* и *репродуктивно здраве* и очакваните резултати, свързани с тяхното формиране в процеса на обучение;

Резултати и дискусия

От направеният анализ на достъпната ни литература по въпроса (WHO, 2013) констатираме, че най-пълно и всеобхватно двете понятия са дефинирани от Световната здравна организация.

Според WHO (2006) репродуктивното здраве е “състояние на пълно физическо, умствено и социално благоденствие, а не просто липса на заболяване или отпадналост, във връзка с възпроизводителната система и нейните процеси и функции. Репродуктивното здраве предполага, че хората могат да водят удовлетворяващ и безопасен сексуален живот и имат възможността да се възпроизвеждат и свободата да решават кога и колко често”. В тази област се подразбира, че правото на мъжете и жените да бъдат информирани и да имат достъп до безопасни, ефективни, достъпни и приемливи методи за регулиране на оплодителната способност по свой избор и правото на достъп до подходящи здравни услуги, което би позволило на жените да преминават безопасно през периода на бременността и раждането и дава на двойките най-добрия шанс за раждане на здраво дете“ (WHO, 2006).

Сексуалното здраве изисква положителен подход и подход на уважение към сексуалността и сексуалните връзки, както и възможността за приятни и безопасни сексуални изживявания, свободни от принуда, дискриминация и насилие. Сексуалното здраве се определя като „състояние на физическо, емоционално, умствено и социално благосъстояние във връзка със сексуалността; то не е отсъствието на заболяване, нарушено функциониране или увреждане. За да бъде постигнато и поддържано сексуалното здраве, сексуалните права на всички лица трябва да бъдат зачитани, опазвани и осъществявани“ (WHO, 2006).

За конкретизиране на компетентностите (знанията, уменията и отношение/нагласите), които следва да се изградят в учениците в контекста на сексуалното и репродуктивно здраве, направихме контент-анализ на Учебната програма по биология и здравно образование в 8. клас (Uchebna programa, 2016) и Наредба №13 за гражданското, здравно, екологично и интеркултурно образование (Naredba № 13, 2016).

Ключовите компетенции са дефинирани като „комбинация от знания, умения и отношение... от които всеки човек има нужда за лично удовлетворение и развитие, активно

гражданство, социално включване и работа“. Уменията и отношението, включващи критично мислене, творчество, инициативност, решаване на проблеми, оценка на риска, взимане на решения и конструктивно управление на чувствата са ясно изразени в много от компетенциите. Те трябва да са придобиват до края на задължителното образование и обучение и да се поддържат чрез ученето през целия живот (Panayotova, Vakleva, 2017).

Обучението по Биология и здравно образование в 8. клас се базира на усвояване на знания и умения, свързани с човешкия организъм, неговата структура, жизнени процеси, както и опазване на човешкото здраве. Темата "Размножаване, растеж и развитие" дава възможност за формиране на компетентности за сексуално и репродуктивно здраве (Табл. 1).

Табл. 1. Контент-анализ на Учебната програма за 8. клас и на Наредба № 13.

Област на компетен- тност	УП по БЗО в 8 кл.	Наредба №13 за ГЗЕИО
Репродуктивно здраве		
Когнитивна Знания Разбиране Прилагане Анализ Синтез Оценка	<i>Изброява, описва и означава</i> (върху схема, изображение, модел) устройство и функции на органите на мъжката и женската полова система. <i>Назовава, посочва</i> върху изображение/ модел и <i>описва</i> основните етапи в зародишното и следзародишното развитие. <i>Описва</i> същността и значението на репродуктивното здраве. <i>Назовава и описва</i> по алгоритъм (причини-признаци-превенция) заболявания, предавани по полов път.	<i>Описва</i> анатомията и физиологията на мъжката и женската полова система и процесите на репродукция; <i>описва</i> промените, които настъпват в тялото в периода на юношеството, и необходимите лични хигиенни навици във връзка с тях; <i>посочва</i> методи на контрацепция, техните предимства и ограничения и причини за използването им за предпазване от нежелана бременност, болести, предавани по полов път, ХИВ/СПИН; <i>описва</i> факторите, свързани със създаване и поддържане на дом, с планиране и поддържане на семейство; <i>изброява</i> местата, където може да получи специализирана помощ и консултиране и да разбира необходимостта от него.
Афективна Нагласи Ценностни ориентации	<i>Дискутира</i> рисковете от ранни сексуални контакти; личната отговорност при създаване на потомство. <i>Аргументира</i> необходимостта от превенция на репродуктивното здраве. <i>Разработва</i> (в екип) презентации, проекти и др., свързани с превенция на репродуктивното здраве.	<i>Осъзнава</i> , че родителството е въпрос на избор, и отговорността, свързана с него; <i>демонстрира</i> основни умения за бъдещо родителство.
Сексуално здраве		

Когнитивна Знания Разбиране Прилагане Анализ Синтез Оценка	<i>Описва</i> етапите на психо-сексуалното развитие на личността; същността и значението на сексуалното здраве. <i>Назовава и описва</i> по алгоритъм (причини-признаци-превенция) заболявания, предавани по полов път.	<i>Познава и описва</i> болестите, предавани по полов път, и ХИВ/СПИН; <i>посочва</i> методи на контрацепция и причини за тяхното използване; <i>описва</i> промените на взаимоотношенията и ролите в семейството, свързани с порастването на децата;
Афективна Нагласи Ценностни ориентации	<i>Дискутира</i> рисковете от ранни сексуални контакти; необходимостта от толерантно отношение към хора с различна сексуална ориентация. <i>Аргументира</i> необходимостта от превенция на сексуалното здраве. <i>Разработва</i> (в екип) презентации, проекти и др., свързани с превенция на здравето и нерисково сексуално поведение.	<i>Приема</i> своята сексуалност като естествена част от живота; <i>демонстрира</i> междуличностни и социални умения за влизане и поддържане на партньорски взаимоотношения; <i>отнася</i> се отговорно към своето сексуално здраве и се консултира със специалисти; <i>умее</i> да анализира влиянието на средата, културата, семейството по отношение на очакванията към ролите на мъжа и жената; <i>осъзнава</i> значението на личния избор и поведение в междуличностните отношения, така че те да не водят до риск за здравето и личната безопасност; <i>умее да изразява</i> своята сексуалност, съобразявайки се с желанията, суверенитета и правата на другите; <i>умее</i> да договаря безопасни сексуални отношения; <i>показва</i> умения за предпазване от болести, предавани по полов път, ХИВ/СПИН; <i>има нагласа</i> за отговорно сексуално поведение спрямо себе си и другите; <i>показва</i> толерантно отношение към хора с различно сексуално поведение и начин на живот.

Темата "Размножаване, растеж и развитие" е представена в учебното съдържание с четири урока: *Сексуално и репродуктивно здраве; Болести на половата система; Контрацепция; Превенция на рисковото сексуално поведение*. Определихме компетентностите, които могат да се формират при тяхното изучаване в контекста на компетентностите за сексуално и репродуктивно здраве, показани в Табл. 2.

Табл. 2. Компетентности към темата "Размножаване, растеж и развитие" от Учебната програма за 8. клас.

Компетентности за <u>полова система, размножаване, растеж и развитие</u>	Компетентности за <u>репродуктивно и сексуално здраве</u>
Дефинира размножаването като процес на възпроизводство и създаване на потомство. Описва зародишното и след зародишното развитие на човека.	Определя процеса на размножаване при човека като поведенческо и личностно с право на избор, водещо до създаване на потомство (зародишно развитие) и отглеждането му (част от след-зародишното развитие).
Означава върху схеми, изображения и модели устройство на мъжка полова система. Изяснява функцията на	Оценява значението на хигиенните норми за нормалното функциониране на половата система (опазване на репродуктивното здраве

отделните органи на мъжка полова система: Семенници (тестиси); Надсеменници; Семеотводен канал; Простатна жлеза; Семенно мехурче; Семеизхвърлящ канал.	при мъжкия индивид). Разбира и оценява предпазването от физически травми на меките тъкани, а също и подбора на облекло, което да не довежда до притискане или нарушаване на морфологията и физиологията на половите органи.
Означава върху схеми, изображения и модели устройство на женска полова система. Изяснява функцията на отделните органи на системата. Разграничава мъжка от женска полова система. Изяснява функцията на отделните органи на женска полова система - вътрешни и външни полови органи; Изяснява същността и значението на менструалния цикъл.	Разбира и оценява значението на здравно-хигиенни норми, необходими за нормалното функциониране на половата система. Анализира къде в половата система на жената се извършва оплождането. Оценява опасностите от ранно зачеване и нежелана бременност. Осъзнава необходимостта от използването на предпазни средства, независимо от периода на овулация при жената.
Разграничава зародишно и след-зародишно развитие. Разпознава на схема външна и вътрешна обвивка на зародиша. Проследява по месеци процеса на зародишното развитие от деленето на зиготата до образуването на всички органи на плода.	Разбира и осмисля, че родителството е въпрос на избор, и е свързана с отговорност за отглеждане и възпитание на ново поколение. Осъзнава и оценява репродуктивното здравно поведение за опазването на плода от вредни въздействия на никотин, алкохол, наркотични вещества и др.).

Заключение

От анализа на нормативните документи става ясно, че обучението по Биология и здравно образование в 8. клас предлага добри възможности за формиране на понятията, свързани със сексуалното и репродуктивно здраве. За реализирането на тези възможности е необходимо прилагането на личностноориентирани стратегии за обучение, конструктивистки подход и интерактивни методи за преподаване на знания и умения свързани с пола, репродукцията и сексуалността, подходящи за възрастта, като предоставя научно-точна, съвременна не-осъдителна информация.

Предоставянето на възможности за изследване на собствените ценности и нагласи от учениците, развиването на умения, свързани с вземането на решения, комуникацията и намаляването на риска в различни аспекти на репродуктивното и сексуално здраве ще доведе до формирането на компетентности, необходими на младите хора да водят пълноценен, удовлетворяващ и безопасен сексуален живот.

Литература

Naredba № 13 (2016) Naredba № 13 za grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichното i interkulturnoto obrazovanie.

<http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/106001/129789/F858184953/>

Panayotova M., Vakleva Zl. (2017) Zdravno-ekologichните kompetentsii v obuchenieto po prirodni nauki i ekologiya. Plovdiv, Makros 2000, s. 130. ISBN 978-954-561-421-7

Proclamation of Teheran, Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, 22 April to 13 May 1968, U.N. Doc. A/CONF. 32/41 at 3 (1968).
<http://hrlibrary.umn.edu/instree/12ptichr.htm>

Programme of Action (1994) Programme of Action adopted at the International Conference on Population and Development Cairo, 5–13 September, 1994.

Uчебна програма (2016) Biologiya i zdravno obrazovanie - 8. klas.
<https://www.mon.bg/bg/1999> (Access to 21.11.2021)

WHO (2006) Sexual Health Determination: A Report on Sexual Health Consultation, January 28-31, 2002, Geneva.

WHO (2013) Report on Sexual and Reproductive Health and Rights (2013/2040(INI)).
https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-7-2013-0426_BG.html#title2

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ХРИСТИЯНИЗАЦИЯТА И ОТРАЖЕНИЕТО ѝ ВЪРХУ БЪЛГАРСКОТО БОЛЯРСТВО ПРЕЗ IX ВЕК

Радослав СМАЙЛОВ
ПУ „Паисий Хилендарски

THE CHRISTIANIZATION AND ITS REFLECTION ON BULGARIAN BOLYARS IN THE IXth CENTURY

Radoslav SMAILOV
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: In the present article an attempt is made to clarify the historical preconditions and motives behind the Christianization of Bulgarian society in the IX century. Based on the historical data of contemporaries and research of medievalists the facts about the establishment of Christianity and why it became a cause of division among the boyars.

Keywords: boili, Boris I, Christianity, revolt

Въведение: В ранното европейско Средновековие на приемането на християнството се гледа не само като на промяна в религията на новопокръстения народ, но и като на възможност за приемане в общността на европейските народи. В повечето исторически източници от епохата на българското покръстване се разкриват само някои аспекти на политическата значимост на акта на княз Борис и резултатите от приемането на християнството за държавата, но те обикновено не предоставят подробности за процеса на християнизация, който протича сред населението и как влияе върху обичаите или начина на живот на народа.

1. Исторически предпоставки за християнизацията.

В началото на IX в. съществувалият почти два века етнически и религиозен дуализъм между българи и славяни пречи на консолидирането на държавата. Многобройните историческите сведения и изследователски трудове установяват, че в дохристиянска България съществува относителна религиозна свобода. В рамките на българското ханство се практикуват различни вероизповедания, а преследването на християните е рядко явление и се свързва преди всичко със спорадични конфликтни ситуации с Византийската империя.

Румънският изследовател Ф. Кулпа дори обръща внимание върху факта, че в южните части на страната съществува ромейска църковна инфраструктура от преди завладяването

¹ Изследването е осъществено с финансовата подкрепа на проект „Интерактивна лингвистична карта на Родопите (в акустичен аспект) СП21 – Ф – СМ – 003 към Поделение НПД на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

им от Аспаруховите българи, която обаче е занемарена и не се използва повторно от новите нашественици (*Curtia F., 1996*). От друга страна, по сведения на Л. Дончева-Петкова централните за Първото българско царство градове Плиска и Преслав нямат римско или гръцко минало, не са свързани с търговски маршрути и не попадат в сферата на влияние на чужди културни и религиозни интереси (*Dončeva-Petkova L., Henning J. (eds.), 1999*). В техните околности живее капсулирано прабългарско население, спазващо обичаите на тангризма.

Едва в началото на IX век, когато българите се разширяват към византийското Черноморие и провинция Тракия на юг от Стара планина, те имат пълноценен досег с византийската култура и официалната за империята религия – християнството. Именно по време на тази експанзия в дълбоко романизирани и християнизирани територии все повече и повече християнски елементи навлизат в тогавашното българско общество.

Години наред в българската историография като една от основните предпоставки за въвеждането на обща и задължителна религия за всички поданици се посочва наличието на религиозни, етнически и езикови трудности между славяните и българите. Разбира се, тази концепция има своите логични доводи. Образуването на единна България не е възможно, ако населяващите я народи не се консолидират около универсални за всички символи на държавността - език, религия, култура, писменост. Също така прилагането на собствените обичаи в общественият живот ограничава управлението на централната власт и изолира владетеля от поданиците му.

Така в средата на IX век българският владетел се изправя пред въпроса за ориентацията на българската държава – дали да остане езическа и по този начин да се обрече на изолация от християнска Европа, или да приеме християнството, модерната и най-широко разпространена религия в Европа за онези времена.

От съвременна гледна точка Борис I взема далновидно решение, след което езическа България се присъединява към семейството на християнските държави. Решението му е трудно и при вземането му князът се съобразява с факта, че съществуват два конкуриращи се центъра на християнството – Рим и Константинопол. Първоначално Борис възнамерява да приеме католическата версия на християнство, но една неуспешна война с византийците го принуждава да приеме православната вяра на Константинопол. При кръщението си през 864 г. той приема християнското име Михаил (знак на уважение към тогавашния византийски император). Самото кръщение се извършва чрез таен ритуал за него, семейството му и подкрепящите политиката му благородници, извършен от византийски епископ и свещеници, изпратени в Плиска, тогавашната българска столица.

Покръстването на България има политическо измерение, тъй като допринася както за укрепването на централната власт, така и за сливането на българи и славяни в единен български народ. Княз Борис I приема византийските политически нрави, наричайки себе си владетел „по Божията благодат“, а налагането на новата религия му дава оправдание за потискането на онези боили от прабългарски произход, които не желаят да заменят езичеството и политическия и обществен ред, с който то е свързано.

Разбира се, не може да се отхвърли значението на военния натиск на византийската империята върху българския владетел по въпроса за приемането на християнството от Константинопол. Но внимателният анализ на обществено политическите събития и отношенията между държавите установява, че съществуват и други сериозни причини, които са мотивирали княза да приеме християнството.

Както С. Георгиев посочва: „В средновековната дипломатия било общоприето разбирането, че договорът с езичник нямал задължителен характер и неспазването му не водело до конкретни последствия. Така в средата на IX век българският владетел не бил равноправен участник в международните отношения, намирайки се в своеобразна изолация“ (*Georgiev S., 2016: 57*). За езическия княз, какъвто е Борис I, е изключително трудно да постигне равенство в съюзите и споразуменията с християнските суверени.

По тази причина за Първата българска държава е съществен проблем да остане езическа между две силни християнски сили – византийците и франките и не е препоръчително, ако иска да бъде фактор в международните отношения. Българск-ият владетел взема под внимание и факта, че иначе съперническите византийци и франки винаги могат да се споразумеят за общо противопоставяне на непокръстените варвари.

При изследването на сложния проблем за мотивите, довели до покръстването на България, все още има много спорни въпроси относно връзката и превеса на вътрешни и външни фактори, както и относно промяната в позицията на самия княз и еволюцията на неговата политика в периода 865 – 880 г. Безспорен исторически факт е, че борбата между Константинопол и Рим за църковно подчинение на България е много интензивна. В подкрепа на това твърдение говори фактът, че самата датировка на официалното кръщение е спорна: в зависимост от това дали източниците са византийски, или латински историографите посочват 863 и 866 г. (*Tsankova-Petkova G., 1979*) и дали самите събития се интерпретират в различна последователност и в различни причинно-следствени връзки. В свое изследване В. Гюзелев -приписва решаващата роля на вътрешните фактори заради получената от княза пълната свобода както при провеждането на вътрешна политика, така и при осъществяването на дипломатически действия (*Gyuzelev V., 1969*).

Логиката му е, че те изиграват решаващата роля и за готовността на някои членове на управляващата аристокрация също да бъдат покръстени. По-конкретно това се изразява в разбирането на неговото обкръжение, че продължилите десетилетия религиозни и културни различия водят до криза в страната и отслабват основите на властта. От друга страна, влиянието на християнството непрекъснато нараства и видно от примера на съседните на България страни води до укрепване на централната власт в държавата и повишаване на престижа и авторитета ѝ на международната сцена. Затова по мнението на В. Гюзелев, ако се съди по поведението на Борис през периода 863 – 870, може да се каже, че той има ясна позиция относно въвеждането на християнството, организацията на църквата и бъдещото място на България в системата на европейските държави (*Gyuzelev V., 1969*).

Някои учени обаче като Ф. Конте са склонни да приемат, че за княза преобладаващото значение имат външнополитическите фактори, които в крайна сметка определят както покръстването на България от византийски духовници, така и църковната зависимост на страната от Константинополската патриаршия (*Conte F., 1986*).

В обобщение представените мнения представляват различни гледни точки и очевидно е необходимо да се вземе под внимание целият комплекс от факти. Сред тях са и международната обстановка, в която трябва да управлява Борис, и позицията на най-активните политически кръгове от управляващата класа на България, и собствените му идеи за атрибутите на княжеската власт, но най-вече проблемите с различните народи, населяващи държавата..

2. Установяването на християнството като причина за разцепление сред болярството.

Християнизацията е един от основните фактори за трансформация на българския политически елит, защото е свързана най-вече с промяна на менталните нагласи, а промяната в съзнанието е дълъг и сложен процес (*Komsalova R., 2014: 117*). Покръстването е обусловено от необходимостта България да се включи като пълноправен член в голямото семейство на християнските народи в Европа (*Petkova, I., 2002*).

В научните среди битова теория, че с установяването на християнството през IX век в Средновековна България е настъпило социално разцепление между управляващия елит и народа, което в крайна сметка е довело до упадък на обществения живот. В подкрепа на тази теза се изтъкват аргументи, че през 864 г. князът причислява българската държава към християнството под пряка дипломатическа и военна заплаха от Византия, че приема името на своя „духовен баща“ – византийския император Михаил III, и разрешава множество гръцки свещеници и религиозни мисионери в България. Изброените аргументи по мнението

на Р. Съливан компрометират княз Борис I в очите на собствените му поданици, тъй като в продължение на близо два века те са смятали империята за основен враг и съперник (Sullivan R., 1966).

В този контекст е логично променената политическа конюнктура да засегне сериозно интересите на прабългарската аристокрация и приемането на византийския вариант на християнството да бъде последвано от бунт през 865 г. Мотивацията на Борис I за покръстването се споделя само от близкият му кръг боили – за прабългарската част от населението актът на покръстването на хана е символ на отричане на традициите, символ на предателство. Разочарованието е до степен да се счита, че ханът е предал доброволно цялата държава в ръцете на нейните смъртни врагове. Както е известно от историческите хроники, в решаващата битка при столицата Плиска Княз Борис I, разчитайки на верните си привърженици, смазва въстанието. Последващият отговор на хана е ужасяващ: петдесет и двама от водачите, всички прабългарски велможи заедно със семействата им са убити. Боилите от средно ниво и обикновените хора са освободени и „опростени“, но ужасът от стореното го преследва до самия край. Въпреки че според Д. Оболенски няма надеждни източници, участието на византийското духовенство зад тази жестока реакция е повече от вероятно (Obolensky D., 1971).

Теорията на изследователя се подкрепя от факта, че заради това вмешателство и последвалото чувство за дълбока вина, князът впоследствие отхвърля и гони от страната същото духовенство и търси контакти с Римокатолическата църква. Както отбелязва П. Мурджев: „В кореспонденцията си с папа Николай I българският княз нетърпеливо искаше да разбере дали неговата преценка през 865 г. е правилна или не“ (Murdzhev P., *Electronic Theses and Dissertations, Paper 768:43*). Ако се продължи в тази посока на разсъждение, като истинска причина за абдикирането от престола през 889 г. и оттеглянето на Борис в манастира може да се посочи търсенето на изкупление.

Зад приемането на християнството и премахването на прабългарския племенен елит, който се противопоставя на новата религия, В. Бешевлиев вижда положителен за развитието на Първата българска държава резултат. Срв.: „Въведено насилствено, християнството помогна за постигането на двойна цел: неговата егалитарна доктрина тежест на сакрализирането на светската власт, вече призната за такава от прабългарите“ (Besheveliev V., 1981: 72).

Така за княза е от изключителна важност да убеди поданиците си, че християнската вяра, донесена от византийски мисионери, не накрънява и не намалява авторитета и властта на българския владетел, чиито предци много преди християнизацията на страната са носели (с официалното съгласие на Константинопол) гръцката титла „княз от Бога“. Този знак на признание може да се разглежда не само като олицетворение на суверенитета и независимостта на държавата, но и като връзка между хората и божествените сили, почитани от българите езичници.

Що се отнася до твърдението на разбунтувалите се боили за прекомерни византийски претенции за политическо надмощие над новопокръстените българи, те могат да намерят своето основание в очевидния факт, че българската държава е изградена върху бивши имперски територии, а това би предполагало директно възстановяване на пряката юрисдикция на Константинополската патриаршия над страната.

За настъпилите след покръстването събития византийският хронист Теофан Континуат и другите византийски съвременници са много лаконични. Теофан съобщава, че след покръстването целият български народ се разбунтувал срещу Борис/Михаил, но той само с няколко привърженици и под знака на кръста смазва бунта и прави останалите хора християни (Ziemann D., 2007).

Латинските източници представят по-подробно описание на бунта. В „Летописите на Сейнт Берген“, вероятно съставени от архиепископа Хинкмар от Реймс, се казва, че след като Борис/Михаил е получил кръщение, неговите благородници (proceres sui) подбудили

хората да го убият и всички българи от десетте области на кралството (intra decem comitatus) се събрали около двореца му. Призовавайки името на Христос, Борис/Михаил заедно с 48 другари (cum quadraginta tantum octo hominibus) излезли от двореца му срещу заплашителното множество и когато портите се отворили, внезапно се появили седем духовници, всеки със светец конус в ръката си и вървели пред княжеското шествие. Тогава непокорната тълпа е обзета от странна илюзия, че дворецът гори и ще падне на главите им, а конете на краля и неговите последователи вървят изправени на задните си крака и ги ритат с предните си копита. Изпаднали в смъртен ужас, те не могат нито да избягат, нито да се противопоставят и падат на земята. Хрониката завършва с описание на екзекуцията на петдесет и двамата благородници (ex proceribus), които са разбунили народа срещу княза (qui populum maxime adversus eum incitaverunt) и как той пощадил останалите и им позволил да се върнат у дома (reliquum autem populum inlaesum abire permisit).

Както обобщава С. Георгиев: „Ако византийски автори представят по приглушен начин бунта, то западните се впускат в повече детайли. Българските извори пък отразяват историческия спомен на народа, преживял събитията, представяйки ги в светлина, неопетняваща паметта на Борис I. Вземането под внимание на целия спектър от информация би позволило създаването на една по-достоверна възстановка на събитията“ (Georgiev S., 2016:59).

Като контрапункт на общоприетата теза за антихристиянския бунт на боилите П. Добрев изказва мнение, че този бунт има светски политически причини. Срв.: „Тъй като е имало практика български владетели, които са имали неуспешна външна политика да бъдат отстранявани от власт, Борис вероятно е имал и този проблем. Той е имал неуспешна външна политика – загубени войни с хървати и с ромеи. И е нормално във връзка с това да се е оформила и неговата опозиция“ (Dobrev P., 2015: 21).

За политическите мотиви зад бунта според К. Станев свидетелства самият княз Борис – срв.: „...и в своите въпроси до папа Николай I, които са най-надеждният източник за тези събития, [...] иска прошка за бруталното смазване на бунта, но изтъква като аргумент в своя защита единствено факта, че въстаниците искали да го свалят от трона и да го убият“ (Stanev K., 2010: 26), т.е. основната причина според княза за метежа са политически, а не религиозни конфликти. От друга страна, българският изследовател П. Ангелов смята, че „сред болярите, които оглавили бунта, вероятно има и такива, които се опасявали, че християнството ще доведе до засилване на византийското политическо влияние в страната. В техните представи Византия си оставала „вечния“ враг на България, който застрашавал нейното самостоятелно съществуване“ (Angelov P., 2013: 89).

По сведения от труда на акад. И. Снегаров бунтовниците не разполагали с големи сили или не са били добре организирани, макар някои съвременници да съобщават, че в метежа участват боляри от 10-те „комитати“ (Snegarov I., 1966. Тази информация дава яснота около числеността на участниците, но и върху факта, че бунтът не се подкрепя масово от населението, а само от тази част от него, която е заселена около Плиска, където прабългарските поданици са най-многочислени. Неговото мнение се споделя от В. Златарски, според когото: „Бързото потушаване на въстанието показва, че езическата партия била по-слаба от привържениците на княза-реформатор. Очевидно на негова страна била по-голямата част от болярите и народа“ (Zlatarski V., 1984: 87).

Според други български медиевисти началото на конфронтацията между прабългарския елит и Борис I се заражда още в началото с кръщенето на княза, което те приемат преди всичко като акт на предателство към своите. По мнението на И. Божилов и В. Гюзелев причината за бунта против Борис I, приетото от него кръщение и масовата християнизация на българското население „се коренят в консервативната преданост на българското боилство към езическите религиозни вярвания и в силно изразените антивизантийски настроения, проявени дори в разправа с византийското духовенство. Не е случаен фактът, че това духовенство след потушаването на бунта се отказало да даде

покаяние на обикновения народ, който участвал в него“ (*Bozhilov I., Gyuzelev V., 1999: 243*).

При обявяването на война на езичесвото князът се оказва в трудна ситуация. Придошлото да води службите гръцко духовенство е изправено пред проблеми с комуникацията и народната съпротива. В първоначалния си етап християнизацията протича при трудни условия, което допринася за развитието на местна форма на религиозен синкретизъм в България (не по-различна от тези, които се срещат в много други части на Европа). При тези обстоятелства усилията на онези членове на духовенството, които говорят славянски езици, имат ограничено въздействие върху мотивацията на местното население да приеме новата вяра.

Всъщност зад мотивите на княз Борис I да покръсти народа си, стои желанието за българска хегемония на Балканите, но следването на византийския културен модел, към който населението се отнася враждебно, води само до увеличаване на пропастта между Църквата (като носител на тази култура) и хората. Според Д. Оболенски „въвеждането на славянски вариант на литургия, срещу което гръцкото духовенство в България се противопоставя „не решава проблема, а е само друг аспект, допринасящ за атмосферата на спираловидно недоверие и откровена омраза, засилвайки изолационистките нагласи и вероятно подготвяйки почвата за развитието на ереста богомилство през следващите години (*Obolensky D., 2004: 70*).

Ако се вземат под внимание политическите мотиви зад бунта, то князът има съвсем логично за средновековен владетел поведение. Бунтовниците са извършили едно от най-тежките престъпления във всяка суверенна държава – опит за насилствена смяна на законния владетел чрез въоръжено въстание и последващо негово усмъртяване. Според тогава прилаганите закони такова престъпление се наказва със смърт. В този контекст княз Борис е длъжен да спазва законите, на които той сам е гарант, т.е. той е извършил екзекуция, а не варварско клане.

Заключение: В обобщение бунтът на българските боили срещу княз Борис I често е интерпретиран като религиозен конфликт между традиционната (прото)българска аристокрация и новопокръстените княз и приближени. Разпространението на християнството сред народа е неравномерно и невинаги доброволно. Тяхното светоусещане все още не е било готово за монотеизъм, поради което езическите култове от време на време триумфират над християнските. Но всъщност бунтът има своите политически мотиви. Преразглеждането на събитията разкрива наличието на опозиционна група сред боилите, противопоставяща се на управлението на княза под предлог, че предава доброволно страната на византийците, но всъщност твърде вероятно е мотивите за бунта да са пряко следствие от пострадалите автономия и авторитет на благородниците след налагане на новия религиозен и политически ред.

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Angelov, P. “Balgarsko srednovekovie“, Polis, 2013, s. 89.
- 2) Besheveliev, V., “Parvobalgarite. Bit i kultura“, Sofiya: Nauka i izkustvo, 1981, s. 67 – 83.
- 3) Bozhilov, I., V. Gyuzelev ‘Istoriya na srednovekovna Balgariya VII-XIV vek’, v: Istoriya na Balgariya v tri toma, tom I, 1999, s.234 – 272.
- 4) Conte, F. “Les Slaves: aux origines des civilisations d'Europe centrale et orientale (VIe – XIIIe siècles)“, Revue des Études Slaves, 1986, p. 713 – 716.
- 5) Curta, F. "Invasion or inflation? Sixth- to seventh-century Byzantine coin hoards in eastern and southeastern Europe", in: Istituto Italiano di Numismatica, Annali N43, 1996, p. 65 – 224.
- 6) Dobrev, P. “Boris i istinata za izbitite 52 roda“, v: Nauchni trudove na Rusenskiya universitet, tom 54, seria 11, 2015, p.21-25.

- 7) Dončeva-Petkova, L. Henning J. (eds.), "Pärvoprestolna Pliska. 100 Years of Archaeological Studies", Frankfurt am Main 1999, p. 45 – 105.
- 8) Georgiev, S. "Boilski bunt sled pokrastvaneto na srednovekovna Balgariya", v: Balgariya, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie, tom. XI, 2016, s. 57 – 69.
- 9) Gyuzelev, V. "Knyaz Boris Parvi", Nauka i izkustvo, 1969, s. 129 – 176.
- 10) Komsalova, R. „Elit i vlast v Srednovekovna Balgariya“, Paradigma, 2014, s. 117-123
- 11) Murdzhev, P. "Bulgarian Contribution in Building the Byzantine Commonwealth in the Ninth and Tenth Centuries". Electronic Theses and Dissertations, Paper 768, p. 43.
- 12) Obolensky, D. "The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism", Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 65-74
- 13) Obolensky, D. "The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500–1438", New York: Praeger, 1971, p. 278 – 279.
- 14) Petkova, I. "The Christian concept of law in Bulgarian and Rome according to the "response to Pope Nicholas I in low consultations of Bulgarians", "Balkanistic Forum", 1-2-3/2002, p. 229 – 234
- 15) Snegarov, I. "V koya godina se e pokrastil balgarskiyat knyaz Boris", v: Istoricheski pregled, kn. 5, 1966, s. 92 – 99.
- 16) Stanev, K. "Buntat sreshtu Pokrastvaneto v svetlinata na masoviya grob ot Devnya", v: HV Yubileyni Kyustendilski cheteniya 2008 „Zagovori i prevrati v istoriyata“, 2010, s. 23 – 31.
- 17) Sullivan, R. "Khan Boris and the Christianization of Bulgaria: A Study of a Case Study of the Influence of Christianity on Barbarian Society", in Studies in Medieval and Renaissance History, №3, 1966, r. 67 – 71.
- 18) Tsankova-Petkova, G. "Contribution à la question de la christianisation des Bulgares", Byzantinobulgarica, vol. IV. , 1979, p. 21 – 33.
- 19) Ziemann, D. "The rebellion of the nobles against the baptism of Khan Boris (865-866)", in: Byzantium, Pliska, and the Balkans, Volume 2, De Gruyter, 2007, pp.613 – 622.
- 20) Zlatarski, V. "Izbrani proizvedeniya. Tom 1 – 2", Nauka i izkustvo, 1984, s. 86 – 88.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

СЪЩНОСТ И СПЕЦИФИКА НА ПО-ДАЛЕЧНАТА И ПО-БЛИЗКАТА СРЕДА НА БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА ПРЕЗ ПЪРВОТО ДЕСЕТИЛИЕТИЕ НА XXI ВЕК

Ваня Узунова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

NATURE AND SPECIFICS OF THE MORE DISTANT AND CLOSER ENVIRONMENT OF BULGARIAN FOREIGN POLICY IN THE FIRST DECADE OF THE XXI CENTURY

Vanya Uzunova

Plovdiv University Paisii Hilendarski

Abstract

The research report examines the more distant and closer environment of Bulgarian foreign policy in the first decade of the XXI century. The following are studied: The Global Environment (the World), the Continental Environment (Europe) and the Regional Environment (the Balkans). Their nature and specificity are analysed. Their influence on the Bulgarian foreign policy in the considered period is outlined.

Key words: more distant and closer environment, Global environment (the World), Continental environment (Europe), Regional environment (the Balkans), nature and specifics, Bulgarian foreign policy

1. Въведение

Настоящото изследване е породено от редица **въпроси**:

- Как и при какви условия и обстоятелства се осъществява българската външна политика в хода на демократичния прелом?
- Каква е ролята, мястото и значението на обкръжаващата я среда (контекст)?
- Как и доколко тази среда детерминира защитата на българските национални интереси? И още редица други въпроси.
- Представеното изследване изразява нашия опит да им отговорим.

Целта на проучването е да се изведе *същността и спецификата* на обстановката (рамката), в която протичат външнополитическите инициативи на българската държава в началото на XXI век.

Обект на изследването е *по-далечната и по-близката среда* на българската външна политика през първото десетилетие на XXI век.

Предмет на разработката е разглеждането, анализа и обобщението на: Глобалната среда (Светът), Континенталната среда (Европа) и Регионалната среда (Балканите).

Методологията на работата има следната структура (конструкт):

- а) Проучване и представяне на *идеите и възгледите на видни учени, експерти и анализатори* за по-далечната и по-близката среда на българската външна политика, както и излагане на личните авторски становища;

- б) Формулиране на *изводи за същността* на тази по-далечна и по-близка среда;
- в) *Очертаване на нейната спецификата чрез анализ на основните фактори*, които я изграждат;
- г) Извеждане на *обобщение* за това – какви са *последствията от представените същност и специфики на средата* (тоест дали и как са повлияни от нея балансът и борбите за надмощие между държавите);
- д) Формиране на *заключителни изводи за значението на по-далечната и по-близката среда за българската външна политика в разглежданото историческо време*.

Методите, които са използвани при извършване на изследователската работа, са:

- *Обработка на документи* – монографии, сборници и др. Това има за цел информационно обезпечаване на проучването;
- *Политологичен метод* – приложен към областта на външната политика;
- *Исторически метод* – използван в процеса на реконструиране на разглеждания отрязък от близкото минало.

2. Изложение

Преходът към демокрация в държавите от Източна Европа, и в частност в България, започнал в края на 80-те години на XX век, променя из основи тяхната външна политика:

- Обновява се политическият, а оттук – и дипломатическият елит на бившите социалистически страни;
- Изменения настъпват и във вътрешния им потенциал, определящ международното място и значение на тези държави, който включва: икономически възможности, демографски ресурси, военна сила, национален дух и др.;
- След края на Студената война се променя и по-далечната и по-близката среда на техните външнополитически инициативи, както и свързаната с това външнополитическа ориентация;
- По такъв начин защитата на националните си интереси бившите социалистически страни осъществяват по нов начин, при нови условия и обстоятелства.

Тази специфика на външната политика в обстановката на демократичния прелом от края на XX и началото на XXI век, е присъща и на българската държава, но вече допълнена с национални нюанси и особености.

Президентът в периода 1990 г. – 1997 г. Жельо Желев прави следните изводи за промените в българската външна политика след 1989 г.: „За да се гради независима външна политика, съобразена единствено с националните интереси на българския народ и с принципите и нормите на международното право, българската държава трябваше най-напред да се освободи от икономическите, политическите и военните структури, които здраво я привързваха към международната комунистическа система. Става дума за Съвета за икономическа взаимопомощ, за Варшавския договор и за Съветския съюз.

Това можеше да стане само дружно, с общите усилия на източно-европейските народи, единствено чрез разграждането или разрушаването на тези типични образувания на международния комунизъм. Следователно първата част на задачата не можеше да бъде друга освен разрушителна. И едва след нейното приключване можеше да се пристъпи към втората, съзидателната част – приобщаването на България към европейските и евроатлантическите структури. ... Времето на великите промени беше време на големи открития и смели действия във външната политика, когато се определяха новата ориентация, новите цели и приоритети, новите принципи и норми, новите лица в дипломатията, новият стил на правене на външна политика.“ (Zhelev; 1998; 9-10).

В хода на очертавания от президента Желев процес, във времето на прехода към демокрация (1989 г. – 2009 г.), и в частност през първото десетилетие на XXI век,

българската външна политика се намира под влияние на редица международни фактори. Те създават особена, характерна среда, в която протичат външнополитическите инициативи на страната. За да я изследваме по-обстойно, ние използваме термините „по-далечна“ и „по-близка“ среда. Под „по-далечна среда“ разбираме глобалните въздействия върху българската държава и нейната външна и вътрешна политика от страна на най-влиятелните и могъщи, световни сили. Под „по-близка среда“ обособяваме както съседските, така и в рамките на Балканите, взаимоотношения и влияния. Между тези две области полагаме наличието на *междинна, европейска и континентална зона*, с много важна роля и значение за Република България.

Затова ние *разграничаваме следните равнища на по-далечната и по-близката среда на българската външна политика:*

- а) Глобална среда (Светът)
- б) Континентална среда (Европа)
- в) Регионална среда (Балканите).

Очертаните три нива имат свой вътрешен облик, изграждащ същността им, и характерен комплекс от фактори, които *предопределят тяхната специфика*. Всички те взаимодействат помежду си. Това означава, че външната политика на българската държава през първото десетилетие на XXI век протича в сложна и многополюсна международна среда, в която действат различни дадености, условия, обстоятелства и т.н. Всяка конкретна външнополитическа инициатива на страната зависи от особеното преплитане (съотношение) на действащите към определения момент компоненти на ситуацията. Въздействие оказват и протичащите тогава международни процеси. Тоест българската външна политика в разглеждания период се осъществява в сложен контекст, *поради което трудно се постига защитата на българските национални интереси.*

• Глобална среда (Светът)

Глобалната среда (Светът) притежава множество отличителни признаци, които оформят общата картина. Между тях има една *особено важна специфика*. Проф. д.н. Румен Кънчев я характеризира по следния начин: **„След всеки световен конфликт следва стратегическа пауза, през която победителят в завършилата война е безспорен световен лидер. Това е най-устойчивото време както за победителите в конфликта, така и за победените. Първите в правото си на победители, формират и налагат правилата на новия световен ред, като разширяват кръга на съюзниците и привържениците си, вторите се опитват да осмислят загубената война и да се адаптират към новите „правила на глобалната игра“, тоест да се подготвят за ново съперничество.“**(к.м) (Kanchev; 2020; 18). Изследователят посочва още, че след края на Студената война светът навлиза в стратегическа пауза, която продължава две десетилетия. Тя се характеризира с определено структуриране на „глобалната геополитическа сцена“, както и на „водещите тенденции в нея“. (Kanchev; 2020; 18).

Според известния бивш американски съветник по сигурността и дългогодишен изследовател Збигнев Бжежински след края на Студената война **светът е изправен пред нови реалности**. Той акцентира върху най-важните от тях, които ще влияят върху международната ситуация през XXI век:

- 1) *“изгубените илюзии на деколонизацията и революцията, връщането към политическия ислям и напредъкът на Азия”;*
- 2) *“разпадането на стария ред... и първите посткомунистически години”;*
- 3) *“въпроси, свързани с екологията и населението” (миграции, мегаполиси и др.);*
- 4) *“глобализацията и господството върху мисленето”, както и „глобалното присъствие на Америка, което далеч надвишава външнополитическите ѝ институции”;*
- 5) *“новата същност на геополитическия ред”.* (Bzhezinski; 1999; 7-8).

Според българския дипломат Симеон Николов „ООН и създадените след 1945 г. правила“ (на международната общност) „очевидно са загубили своята роля за запазване на мира“. (Nikolov; 2020; 48). Налице е слабост на международното право, при което принципът „Противозаконно според международното право, но легитимно според политическото решение“, се превръща във форма, към която според Симеон Николов се прибегва все по-често, когато трябва да се измести „липсващата правна аргументация“. (Nikolov; 2020; 48).

Следователно можем да изведем същността на Глобалната среда (Светът) в следните изводи:

○ В края на XX и в началото на XXI век има ново разпределение на силите на световната арена. Създадените след завършека на Втората световна война международни организации не съответстват на новата обстановка. Приключването на Студената война и победата на САЩ и Западната цивилизация създават нова международна ситуация, нови правила в международната общност, както и променен начин за регулиране на международните отношения – вече изцяло зависим от държавата световен лидер – САЩ.

○ Затова през първото десетилетие на XXI век светът се намира под глобалната хегемония на световната суперсила – САЩ, която поддържа световния (международния) ред чрез подкрепа за международните организации, инициативи на „меката“ и „твърдата“ сила и пр. В тази така организирана световна (международна) система, се осъществяват междудържавните отношения между страните, както и отношенията с правителствените и неправителствените организации.

○ Очертаните глобални тенденции детерминират по специфичен начин външната политика на различните държави.

Освен тях, Глобалната среда (Светът) се намира под въздействието на широк спектър от първични и второстепенни фактори, които изграждат спецификата на тази среда. Според нас в първото десетилетие на XXI век най-значими от тях са следните:

(1) Най-важен, основен и определящ фактор е развитието на цивилизацията. Краят на миналия и началото на настоящия век бележат появата на нови научни открития и свързаното с тях техническо обновяване и създаването на нови технологии. Това не само променя стандарта на живот в урбанизираните градски центрове на глобалния свят, но изменя и протичането на самия живот: навлизат нови форми на комуникация; пресичането между индивидуализма и свободното време и средства, поражда нови способности за развлечения; дневния цикъл между работа и почивка индивидуализира времето и стеснява потребностите от роднински свързаности и пр. Така новата среда (породена от глобализацията), в която хората живеят, ги променя, а с това се изменят и основите, и същността на модерната (градска, урбанистична) цивилизация.

(2) Базисен фактор в изучаваното време, който има и нарастващо значение, са климатичните промени, изменящи околната среда – естествен дом за работа и живот на човека. Те разкриват обратната (негативната) страна от развитието на техниката и технологиите. Удобствата в начина на живот, които индустриалните революции предоставят на хората, нанасят тежки поражения върху природната среда. През първото десетилетие на XXI век вече ясно проличава необходимостта от съгласувани мерки на глобално ниво в това отношение.

(3) Регионален по проявление, но мащабен по последствия, е факторът (проблемът) за изхранването на големи части от световното население. Той поражда вълни на миграция от бедни и слаборазвити държави и региони, към проспериращото и благоденстващо ядро на страните от Западната цивилизация. В разглежданото десетилетие миграцията вече започва да се превръща в незаобиколим фактор в междудържавните отношения.

(4) Много важен, но също и универсален фактор, който характеризира международните отношения в началото на XXI век, е *употребата на твърда сила, или в по-широк контекст – въпросът за насилието*. Исторически, но и в съвременността, са известни множество форми на силата – от похватите на тероризма и религиозния (ислямски) фанатизъм и фундаментализъм, през различни групи за натиск и паравоенни образувания, до политиката и стратегическата практика да се използва войната като средство за постигане на определени цели. *Според нас въоръжените способности (форми) за осъществяване на политически цели винаги изразяват едно „прекъсване“ („спиране“) на цивилизацията. Но същевременно наличието на солидни военни ресурси в една държава е условие за опазване и съхраняване на цивилизацията, която тази страна е изградила в пределите си.*

(5) Друг често използван фактор в международните отношения в началото на XXI век, е т.нар. „мека сила“, включваща ценности на изкуството, науката, културата, медиите, и още много други способности за идейно (идеологическо) въздействие. **Д-р Николай Скарлатов** прави следния извод за използваната от САЩ „мека сила“: „За запазването на своя статут Америка разчита предимно на „мека сила“ – комбинация от дипломация, икономика, култура, ценности и дори технология, които влияят на другите държави и оформят общия политически пейзаж на настоящия век ... Факт е, че „меката сила“ не може да съществува без наличието на „твърда сила.“ (Skarlatov; 2019; 8). В този смисъл утвърдени форми на „мека сила“ са разработени и от Русия (Руската Федерация) и Китай, но също и от други държави с традиционно големи, или с нарастващи, мощ и влияние.

Следователно съществен и значим аспект на Глобалната среда е *съотношението между борбите за надделяване (за надмощие) между държавите и постигнатите баланси в системата на международните отношения*. Процесите, свързани с това, изразяват важна част от същината на световния (международния) ред. В този смисъл през първото десетилетие на XXI век от първостепенно значение са отношенията между САЩ и Русия (Руската Федерация). Според **проф. д.н. Румен Кънчев** „Москва се стреми да възвърне позициите си от Студената война на равностойна на САЩ световна суперсила, докато Америка се отстоява, усъвършенства и развива политическият и икономически модел, който я направи световен лидер и посредством който ще се опита да запази глобалното си лидерство.“ (к.м.) (Kanchev; 2018; 15). Другият претендент за световно лидерство е Китай. **Проф. д.н. Румен Кънчев** определя неговите амбиции за надмощие така: „Ако паралелно с икономиката китайците успеят да развият и военната си мощ, като формират алианс от сателити около себе си, вероятно към средата на столетието ще имаме триполюсен свят с три силови геополитически центъра: САЩ, Китай и Русия.“ (к.м.) (Kanchev; 2018; 17).

Изведените до тук същност и специфика на Глобалната среда (Светът), предопределят оформилия се в края на XX и в началото на XXI век световен (международен) ред. Той изразява важни аспекти на отношенията не само между държавите – световни сили, но и между тях и останалите страни от световната общност. Същевременно тази система на международните отношения откроява както балансите, така и борбите, които са ѝ присъщи във визириания период от време.

Очертаният най-общ фон има своето отражение в по-ограничения мащаб на Европа и особено в централната и източната ѝ част. *Неговите характеристики разкриват глобалната среда на българската външна политика в началото на XXI век.*

- **Континентална среда (Европа)**

В границите на Европа първото десетилетие на XXI век разкрива големия стремеж на бившите социалистически страни за присъединяване към Европейския съюз и за реална интеграция в структурите на общността. Към това се прибавя и техния устрем за приобщаване към системата за сигурност, изградена в рамките на НАТО.

По въпроса за **общата характеристика на Европа** след края на Студената война и особено в началото на XXI век съществува голямо множество от идеи и интерпретации. Едни от тях виждат **проблемите на Европа**, а други акцентират върху **възможностите пред нея**.

По думите на **Тимоти Г. Аш**, цитиран от **проф. д.ф.н., д.п.н. Петко Ганчев**, в Европа е непреодоляно „имперското самочувствие на Германия, Великобритания и Франция“. (Ganchev; 2016; 215). **Проф. д.ф.н., д.п.н. Петко Ганчев** допълва този извод с констатацията, че „непреодоления национализъм от времената на ставането на европейските държави-нации“ отново излиза „на дневен ред в условията на глобализацията“. (к.м.) (Ganchev; 2016; 215). Той обобщава идеите си в следната теза: „**“Мека“ проява на този имперски национализъм е егоизмът на развитите държави по отношение на новоприетите бивши „източноевропейци“, поради което вместо солидарност и стимулиране на разрушените им национални икономики се провежда неоколониален грабеж на суровини и богатства.**“ (к.м.) (Ganchev; 2016; 215).

Съгласно този изследовател в съществуващия икономически, политически и социален модел на Европа и Европейския съюз са налице кризисни моменти, най-важни от които са следните:

- а) „Неизживяни имперски комплекси“ при големите и влиятелни европейски държави;
- б) „Небалансирана икономика на страните членки на ЕС“;
- в) „Небалансирана енергетична система“;
- г) „Демографски дисбаланс и масирана имиграция. Културна идентичност и мултикултурализъм“;
- д) „Разминаване между еврорюрокрацията ... и реалностите в Съюза като цяло и в отделните страни“;
- е) „Псевдодемокрация, авторитаризъм, корупция, национализъм и популизъм“;
- ж) „Ролята на следвания неолиберален модел на икономическо и социално развитие за нарастване на негативните явления и изостряне на противоречията“;
- з) „Необходимост от „повече Европа като съюз на европейските народи, а не на европейските бюрокрации““;
- и) „Следваната от ЕС геополитическа и геоикономическа стратегия през последните години на конфронтация с Руската Федерация и нейния Европейски икономически проект.“ (Ganchev; 2016; 216-218).

Освен проблеми, *пред обединена Европа има и много възможности*. **Проф. д-р Александър Томов** вижда потенциала на Европа, който може да ѝ позволи в бъдеще да стане „**балансър на световната политика**“ – когато се превърне в „глобална Европа“. (к.м.) (Томов; 2017; 210). В този смисъл изследователят подчертава главната цел пред нея – „**Обединяване на Европа и превръщането ѝ в глобална сила.**“ (к.м.) (Томов; 2017; 213).

Проф. д-р Александър Томов извежда няколко ключови бъдещи реформи на ЕС, които биха позволили на Европа да се сплоти и да се интегрира, за да придобие възможности за глобално влияние (сила):

- 1) Първата необходима реформа засяга „**определянето, охраната и контролът по общите граници на съюза**“;
- 2) „**Втората реформа** е свързана с изграждането на обща европейска отбрана“;
- 3) „**Третата мащабна реформа** е свързана с промяната в европейските институции“;
- 4) „**Четвъртата необходима реформа** е увеличаването и преструктурирането на бюджета на Еврокомисията“;

5) **„Петата реформа** е необходимите политически промени.“ (Томов; 2017; 199-203).

Изследователят обосновава нуждата от провеждане на изведените реформи в бъдещето, за да се постигне целта – **„ново, по-голямо единство на Европа.“** (Томов; 2017; 203).

От своя страна **проф. д.н. Румен Кънчев** подчертава значението на „една от ключовите стратегии, лансирани от Европа и поддържани от САЩ непосредствено след края на Студената война: разширяването на ЕС. В строго цивилизационен план разширяването на ЕС имаше задачата да възстанови частично загубената през Студената война европейска цивилизационна идентичност, като интегрира онези нейни части, като например Източна Европа, които винаги са принадлежали по своята история, култура, цивилизация и ценности към европейското цивилизационно пространство“. (к.м.) (Kanchev; 2015; 10-11).

На базата на представените до тук изследователи и идеи, ще изведем същността на **Континенталната среда (Европа)** в следните изводи:

- *Европейският съюз е единно географско и цивилизационно пространство. Тази общност на европейските държави при функционирането си среща редица проблеми, но също е изпълнена с перспективи и с възможности за развитие.*

- *Затова е реалистично върху националните идентичности на европейските народи и елити да се изгради обща, европейска идентичност, без очертаните две равнища да си противоречат или да са в конфликт.*

- *Първото десетилетие на XXI век носи всички тези тенденции, чиито пълнокръвно проявление принадлежи на бъдещето.*

Според нас **Европа** като **континентално пространство** има редица **отличителни черти**, които **формират една особена специфика**. Тя я прави **по-различна в културно и цивилизационно отношение от останалия свят**.

Ще открием тази специфика на Континенталната (междинна) среда, като изведем основните фактори, които определят динамиката на европейското пространство в началото на XXI век. Това са:

(1) Базисен фактор, който формира характерните черти на Европа, са **високите достижения на Западно-европейската цивилизация**. Многовековните натрупвания на културни, ценностни, икономически, политически, социални и други пластове, придава особена атмосфера на европейското цивилизационно пространство (**Западна Европа, Северна Европа и отчасти Централна Европа**). Същевременно онази част, която е била под османско владичество, се стреми да преодолее големите разлики с останалия европейски свят. На този исторически фон разпадът на Съветската система в края на 80-те години на XX век, поражда дълбок и мащабен процес в бившите социалистически страни за присъединяване към Европейския съюз. Очертаният стремеж за приобщаване към достиженията на Западно-европейската цивилизация изразява същината на най-важните промени на Европейския континент през първото десетилетие на XXI век.

(2) **Споделените европейски ценности и културната общност на страните** е друг значим фактор, очертаващ спецификата на Европа. **Уважението към уникалната индивидуалност на всеки гражданин, защитата на личната идентичност и възприемането на себе си, свободната икономическа и социална активност, толерантното приемане на другите, солидарната подкрепа в различни граждански общности**, и още редица други ценности на Западно-европейската цивилизация, създават духовно-ценностната специфика на Европейския континент. Важна част от демократичната промяна на бившите социалистически страни е възприемането на тези ценности, а чрез това – и приобщаване към културната общност на държавите в рамките на Европейския съюз.

(3) *Балансът между „Европа на центъра“ и „Европа на регионите“ се откроява като друг значим и съществен фактор, с проекции в бъдещето. От една страна, процесът на централизиране и федерализиране на Европейския съюз е неизбежен. Но той поставя множество сложни и трудни проблеми: за съдбата на държавния суверенитет; за бъдещето на европейските монархии; за изравняването на редица икономически и социални критерии и пр. От друга страна, налице е процес на защита правата на регионите – чрез етническо покровителство на нацията, националната култура, език, държавно и местно управление и др. Но този процес придава „общностно-договорен“ характер на Съюза като алианс от суверенни и несвързани държави. Според нас търсенето и намирането на баланс (равновесие) между изведените два процеса изразява една от най-същностните специфики на Европа.*

(4) Същевременно един от най-тежките проблеми, пред които е изправен Европейския континент, и особено държавите – ядро на Западно-европейската цивилизация, е огромната миграция на лица от слаборазвити региони към центровете на благоденствие и просперитет. От една страна, мигрантите са индивиди с много труден живот, наситен с бедност и несигурност. Нерядко те търсят спасение от глада и войната (въоръжените конфликти), но много по-често просто се стремят да си осигурят по-приемлив и по-привлекателен начин на живот. От друга страна, мигрантите имат особени форми на „култура“: друг менталитет, бит, жизнени обичаи, стереотипи на поведение и предопределящите ги ценности и т.н. Тоест според нас, ако бъде неуправляем, процесът по приемане и интегриране на мигрантски маси в Европа би се превърнал в „Троянски кон“, и подмолно, но сигурно и постепенно, би унищожил основите и същността на Западно-европейската цивилизация. Ето защо търсенето и намирането на баланс (равновесие) между състраданието и човешката грижа (отговорност) към бедстващите, и железния закон за съхранение на високата цивилизация, е много важен и специфичен фактор за Европа – както по принцип, така и в първото десетилетие на XXI век.

(5) Друг аспект, характеризиращ европейското политическо, икономическо, културно и пр. пространство, са взаимоотношенията с глобалната сила САЩ, но също и с другите световни сили – Русия (Руската Федерация) и Китай. Тази част от международния (световния) ред изразява степента, в която Европа, и в частност Европейския съюз, има (може да прояви) потенциал за глобално въздействие върху системата на международните отношения. Откритите взаимовръзки със САЩ, Русия и Китай са съществен фактор, защото съдържат както форми на сътрудничество (обединяване, коалиране и т.н.), така и форми на съперничество (конкуренция, надпревара и пр.). Те показват и стойността на Европейския съюз като субект на глобалните отношения.

(6) Сред множеството основни и второстепенни фактори, описващи спецификата на Европа, ще отбележим още един – взаимоотношенията на Европейския съюз, и в по-общ смисъл – на европейските държави, с други държави, организации, обединения, съюзи и т.н. Същината на този фактор е следната: исторически Европа е наследник на големи империи – с огромно влияние, колонии, богатство и пр. Тоест обединена Европа има материални (финансови, търговски, промишлени и други) активи, но също духовни и морални ценности, етикет, форми за общуване и т.н. Зад всички тях стои творческият, съзидателен дух и труд на европейските елити в различни исторически периоди. Въпросът е за съдбата на това грандиозно наследство през XXI век, в контекста на изброените тук предходни фактори. Може ли това наследство на отделните държави да превърне обединена Европа в световна сила, или то се разпилява към историческите си носители? Тази дилема според нас съдържа отговор на проблема: Дали Европейския съюз може да доминира взаимоотношенията си с други държави, организации, съюзи и пр.? Това е и една от най-важните специфики на обединената Европа през XXI век.

В рамките на Европейския съюз стои и въпросът за господството и подчинението между страните вътре в съюза. В границите му има няколко държави, наследници на „Великите сили“ от предходните исторически епохи – Великобритания, Франция и

Германия, които продължават да имат солидно влияние както в Европа, така и в различни региони на света. Освен тях Австрия и Унгария (Австро-Унгария), Испания, Португалия и Италия, са носители на мощни цивилизационни пластове, на висока култура и традиции от отминалия блясък на техните градове и империи. Тоест в границите на Европа и в по-широк контекст, много европейски държави са били или са **регионални и/или световни сили**. *Затова по различен начин е изглеждал и изглежда както сблъсъкът, така и балансът между тях – доминацията или равновесието между европейските държави и в исторически, и в съвременен план, е съвкупност от множество фактори, тенденции, условия и обстоятелства. Тяхната устойчивост или променливост винаги се е намирала в зависимост същността и спецификата на континенталната среда.*

Тези особености определят континенталната среда на външните отношения на България в началото на ХХІ век.

- **Регионална среда (Балканите)**

Освен насоките, идващи от обединена Европа, влияние върху българското общество и държава, и в частност върху българската външна политика, оказват събитията на Балканите. Този регион носи историческото наследство на взаимоотношенията както между балканските държави и Великите сили, така и между тях самите.

В края на ХХ и началото на ХХІ век съвременната история на Балканите е белязана от последиците, свързани с края на Студената война в региона – разпадането на бивша Югославия, благоприятните възможности за нарастване влиянието на Турция и др.

Според английския историк **Марк Мазовер** исторически балканските държави са изграждали взаимоотношенията си под знака на насилието. Политиката в тях е гравитирала около експанзионизма и националната слава. В съвременността проблеми пораждат турско – гръцките отношения, напрегнати заради Кипър; албанското преследване на сърбите; новите отношения между Албания, Македония, Сърбия и Косово; бляновете на някои албански националисти и др. (Mazover; 2005; 186-187).

Същевременно изследователят очертава добрите перспективи пред Балканите днес – „сега те се намират в центъра на един разширен пазар, в който влизат Черно море, бившият Съветски съюз и Централна Азия и който предлага възможности за бизнес в един огромен регион, какъвто не е имало от рухването на Османската империя”. (Mazover; 2005; 187).

Ще обобщим и надградим анализа на Марк Мазовер със следните изводи за същността на тази регионална среда:

- *В първото десетилетие на ХХІ век на Балканите се преплитат различни етнически, пазарни, граждански, културни и други тенденции. Тяхното взаимодействие, както и факта, че Балканите имат свои перспективи в обединена Европа и в НАТО, определя ядрото на най-близката среда на българската външна политика в началото на ХХІ век.*

- *По такъв начин според нас, се очертава многообразният облик на региона на Балканите: традиции на толерантност и добросъседство съжителстват с етнически, религиозни, социални и други конфликти; тенденции на динамично икономическо развитие се преплитат с форми на стопанска разруха и разпад на икономически и социални свързаности; процеси на межкултурен обмен и комуникация се съпътстват от крайни прояви на национализъм и т.н.*

- *Тази същностна картина на региона в неговата цялост съществува на фона на геополитическото му значение като средище за преплитане на интересите и целите на влиятелни държави и международни организации, които са важен фактор в съвременната система на международните отношения. Предизвикваните от тях тенденции предопределят външната политика на балканските държави.*

Спецификата на Балканския регион в първото десетилетие на XXI век ще очертаем чрез анализ на **съвкупността от основни фактори – местни и чуждестранни, които определят постоянните и променящите се параметри на тази регионална среда. Според нас най-важни от тях са следните:**

(1) Доминиращ фактор на Балканите, както исторически, така и в съвременен план, е **сложното съотношение между борбите за надмощие и/или сътрудничеството при балканските държави;**

(2) Друг много значим фактор в този регион е **балансът между помощта за новите демокрации и за балканските страни като цяло, и влиянието върху външната и вътрешната им политика от страна на САЩ и западно-европейските държави, носители на ценностите на съвременната либерална демокрация;**

(3) Важен фактор е и **балансът между намесата чрез различни способности върху вътрешната и външната политика на балканските държави от страна на Русия, и обезпечаването им от нея с енергоносители, както и експлоатирането на историческото минало при спорове между отделни балкански държави и др.;**

(4) Регионален, но много съществен фактор е **влиянието на Турция върху мюсюлманските общности, живеещи в различните страни на региона:** от една страна, то подпомага наблюдението и контрола върху образувания с терористичен профил, но от друга страна, под формата на религиозна помощ, Турция осъществява намеса във вътрешните работи на балканските държави, чиито мюсюлмански общности е успяла да интегрира и организира;

(5) В контекста на казаното по-горе, динамичен фактор на Балканите е **ислямската религия и поведението на изповядващите исляма жители на балканските държави.** Специфика тук придава сложното съчетание при тези граждани на: произход, вяра, образование, културни и морални стереотипи, жизнен светоглед с приблизителни сходства, родствени връзки и други признаци, обуславящи мисленето и поведението;

(6) Един много характерен и присъщ на Балканите фактор е **стремежът за притежаването на историята и разполагането с историческото наследство, при което манипулирането на историческите факти и породената от това неспособност за диалог са отличителни черти;**

(7) На базата на очертаните до тук фактори, като обобщаващ (синтетичен) фактор можем да изведем **балканският национализъм, който носи наследство от миналото и чието култивиране е същинско предизвикателство за балканските държави – не само пред тези, които в началото на XXI век желаят да бъдат приети в ЕС и НАТО, но и пред онези, които вече са членове на евро-атлантическите организации.**

Очертаните местни и чужди фактори оформят общата и много специфична геополитическа картина на Балканите и в първото десетилетие на XXI век с тях е свързана особената динамика на региона, намерила израз в няколко значими тенденции:

Първата тенденция разкрива възникването на многобройни проблеми и конфликти – държавни, обществени, етнически, културни и др. – произтекли от взаимоотношенията както между народите и етническите групи на разпадналата се Югославия, така и между тях и съседните им общества и държави. Затова проблемите и конфликтите в бившата федерация имат значение не само за нейното население, но и за всички съседни страни, а оттук – и за целия регион на Балканите.

Втората тенденция изразява мястото на Балканите в контекста на световния (международния) ред. То се намира в зависимост от отношенията на страните от региона със световните и регионалните играчи в полето на геополитиката – САЩ и западно-европейските държави, Русия (Руската Федерация), Турция, арабските страни и др.

Според нас първата от изведените тенденции въплъщава вътрешното, балканско ниво на контакти между страните. А второто, външно ниво ги разкрива спрямо влиятелните и могъщи държави. Пресичането между тези две равнища е свързано с

въпроса за развитието, тоест кои са източниците за напредък и просперитет за балканските страни? Кои фактори биха осигурили благоденствие за страните от региона? Този проблем изразява третата тенденция. *Въпреки голямото влияние на Русия (Руската Федерация) на Балканите, въпреки нарастващите амбиции на Турция за лидерство в региона посредством мюсюлманските общности, главната надежда и посока за балканските държави е членството в Европейския съюз и НАТО.*

Във връзка с така обособените *същност и специфика на региона на Балканите*, се очертават **държавите – регионални сили**. Преди всички **Република Турция** има претенцията да бъде регионална сила – и то не само на Балканите, но и в региона на Кавказ и в Близкия Изток. Според **проф. д-р Дарко Танаскович** основанието за тази претенция се крие в **неоосманизма**. За тази доктрина изследователят пише: „Преди всичко неоосманизмът е повече от идеология. Той е философия на историята, цивилизационна парадигма и светоглед, свойствен на по-голямата част от съвременната турска нация, и особено на нейния интелектуален елит. Неоосманизмът е осмисляне на непревзможната имперска носталгия на една голяма историческа нация, недоволна от своето положение и роля в света. Като такъв неоосманизмът е дълбочинна константа във външната политика на Турция, въпреки всички действителни и привидни идейни и политически прекъсвания на приемствеността, включително радикалната светска революция на Ататюрк. Неоосманизмът умее да тече и като подводна река.“ (Tanaskovich; 2010; 139).

Доц. д-р Горан Стойковски в изследването си „Изгревът на белия полумесец“ **обобщава по следния начин позициите на република Турция на Балканите**: „Шеметния възход на Турция в геополитиката след края на Студената война предостави на страната уникална възможност – една мюсюлманска държава да се налага не само като лидер в Югоизточна Европа, но и като фактор в отношенията между големи мюсюлмански общности на Балканите и съответните държави, от чието национално пространство тези общности са част.“ (Stoykovski; 2015; 6-7).

По такъв начин в **първото десетилетие на XXI век Република Турция** действа като регионална сила на Балканите (а също и в един по-широк периметър), като се опитва да осъществи доминация спрямо останалите балкански държави, използвайки мюсюлманските общности в тях – *тоест да предопределя както борбите за надмощие между балканските държави, така и постиганите баланс между тях (разбира се, винаги в свой интерес).*

На територията на Балканите солидни позиции заема и **Република Гърция**. Тя се отличава с голямо политическо и обществено единство при защита на своите национални интереси. Страната успява да се пребори по важни национални цели не само в отношенията си с балканските държави, но и с големите и влиятелни държави и организации, чиято благосклонност и покровителство успява да си извоюва.

Успешна защита на интересите си демонстрира и **Република Румъния**. Това е и огромен стремеж на **страните от Западните Балкани**.

Следователно между балканските страни се осъществяват както борби за надмощие, така и регионален баланс на силите, които се променят в зависимост от протичащите процеси, в контекста на по-широката среда. Същевременно географски Балканите, и държавите в този регион, са част от едно много по-мощно съперничество и/или баланс на силите – в Европа и в света.

3. Заключение

Като обобщение на направения до тук анализ, *ще формулираме извода за огромното значение, което има по-далечната и по-близката среда на българската външна политика, за външнополитическите инициативи на Република България през първото десетилетие на XXI век:*

○ **Защитата на българските национални интереси в разглеждания период се осъществява чрез съобразяване с параметрите на Глобалната среда (Светът), и преди**

всичко с политиката на държавите – Световни сили. В този смисъл *външнополитическите инициативи на Република България могат да са успешни в контекста на хегемонията на велика страна/страни, и техните икономически, военни, културни и дипломатически и пр. интереси и стратегии.*

○Българската външна политика в проучваното историческо време се формира и протича при условията, маркирани от Европейския съюз, и най-вече от могъщите и влиятелни държави на Стария континент в него. В такъв аспект *представянето и защитата на българските национални интереси се намира в зависимост от редица, различни по сила, обхват и значение, европейски фактори.* Същевременно Континенталната среда (Европа), съдържа и предоставя плодотворни възможности за развитие и просперитет на българското общество и държава в рамките на Европейския съюз.

○Влиятелните фактори на Глобалната среда (Светът) и Континенталната среда (Европа), по специфичен начин присъстват в региона на Балканите – както по принцип, така и в изследвания период. Ето защо през първото десетилетие на XXI век *външнополитическите инициативи на българската държава се реализират на фона на съперничеството или съюзяването между балканските страни, подкрепяни от европейски и/или глобални, световни сили.* Затова *защитата на българските национални интереси винаги е била, и тогава е, част от борбите и спогодбите за контрол върху стратегически важния регион на Балканите.* Същевременно място и значение в българската външна политика има местната, балканска проблематика. Тя определя взаимоотношенията между Република България и страните от региона. В този смисъл *защитата на българските национални интереси в границите на Балканския полуостров зависи и от позициите на държавите – регионални сили в него, от техните интереси и домогвания, въплътени в цели и стратегии спрямо Република България.*

Следователно по-далечната и по-близката среда на българската външна политика, с присъщите им същност и специфика, през първото десетилетие на XXI век имат важно значение за Република България, за нейните външнополитически инициативи, за защитата на българските национални интереси.

Literatura:

- (1) Bzhezzhinski, Z. Predislovie. - V: Noviyat svetoven red. Svetovni lideri za planetata i neynoto badeshte (predg. N.Gardales), IK „Trud“, Sofia, 1999
- (2) Ganchev, P. Savremenna globalna geopolitika, Faber, Sofia, 2016
- (3) Zhelev, Zh. V golyamata politika, Knigoizdatelska kashta „Trud“, Sofia, 1998
- (4) Kanchev, R. Globalnata sreda za sigurnost i neynata dinamika prez 2019 g. – V: Bulgaria i svetat 2019. Godishen analiz na EATsS (gl.red. i sast. R. Kanchev), Siela, Sofia, 2020
- (5) Kanchev, R. Krim: geopoliticheski posleditsi, stsenarii i perspektivi. – V: Evropa i Evrazia: riskove, nesigurnost, perspektivi. Politologichni izsledvania, T. 2. (sast. i nauch. red. R. Kanchev), UI „Paisiy Hilendarski“, Plovdiv, 2015
- (6) Kanchev, R. Strategicheskoto sapernichestvo v nachaloto na 21 vek, IK „Sv. Ivan Rilski“, Sofia, 2018
- (7) Mazover, M. Balkanite, Prozorets, Sofia, 2005
- (8) Nikolov, S. „Protivozakonno, no legitimno“ – perverzizyata na zalyazvashtia hegemon. – V: Nakade otiva svetat (sast. A. Karashev, V. Radomirski i dr.), Iztok-Zapad, Sofia, 2020
- (9) Skarlatov, N. Mirat – utopia ili realnost, Iztok – Zapad, Sofia, 2019
- (10) Stoykovski, G. Izgrevat na belia polumesets, Institut za regionalni i mezhdunarodni izsledvania, Sofia, 2015
- (11) Tanaskovich, D. Neoosmanizmat. Turtsia se vrashta na Balkanite, Iztok-Zapad, Sofia, 2010
- (12) Tomov, A. Novite globalni sili i Evropa, UI „Sv.Kliment Ohridski“, Sofia, 2017

E-mail: uzunova.vanya@gmail.com

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

ВНИМАТЕЛНОСТ В ЛИДЕРСТВОТО-ОБУЧЕНИЕ ЗА ПОЛОЖИТЕЛЕН ЕФЕКТ В ОБЩУВАНЕТО МЕЖДУ ЛИДЕР И ПОСЛЕДОВАТЕЛ

**Б. Иванов¹, Б. Атанасов²; С. Иванова³, С. Лупанов¹,
В. Анастасова⁴, Е. Мошеков¹**

**¹УМБАЛ „Св. Георги“ ЕАД, Пловдив, България
Катедра по Пропедевтика на хирургическите болести, Секция по
Детска хирургия. Медицински Университет – Пловдив, България
Медицински Факултет. Катедра по Пропедевтика на хирургическите
болести, Секция по Детска хирургия.**

**²Катедра по Пропедевтика на хирургическите болести, Секция
Обща хирургия, МУ-Пловдив, Научноизследователски Институт
на Медицински университет Пловдив (НИМУ); УМБАЛ
„Еврохоспитал“ Пловдив-ХО**

**³Медицински университет - Пловдив; Факултет по обществено здраве;
Катедра “Сестрински грижи”**

**⁴УМБАЛ „Св. Георги“ ЕАД, Пловдив, България- Клиника по
Пластично-възстановителна и естетична хирургия**

MINDFULNESS IN LEADERSHIP-TRAINING FOR THE POSITIVE EFFECT OF COMMUNICATION BETWEEN A LEADER AND THIS FOLLOWER

**B. Ivanov¹, B. Atanasov² S. Ivanova³, S. Lupanov¹,
V. Anastasova⁴; E. Moshekov¹**

**¹St. George University Hospital, Plovdiv, Bulgaria
Department of Propaedeutics of Surgical Diseases, Section of Pediatric Surgery
Medical University, Plovdiv, Bulgaria. Faculty of Medicine**

Department of Propaedeutics of Surgical Diseases, Section of Pediatric Surgery

**² Department of Propaedeutics of Surgical Diseases, Section General surgery,
Faculty of Medicine, Medical University Plovdiv; Research Institute at Medical
University of Plovdiv (RIMU); UMHAT "Eurohospital" Plovdiv-Surgical Unit**

**³Medical University - Plovdiv; Faculty of Public Health;
Department of Nursing**

**⁴St. George University Hospital, Plovdiv, Bulgaria
Department of Plastic, Reconstructive and Esthetic surgery**

Резюме:

През последните години конструкцията на съзнателността придобива все по-голямо внимание в психологическите изследвания. Малко се знае обаче за ефектите на вниманието върху междуличностните взаимодействия и социалните отношения на работното място между лидер - последовател.

Съществуват много теории и хипотези за влиянието на отношенията на лидера и последователите му. Много от проучванията критикуват традиционните теории за лидерство за това, че са поставили неоправдан акцент върху влиянието на характеристиките на лидерите върху нагласите и поведението на последователите

Чрез идентифициране на вниманието в общуването, като поведенческа проява на диспозиционна съзнателност на лидерите, която посредничи за връзката на лидерите с удовлетворението от страна на последователите, много от изследванията дават ценен принос за увеличаването на вниманието на работното място, и подобряване на общуването лидер-последователи.

Ключови думи: лидер, последователи, общуване

Summary:

In recent years, the construction of consciousness has received increasing attention in psychological research. However, little is known about the effects of attention on interpersonal interactions and workplace social relationships between a follower and the leader.

There are many theories and hypotheses about the influence of the relationship between the leader and his followers. Many studies have criticized traditional leadership theories for placing undue emphasis on the influence of leader characteristics on the attitudes and behavior of followers.

By identifying attention in communication as a behavioral manifestation of the dispositional consciousness of leaders that mediates leaders 'engagement with followers' satisfaction, many studies make a valuable contribution to enhancing attention in the workplace and improving leader-follower engagement.

Key words: leader, follower, communication

Въведение:

През последните години конструкцията на съзнателността придобива все по-голямо внимание в психологическите изследвания. Малко се знае обаче за ефектите на вниманието върху междуличностните взаимодействия и социалните отношения на работното място между лидер - последовател. Обучението по внимателност е нов метод за развитие на лидери, но противно на нарастващата му популярност, има оскъдни изследвания, които проучват как тренировката за съзнателност може да повлияе на способностите на лидера.

Съществен въпрос е : „Как лидерите могат да повишат способността си да бъдат внимателни?“ Съзнателността на състоянието и чертата може да се развие и да се определи чрез практикуването на съзнателността (Baer et al., 2006, 2012). Интервенции

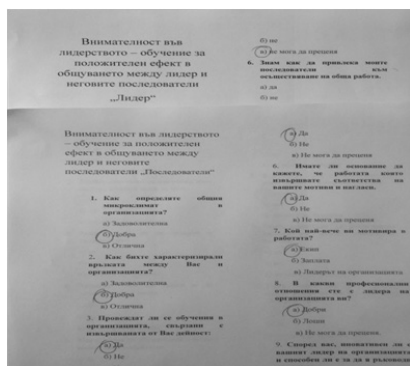
относно внимателността обикновено се извършват в многоседмичен формат и изискват практикуването на официални медитативни практики и неофициални умствени дейности, като умствено ходене, като средство за развитие на съзнателност. Кинг и Бадъм (2018) предложиха да се разминават между програмите за съзнание от първо поколение и второ поколение. Те описват програмите от първото поколение като „индивидуалистични, терапевтични и преди всичко инструментални“ (King and Badham, 2018). Тези интервенции като намаляване на стреса на базата на разумност (MBSR; Kabat-Zinn, 1991) и когнитивна терапия на базата на разум (МБСТ; Segal et al., 2002, 2013) са проектирани да облекчат стреса или симптомите на депресия и са били организирани както през клиничен, така и неклиничен контекст. Според редица проучвания подобренията в лидерското ръководство на лидерите биха било по-очевидни, ако придобият нови умения за ефективно управление на задачи, самолечение и самоотразяване. От предоставените данни сочат, че лидерите са използвали внимателност за повишаване на тяхната ефективност и ефективност, включително ставайки по-наясно с личните си граници на изпълнение. По-конкретно, повишени са нивата на самосъзнание, внимание и регулацията на емоциите, които бяха приложени като механизми за промяна и подобряване на тяхната ефективност.

Съществуват много теории и хипотези за влиянието на отношенията на лидера и последователите му. Много от проучванията критикуват традиционните теории за лидерство за това, че са поставили неоправдан акцент върху влиянието на характеристиките на лидерите върху нагласите и поведението на последователите (Graen и Uhl-Bien, 1995; Uhl-Bien et al., 2014). Като отговор литературата на последователите се занимава с формулиране на ефикасни характеристики на последователя, поведение на последователите и резултати спрямо лидерите (Meuser et al., 2016). Теорията на последователността твърди, че лидерството не може да бъде разбрано напълно без смислено разглеждане на влиянието на последователите върху процеса на лидерство (Dvir и Shamir, 2003; Sy, 2010).

Въз основа на многото изследвания на теорията за неявното лидерство (ILT; Shondrick et al., 2010; Epitropaki et al., 2013), последователите сравняват характеристиките на действителния си лидер с тяхната „идеална“ концепция за лидер и всяко несъответствие между двете промени (положително или отрицателно) променя впечатленията на последователите на своя лидер (Лорд и Хол, 2003; Лорд и Браун, 2004). Това възприемане на сходство е решаващ фактор за установяване на положителни взаимоотношения лидер-последовател (Cornelis et al., 2006; Brouer et al., 2009), по-специално, защото субективното възприемане на сходството на последователите (т.е. лицата, които вярват, че се виждат симулартерепаративен лидер), е най-важното значение на реалното подобие (Watson et al., 2000; Montoya et al., 2008; Фишер, 2009). Проведени са редица проучвания между служители, лидер-последователи и самите лидери в различни сфери на дейност.

Материал и методи:

За период от 10 дни са проведени анонимни писмени анкети с по 10 въпроса в две организации, едната от които в сферата на здравеопазването, другата в сферата на ИТ комуникациите. Анкетирани са общо 11 човека (2 лидери и 9 последователи).**фиг.1 и фиг.**

фиг.1

фиг.2

Резултати:

При проведените анкети се установи, 73 % от последователите подкрепят напълно своите лидери, като обучението им е дало положителни страни, относно израстването им, в двете организации. Малък 27 % не са удовлетворени от идеите на своите лидери, като не подкрепят техните методи в обучението си.

Обсъждане:

Основна цел на много от тези изследванията са развитието на лидерите, подобряване на тяхната ефикасност и ефективност спрямо техните последователи. На мнение съм, че развитието на лидерите трябва да върви във възходяща посока, тяхното непрекъснато усъвършенстване е задължително условие в колективната работа, особено когато имаш последователи.(1,2) Не всеки лидер притежава чувство за внимателност, ето защо обучението за внимателност е изключително важно за положителния ефект в общуването между лидер неговите последователи. Неразбирайки потенциала на тази тренировка за внимателност и съзнателност на ръководители и проучване на ролята му за подобряване на самоуправлението на лидерството има съществени последици за практикуващите.(3) Това обучение може да произвеждат дълготрайни ментални и поведенчески промени в лидерите и по този начин да бъде обещаваща намеса за самонасочващо се развитие на лидера. Лидерите които бяха включени в проучванията бяха мотивирани от специфични за работните места програмни елементи, които сами по себе си се предполага, че са полезни за да се развиват нови обучения за лидери, базирани на вниманието спрямо техните последователи.(1,3)

Ако се разгледаме подробно хипотезите за лидерство, изборени по горе, може да стигнем до заключението, че подобряването на разбирането за това дали и как разпознаващата диспозиция на лидерите може да се превърне в поведение на лидера, което е свързано с това на последователя като чувство на възприятие и удовлетворение от своите лидери. Хипотезата за внимателността на лидерите ще бъде положително свързана с конкретни неща в комуникативно поведение, което може да се нарече: „съзнателност в общуване.“(3) От своя страна, възприемането на съзнанието в комуникацията бе хипотезирана, за да посредничи в отношенията между разпознаваемост на лидерите и последователи, както и удовлетворение относно комуникацията с лидера и лидера като цяло. По мое мнение съзнателността в общуването и комуникацията има диспозиционна

роля. Роля в която има участие не само лидера, но и неговите последователи.(1,3) Тя не е едностранно явление, тя е двустранна. Общуването на лидера със своите последователи трябва да има непрекъснат характер, а внимателността в общуването е предпоставка за това.(2)

Въпреки, че този модел „внимателност в лидерството“ има смисъл от интуитивна гледна точка ни дава ценни резултати и от гледна точка на обяснение на качеството на връзката лидер -последовател, все още е изградено само върху количествено измерените възприятия на последователите.(3) Като такъв, качествени данни, събрани в бъдещи изследвания, могат потенциално да се използва за изясняване на някои от неговите сложни по-сложни нюанси. Следователно, то ни уверява да продължим да задълбочаваме разбирането си за съвпадението лидер- последовател в организациите, както и на резултатите и последици от това съвпадение.(1,2)

Заключение:

Чрез идентифициране на вниманието в общуването като поведенческа проява на диспозиционна съзнателност на лидерите, която посредничи за връзката на лидерите с удовлетворението от страна на последователите, много от изследванията дават ценен принос за увеличаването на вниманието на работното място, и подобряване на общуването лидер-последователи. Темата за внимателност във лидерството ще продължи да интересува и стимулира повече изследвания за ролята, както в комуникационното поведение така и в организационното.

Литература:

1. Aldijiana Bunjak, Matej Cerne. Mindfulness- *The Missing Link in the Relationship Between Leader- Follower Strategic Optimism (Mis)match and Work Engagement*. J. Frontiers of Psychology. December 2018; Vol.8:p1-11
2. Johannes F.W.Arendt, Armin Pircher Verdofer, Katherina G. Kugler. Mindfulness and Leadership: *Communication as a Behavioral Correlate of Leader Mindfulness and Its Effect on Follower Satisfaction*. J. Frontiers of Psychology. March 2019; Vol.10:p1-16
3. Silke Rupperecht, Pia Falke, Niko Kohls, Chris Tamadjidi, Marc Wittmann, Wendy Kersemaekers. Mindful Leader Development: *How Leaders Experience the Effects of Mindfulness Training on Leader Capabilities*. J. Frontiers of Psychology. May 2019; Vol.10:p1-15

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

**РЕЗУЛТАТИ ОТ АНКЕТНО ПРОУЧВАНЕ
ОТНОСНО НАГЛАСИТЕ ЗА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА
ПСИХОАКТИВНИ ВЕЩЕСТВА
СРЕД ТИЙНЕЙДЖЪРИТЕ ОТ 9. КЛАС**

**Бисер Станиславов
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“**

**RESULTS OF A QUESTIONNAIRE ON ATTITUDES
TOWARD THE USE OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES
AMONG 8TH GRADE TEENAGERS**

**Biser Stanislavov
University of Plovdiv "Paisii Hilendarski" – Plovdiv**

Abstract

The article is a part of larger-scale research of the healthy lifestyle among teenagers. It consists of 14 questions, regarding one of the components of the healthy lifestyle – the non-use of psychoactive substances (Panayotova, 2021). 192 students have been polled from 5 schools in two Bulgarian cities – Russe and Plovdiv. The results suggest that there is a tendency toward the use of psychoactive substances. This way the teenagers try to make the communication between each other easier and fit in the social environment.

Key words: psychoactive substances, smoking tobacco, drugs, healthy life style

Въведение

Изкушенията са навсякъде около нас. Те ни преследват отвсякъде под формата на явни или скрити послания – радио, телевизия, вестници и списания, интернет, директно общуване. В резултат на това, ние, възрастните им се поддаваме в една или друга степен, обикновено в рамките на разумното, така че да не ни навреди на здравословното състояние. Не е същото обаче при тийнейджърите. Тяхната неукрепнала психика е много по-податлива на различни вредни влияния. В тази връзка е и настоящото проучване.

Целта на настоящото изследване е да се проучат нагласите за използването на психоактивни вещества сред ученици от 9. клас. Тази анкета е част от дисертационно изследване на тема: „Уеб базирано обучение за здравословен начин на живот в часовете по биология – 8. клас“, а според нас, именно неупотребата на психоактивни вещества (алкохол,

тютюн и наркотици) е един от седемте компонента на здравословния начин на живот (Panayotova, Vakleva & Stanislavov, 2021).

Материали и методи

В проучването са включени 192 ученици (123 момичета и 69 момчета) от 9. клас, които изучават учебно съдържание за 8 клас. Учениците са от пет училища в два града в страната – Русе и Пловдив.

Ето разпределението по училища:

№	Училище	Град	Брой ученици
1	МГ „Баба Тонка“	Русе	88
2	СУПНЕ “ Фридрих Шилер“	Русе	29
3	СУ „Братя Миладинови“	Пловдив	20
4	Хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“	Пловдив	41
5	ПГАСГ „Арх. Камен Петков“	Пловдив	14

Приложени са следните методи:

1. Анкетен метод. За да се установят данните, свързани с нагласата на учениците за употреба на психоактивни вещества (ПАВ) е приложена анкета. Анкетното проучване е проведено в началото на октомври 2021 година. При изработването на анкетата са спазени основните изисквания за ясни и достъпни формулировки на въпросите. Анкетата е проведена онлайн, чрез Google forms.
2. Алтернативен анализ. Изчислен е относителният дял на дадения отговор спрямо общия брой на анкетираните ученици.
3. Графичен анализ
4. Сравнителен анализ на относителни дялове

Дискусия

В анкетата са включени 14 въпроса.

Самооценката на учениците по отношение на тяхното здраве и здравословния начин на живот (ЗНЖ) се отчита чрез въпроси от №1 до №3.

Нагласите на учениците относно употребата на цигари, алкохол и наркотици се отчитат чрез въпроси от № 4 до № 14.

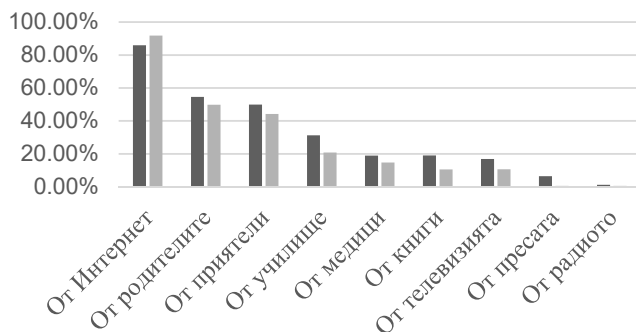
Сумата от процентите на въпроси № 1, 12 и 13 е повече от 100, защото учениците са имали възможност да избират повече от един вариант на отговор.

С черно са означени резултатите при момчетата, а със сиво – резултатите при момчетата.

На няколко места в текста се прави сравнение между получените данни и такива, получени в изследване на Световната здравна организация (СЗО) при проучване на поведението на ученици от България на 15-годишна възраст, проведено през 2017/2018 г. (WHO, 2020). Осъществено е сравнение и между част от нашите резултати и резултати от

анкетно проучване в Русе относно употребата на психоактивни вещества сред ученици от 9.-12. клас, осъществено през 2017 г (Global Metrics, 2017 a, Global Metrics, 2017 b).

Откъде намираш информация за здравословния начин на живот?

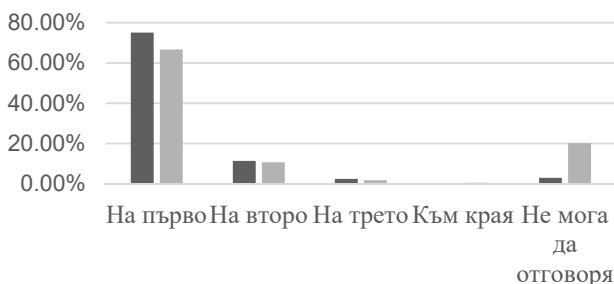

Въпрос 1:

От анализа на диаграмата става ясно, че интернет е категоричен лидер като източник на информация за учениците, следван от близката семейна среда – родители и приятели. Училището изостава като източник на информация – едва $\frac{1}{4}$ от учениците се доверяват на знанията, получени в тази институция. Най-малко предпочитани източници са

традицион-ните медии – ТВ, вестници и списания и на последно място - радиото. Виждаме, че малко повече от 11 % не се доверяват на знанията от интернет предвид недостоверността на голяма част от информацията там. Приблизително толкова са и учениците, които предпочитат най-сигурния източник на знания - медицинските специалисти.

На кое място поставяш здравето в своята система от ценности?

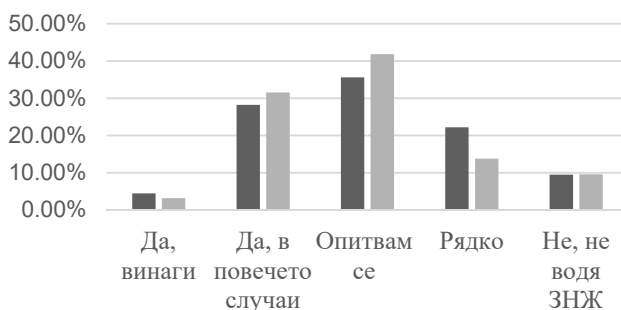
Въпрос 2

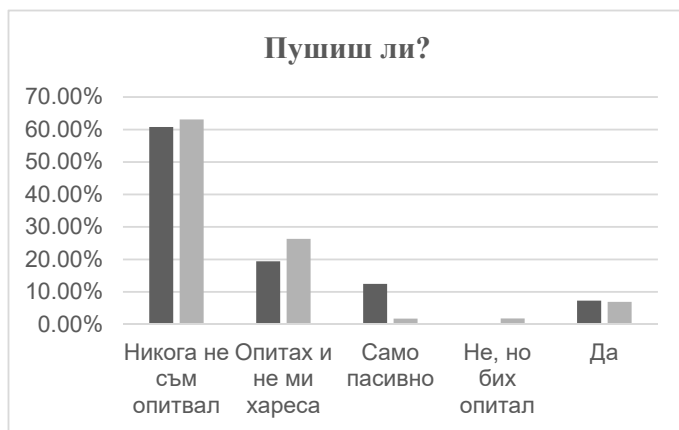
Виждаме, че над 82 % от анкетираните считат здравето за безспорна ценност и затова го поставят сред най-важните приоритети в живота си – на първо или на второ място.

Въпрос 3

„Рицарите“ на здравословния начин на живот не са много – едва около 4 %. Много ученици се опитват да спазват здравословните изисквания (38,7%) и в повечето случаи (29,9%) успяват да го сторят. Рядко се интересуват от ЗНЖ 18 % от учениците, а никак – 10%.

Считаш ли, че водиш здравословен начин на живот?

според което поне веднъж са пушили 45% от момичетата и 38% от момчетата (WHO, 2020).

Въпрос 4

Диаграмата показва, че преобладават непушачите - 80,2% от момичетата и 86,5% от момчетата. Сред пушачите леко „надмощие“ имат момичетата – 7,3% в сравнение с момчетата – 6,9 %. Поне веднъж са опитвали цигара 26,7% от момичетата и 33,3% от момчетата, което е по-малко в сравнение с изследването на Световната здравна организация (СЗО),

честни. Подобен резултат е получен и при изследване на ученици в гр. Русе през 2017 г. (Global Metrics, 2017 b).

Въпрос 5

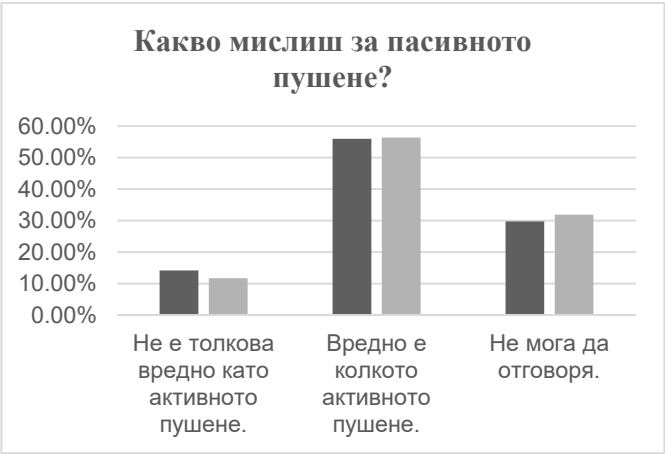
Ако учениците пропушат, обикновено това става в шести или седми клас. И първи започват момичетата. Това е доста обезпокояващо, а направо страшен е фактът, че някои деца пушат още от първи клас. Този въпрос е контролен и цели да провери дали учениците са отговаряли честно в предишния въпрос. Разликата е около 5-6%, така че приемаме, че отговорите са

Въпрос 6

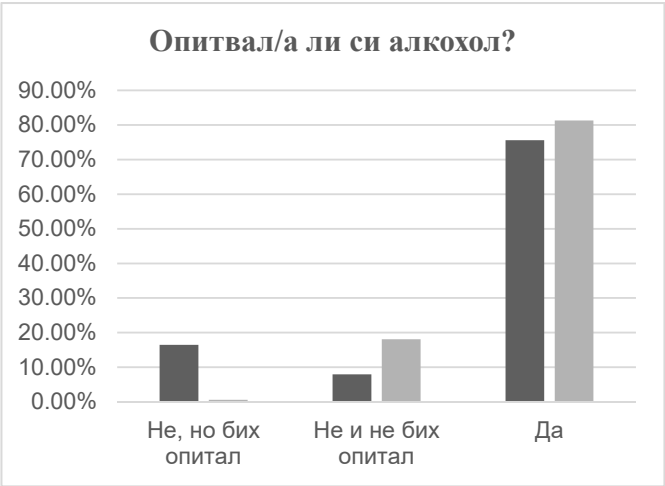
Повечето момичета пушат между 3 и 10 цигари дневно, а при момчетата има три пика: в областта „3-5 цигари дневно“, в областта „11-20 цигари дневно“ и в областта „По-малко от една седмично“. Последният пик се обяснява с инцидентното запалване на цигара по време на младежки събирания в

дискотеки или по домовете на учениците.

Въпрос 7

Повече от половината от изследваните правилно считат, че пасивното пушене е толкова вредно, колкото и активното пушене. Малко над 14% от момичетата и около 12% от момчетата считат, че пасивното пушене е по-безопасно от активното.

Въпрос 8

Тук отговорите са доста притеснителни – 75,6 % от момичетата и 81,3 % от момчетата твърдят, че са опитвали алкохол. Още по-стряскащо е, че още цели 16,5% от момичетата биха опитали алкохол.

Подобни резултати са получени и през 2017 г. (WHO, 2020) – употребявали са алкохол поне веднъж в живота си 71% от момичетата и 72% от момчетата.

Въпрос 9

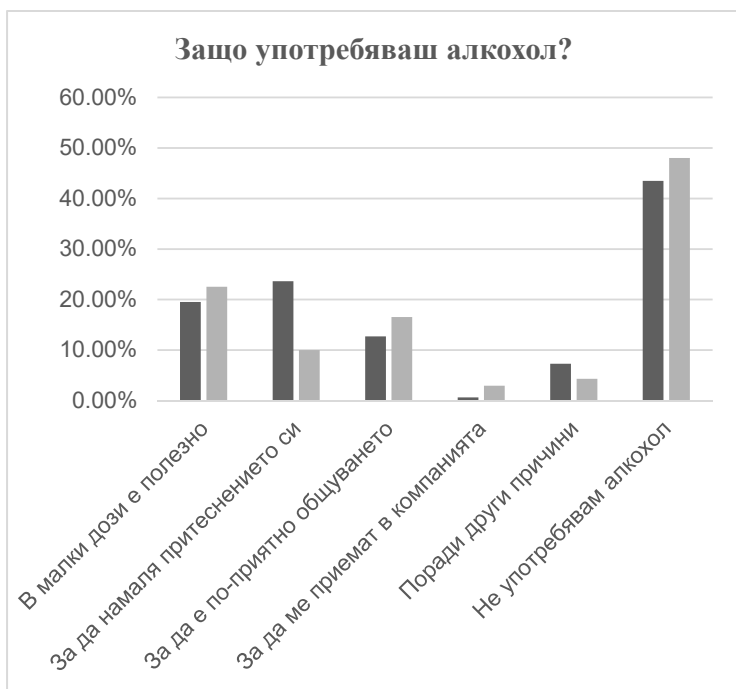
Резултатите отново са притеснителни – близо полови-ната от анкетираните са опитвали концентрати. Тук отново има доста сериозно изразени полови различия – 37% от момчетата и само 10,3% от момичетата са опитвали бира. При виното е обратно – 27,9% от момичетата са го опитвали срещу само 2,3% от момчетата.

Въпрос 10

Колко пъти си употребявал/а алкохол през последния месец?										
	1-2 пъти месечно		1-2 пъти седмично		3-5 пъти седмично		Всеки ден		Не употребявам алкохол	
	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂
Бира	44,7%	42,0%	5,7%	13,0%	4,0%	7,3%	3,3%	5,8%	42,3%	31,9%
Вино	43,1%	40,6%	13,8%	8,7%	1,6%	7,3%	0,8%	4,4%	40,7%	39,1%
Концен- трат	55,3%	43,5%	8,9%	5,8%	0,8%	2,9%	1,6%	5,8%	33,3%	42,0%

Общо над 65% от момичетата и 58% от момчетата са употребявали алкохол през последните 30 дни. Тези данни са в потвърждение на получените резултати от СЗО (WHO, 2020), според които 53% от момичетата и 52% от момчетата са употребявали алкохол през последния месец.

Интересен факт е, че около 20% от учениците, които на въпрос 9 са избрали отговор „Не употребявам алкохол“, тук споделят, че употребяват концентрати 1-2 пъти месечно.

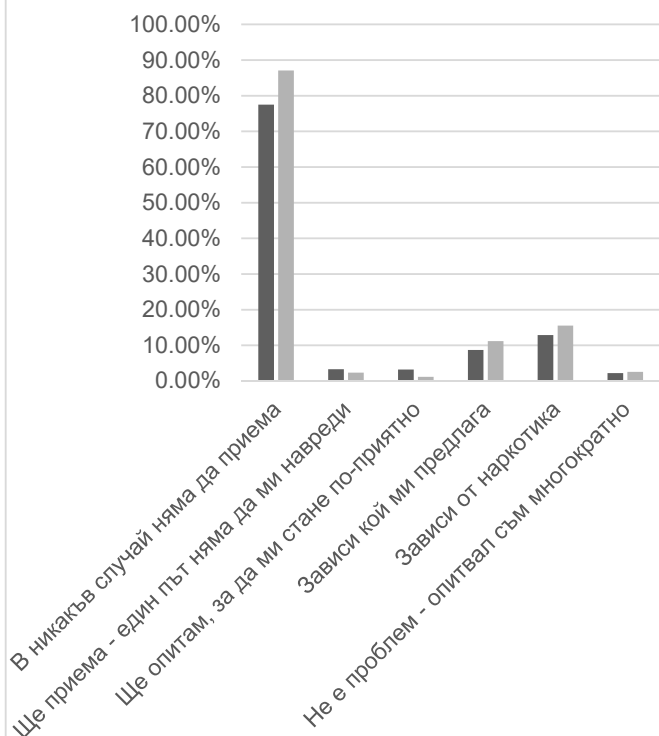

Въпрос 11

Отново имаме повод за притеснение – основна причина за употреба на алкохол е за да се улеснят социалните контакти – за да може да се отпуснеш, да ти е приятно, а понякога и за да те приемат в компанията. Така разсъждават 36,2% от момичетата и 29,5% от момчетата. Още близо 20% от учениците не виждат нищо лошо в това да пият, защото, според тях, е полезно. Като други причини учениците посочват – „харесва ми вкуса“, „от скука“, „за дезинфек-

ция“ и др.

Как ще постъпиш, ако на парти с приятели ти предложат да опиташ някакъв наркотик?

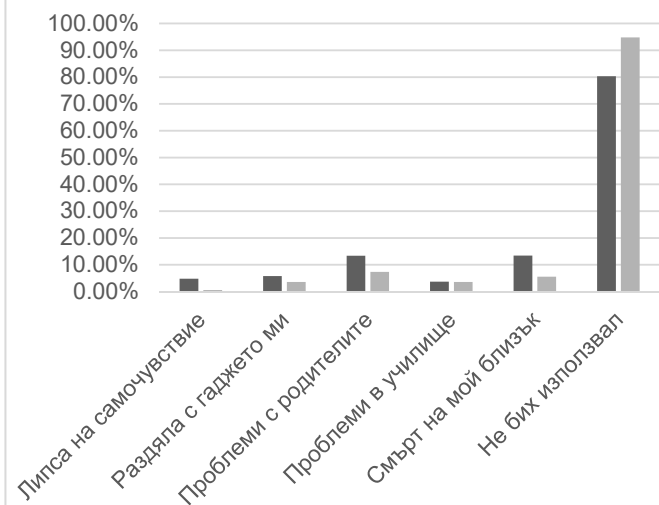
Въпрос 12

Тук отново момичетата са „по-смелите“ – 22,5% биха опитали наркотици. При момчетата процентът е по-висок – наркотици биха опитали 12,9 % от анкетираните момчета. Притеснителен е и друг факт – над 18% от анкетираните биха опитали наркотици, но зависи от това кой и какво точно им предлага.

Тази притеснителна тенденция се потвърждава и от изследването на СЗО (WHO, 2020) - поне веднъж в живота си са опитвали наркотици 24 % от момичетата и 25 % от момчетата.

Подобни резултати са получени при подобно проучване на ученици от 9.-12. клас от Русе през 2017 г., според което 30,1% от тях са употребявали някога през живота си някакъв наркотик (Global Metrics, 2017 а).

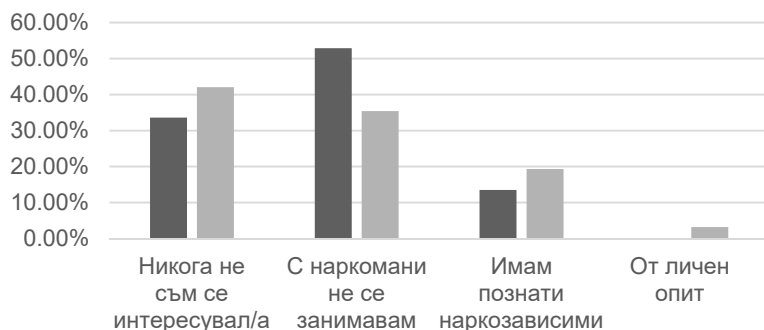
В кой/кои от следните случаи би използвал/а наркотици?

Въпрос 13

Причината за използване на наркотици е в най-близкото семейно обкръжение – проблеми с приятели или родители, или смърт на близък. Това са причините, поради които биха употребили наркотици 32,6% от момичетата и 16,5% от момчетата. Липсата на самочувствие би могла да доведе до употреба на наркотици при 4,8% от момичетата и само при 0,6 % от момчетата. Различните събития в живота на едно момиче по-лесно може да го накарат да посегне към наркотиците.

В каква степен си запознат с проблемите на наркоманиите?

Въпрос 14

Не се интересува от проблема 86,5% от момичетата и 77,5 % от момчетата. Вторият отговор е с доста силно негативно послание и показва силната нетърпимост към проблема. То се споделя от 52,9 % от момичетата и само от 35,4% от момчетата.

Изводи

В резултат на анкетата може да направим следните изводи:

1. Училището не е предпочитан източник на информация относно ЗНЖ, поради което трябва да се помисли за търсенето на по-ефективни и по-атрактивни начини за превенция на употребата на ПАВ.
2. Проучванията през последните години показват, че има тревожна тенденция в посока засилената употреба на психоактивни вещества. Тази тенденция в значителна степен се потвърждава и от нашата анкета.
3. Една от главните причини за употреба на ПАВ е проблем с общуването – по този начин тийнейджърите се опитват да се впишат в социалната среда.
4. По-заstraшени от употребата на ПАВ са момичетата.

Литература

1. Panayotova M., Z. Vakleva, B. Stanislavov (2021). Sashtnost i sadarzhanie na ponyatiето zdravosloven nachin na zhivot i myastoto mu v uchebnata programa po biologiya i zdravno obrazovanie v 8. klas. Nauchni trudove na Sayuza na uchenite v Balgariya – Plovdiv, Seriya B – Estestveni i humanitarni nauki, tom XXI, ISSN 2534-9376 (Online), 4 - 8
2. World Health Organization. Regional Office for Europe. (2020). Spotlight on adolescent health and well-being. Findings from the 2017/2018 Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) survey in Europe and Canada. International report. Volume 2. Key data. World Health Organization. Regional Office for Europe.
<https://apps.who.int/iris/handle/10665/332104>. License: CC BY-NC-SA 3.0 IGO, 15.12.2021 г
3. Global Metrics (2017 a). Prouchvane относно naglasi i upotreba na psikhoaktivni veshchestva sred uchenitsite v gimnazialen kurs na obuchenie (IX-XII klas) v grad Ruse, Natsionalen fokusen tsentur za narkotitsi i narkomanii, 2017, <http://www.nfp-drugs.bg/bg/?&itype=174&info=2691>, 15.12.2021 г. Global Metrics, (2017 b).
4. Global Metrics (2017 b). Analiz na rezultati ot anketno prouchvane относно naglasi i upotreba na psihoaktivni veshchestva sred uchenitsite v gimnazialen kurs na obuchenie (9-12 klas) v uchilishtata na teritoriyata na grad Ruse, http://www.anketi.info/images/folder/report_ruse.pdf, 15.12.2021 г.

Бисер
biserstan@protonmail.com

Станиславов

- докторант,

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Биологически факултет,
катедра „Ботаника и биологическо образование“

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив, серия Б. Естествени и хуманитарни науки, т. XXII, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022. Scientific researches of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, series B. Natural Sciences and the Humanities, Vol. XXI, ISSN 1311-9192 (Print), ISSN 2534-9376 (On-line), 2022.

**COVID-ПАНДЕМИЯТА: ПСИХИЧНИ ПРЕЖИВЯВАНИЯ,
ПСИХИЧНО СЪСТОЯНИЕ, ПСИХИЧНО ЗДРАВЕ**

Елица Христова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**THE COVID-PANDEMIC: MENTAL EXPERIENCES,
MENTAL CONDITION, MENTAL HEALTH**

Elitza Hristova

„Paisii Hilendarski“ University of Plovdiv

Abstract

For two years now, the world has been living in an atmosphere of anxiety and insecurity caused by the spread of the coronavirus, which threatens human health and life. This fact and this continuing trend are an indisputable challenge for governments, for national, regional, global organizations and institutions, facing unusual situations and the need to make unpopular and with high political, economic, social risk management decisions. The COVID-pandemic and government measures to counter it also generate negative mental experiences and mental states that threaten people's mental resilience and mental health, their behaviors, relationships and social interactions.

Keywords: pandemic, mental experiences, mental state, mental health

Почти две години пандемията COVID-19 нанася не само тежки здравословни поражения и отнема много животи, но (според изследвания на учени и анализи на експерти) **предизвиква негативни психични последици и провокира психичното здраве на хората**. (Dimitrov, 2021) Социалната изолация, „локдауните“, страхът от загуба на работа и от спад на доходите на семейството предизвикват безпокойство, повишена тревожност, страхова невроза, депресии. Лавината от стряскащи новини за нарастващия брой заразени, болни и починали, за задъхващата се здравна система, за недостига на болнични легла, апаратура и медицински персонал всява смут и тревожни очаквания у хората. Предприеманите мерки и ограничения в борбата с коронавируса и неговите модификации затруднява достъпа на хора с психични проблеми до адекватни медицински услуги и здравни заведения. Научни изследвания и експертни анализи констатира негативни последици и за психичното здраве на преболедевалите коронавируса. Според проучване на Oxford Health Biomedical Research Centre всеки пети, прекарал болестта, може да развие психично заболяване. Същевременно, според анализатори, най-често пренебрегваните мерки за противодействие на здравните последици от коронавируса са тези, свързани със запазване на психичното здраве. (Oxford Health Biomedical Research Center, 2020)

Пандемията COVID-19 е очевиден и безпрецедентен натиск върху психичното състояние и психичната устойчивост на хората – натиск, който постави в дневния ред на

учените изследването на ефекта от негативните психични преживявания върху психичното здраве на хората. Изследването на психичните ефекти от разразилата се в света ковид пандемия, резултати от което са представени в този доклад, е проведено с анкета в два последователни етапа – в началото на „първата вълна“ на кризата (март-април 2020 г.) и в разгара на „втората вълна“ (ноември 2020 г.). Извадките и в двата панела са формирани по „метода на отзовалите се“.

За психичните преживявания в условия на ковид пандемията

Психичните преживявания, с подчертано негативно въздействие върху психичния статус на човека, се изразяват в чувство за несигурност и неувереност, честа смяна на настроението, раздразнителност, тревожност, страх, гняв, агресия, депресия, ерозия и загуба на доверие и др. **Негативните психични преживявания** на участвалите в изследването в началото на ковид кризата (април, 2020 г.) се изразяват в страх и проблеми със съня (38.6%); в появата на чувство за несигурност и неувереност (38 %); в повишена тревожност (31%); в депресия (25.6%) и честа смяна на настроението (22.6 %). В разгара на кризата (ноември, 2020 г.) стойностите на някои от показателите за негативни психични преживявания чувствително нарастват - 57.1% от респондентите изпитват чувство за несигурност и неувереност (нарастване с 19.1%); 40% от анкетираните показват повишена тревожност (нарастване с 9%); раздразнителност – 26.4%.

Пандемията провокира у хората **страх и безпокойство за бъдещето им**. Страхът и безпокойството, генерирани и от прекомерното медийно фиксиране върху пандемията с преобладаващо тревожна информация, са доминантни чувства на немалка част от участвалите в изследването. Страховете на хората **в началото на кризата** са свързани с: несигурността в материалното и финансовото осигуряване на семействата им (54.7%); с неяснотата и непредвидимостта за това как ще се противодейства и как ще се излезе от здравната, икономическата, социалната криза (41.9%); с несигурността на работата и професионалната реализация (23.5%). **По време на „втората вълна“ на кризата** относителния дял на респондентите, които преживяват чувство за несигурност по отношение на работата и професионалното си развитие се запазва (23.9%). Притеснението за доходите и финансовото осигуряване на семейството намалява с 16.1% - от 54.7% на 38.6% (вероятен ефект от мерките на Правителството за подпомагане на бизнеса, безработните и пенсионерите). С особено висока напрегнатост и тревожност на този етап се преживява неизвестността как и кога ще се ограничи и преодолее ковид пандемията (53.6 %).

Психични преживявания и ерозия на доверието

COVID-пандемията преобръна начина на живот на хората (ученето, работата, социалните контакти и неизбежните промени в общуването). Справянето с ефектите от тази „ненормалност“ безусловно генерира потребност от достоверна, обективна и надеждна информация, която да аргументира избора на адекватни за пандемична среда модели на поведение и взаимоотношения. Всеки втори от участниците в изследването **в началото на ковид кризата** (50.2%) споделя мнението, че „медиите не отразяват обективно необходимата информация за разпространението на коронавируса и манипулират общественото мнение“. Всеки трети от респондентите твърди, че медиите „прекалено фокусират вниманието на хората върху пандемията и това провокира у тях страх и напрежение“ (33.5%); за всеки десети „медиите отразяват обективно и навреме необходимата информация, за да не се създава напрежение в обществото“ (10.9%). Тези нагласи пораждат недоверие в националните медии и стимулират търсене на информация от други източници (25.6%). Надеждни източници на информация по време на „първата вълна“ на ковид кризата са: брифингите на кризисния щаб за борба с разпространението на вируса (38.9%); специализираните сайтове на регионалните здравни инспекции и на Световната здравна организация (37.8 %), мнението на експертите (35.7%); социалните мрежи (24.1%). **По време на „втората вълна“** на ковид пандемията рязко спада мнението,

че медиите отразяват обективно и навреме необходимата информация (от 10.9% в началото до 2.9%). С 6.4% е по-нисък дялът на анкетираните, които смятат, че медиите отразяват обективно и навреме необходимата информация, но прекалено фокусират вниманието си върху кризата и това провокира страх и напрежение. Прави впечатление констатацията, че в хода на ковид пандемията доверието към мнението на експертите нараства от 35.7% на 47.9% (с 12.2%). С 4.3% нараства и доверието към информацията от специализираните сайтове на РЗИ и СЗО (от 37.8% на 42.1%). Наблюдава се известен спад в доверието към социалните мрежи (от 24.1% на 19.3%), към новинарските емисии, вестниците и списанията (от 20.5% на 14.3%), както и към информацията от ковид брифингите (от 20.1% на 10.7%). Изследваните лица обяснимо се отнасят с по-голямо доверие към медицински специалисти (лекари, вирусолози, епидемиолози и организации, ангажирани със справянето с пандемията).

Доверието към институциите намира израз в **мненията и оценките за работата на Правителството в пандемичните условия**. Преобладаваща част от изследваните лица (58.6%) споделят мнението, че правителството и в частност Министерството на здравеопазването действат непоследователно в приемането, прилагането и контрола на мерките, с което предизвикват хаос и недоверие у гражданите. Правителството пропусна „затишието в пандемията“ през лятото на 2020 г. (а същото се наблюдава и през лятото на 2021 г.), за да подготви здравната система за очакваните есенни вълни на COVID-19 твърдят 21.4 % от респондентите.

Негативните психични преживявания и ниското доверие в институциите намират израз в мнението на преобладаваща част от изследваните лица, според 95% от които, **мерките на правителството за подпомагане на граждани, семейства и бизнес са уравниловъчни, несправедливи и слабо ефективни**.

Психични преживявания и психично здраве

Световната здравна организация **определя здравето:** „(...) като състояние на пълно физическо, психическо и социално благополучие, а не просто като отсъствие на болест или недъг. (World Health Organization, 2018) По същата логика психичното здраве не може да се определя просто като отсъствие на психична болест, а като психологично благополучие (т.е. чувство, усещане за благополучие) и/или адекватна приспособимост съобразена с обществено приетите стандарти на човешки отношения.“ (Nazionalna strategia za psihichno zdrave na grajdanite na Republika Bulgaria 2020–2030 г.) Психичното здраве е „(...) състояние на благополучие, в което индивидът реализира собствените си способности, може да се справя с нормалния стрес на живота, да работи продуктивно и плодотворно и е в състояние да допринася за общността.“ (World Health Organization, 2018) Това малко общо разбиране за психично здраве намира своята конкретизация в описанието на неговите характеристики. „Картината“ на психичното здраве „(...) включва някои независими характеристики като: самоувереност и самочувствие; автономност и целенасоченост; способност за учене и любознание; способност да работи, включително в условия на ръководене, правила и затруднения; способност да поема отговорност и да полага необходимите усилия; сигурност и решителност; настойчивост и упоритост; способност да се разбира с другите и да им сътрудничи; способност да показва приятелски чувства и любов; способност да дава и да получава; толерантност към другите; чувство за хумор; способност за изпитване на удоволствие и наслада; способност да почива; способност да планира и да отлага удоволствието; способност да контролира емоциите си и да ги изразява по подходящ начин (напр. като разтоварва враждебността си от нейните увреждащи функции спрямо другите); способност да контролира и канализира импулсите си и т.н.“ (Nazionalna strategia za psihichno zdrave na grajdanite na Republika Bulgaria 2020–2030 г.)

В проведеното изследване е заложен показател за самооценка на психичното здраве на участниците в анкетирането и на хората от обкръжението им в контекста на негативните психични преживявания, породени от пандемичната среда. Почти всеки пети от

анкетираният в началото на ковид кризата е обезпокоен за своето и на близките си психично здраве (18.2%). За 29.3% от изследваните лица през „втората вълна“, породеното от „ненормалните условия“ на живот психично напрежение и психичен стрес е риск за личното и на близките им психично здраве. Тревожните очаквания за последиците от пандемията безспорно намират отражение върху самооценката на здравния статус и психичното здраве на хората. Сериозни безпокойства предизвиква очакването за финансовите затруднения на семействата и невъзможността да се плащат сметките и обслужват кредити (81.4%); безработицата и нарастването на напрежението на пазара на труда (80%); за фалити на малките (семеините) и средните фирми (75%); спад в доходите на семействата и влошаването на стандарта на живот (70.7%); повишаването на цените на стоките и услугите (55%); изчерпването на ресурсите на здравната система и проблемите в здравеопазването (52.9%). Тези тревожни очаквания рефлектират, според изследваните лица, във влошаване на здравния статус и психичното здраве на гражданите (72.9%). Преодоляването на негативните психични преживявания като важно условие за съхраняване на психичното здраве предполага адекватни индивидуални поведения. По данни от изследването, всеки втори участник посочва, че преодолява напреженията си от кризата с разговори с близки и приятели и търси социални контакти и социална подкрепа; 45.7% предпочитат занимания с разнообразни дейности, което премества фокуса на вниманието от кризата към работата ; 36.4% четат книги; 27.9% се ангажират с конкретни неща, за да не мислят за проблемите; 27.1% не гледат, не четат нищо, което е свързано с пандемията; 15% не мислят за кризата. Преобладават възприятия и оценки, според които ковид пандемията предизвиква влошаване на здравния статус и психичното здраве на хората. Констатираният с изследването **риск за психичното здраве** на хората в резултат на продължаващата пандемия и свързаните с нея ограничения и промени в условията за труд, бит и свободно време, изисква прилагане на индивидуални и институционални практики за справяне с негативните психични преживявания. В тази връзка заслужават внимание посланията на отдела „Психично здраве и употреба на вещества“ на Световната здравна организация по-значими сред които са: хората да сведат гледането, четенето и слушането на ковид новини до минимум; да търсят факти, а не слухове; да предпазват себе си и пазят другите; да подчертават положителните местни случаи за справяне с вируса (UNICEF, 2020). Управлението на кризата да не всява страх у хората като механизъм за справяне с реални или мними опасности (Ivanov, 2020). Справянето с негативните психични преживявания в пандемичната среда и съхраняването на психичното здраве на хората са в безспорна зависимост от подходящи и навременни институционални мерки за подпомагане на бизнеса, запазване на заетостта и стабилизиране на доходите на заетите, за социално-икономическа подкрепа на засегнатите от кризата хора и социални групи в неравностойно положение. Едновременно с това, предвид сериозните последици от ковид пандемията за психичното здраве на хората, е необходимо спешно да се разработят държавни политики и институционални програми за психосоциална подкрепа, включително и такива за повишаване на компетентността и уменията за справяне с психичния стрес и последиците от социалната изолация. Все по-осезаемо се усеща потребността от психологична помощ и подкрепа и необходимостта от въвеждането на такива специализирани професионални услуги на работните места; в училищата и университетите; в бюрата по труда, за подпомагане на безработните, включително и тези, които са загубили работата си в резултат от пандемията; за хората, които са пряко засегнати от коронавируса и такива, които са загубили своите близки; за всички, които работят на първа линия и поемат огромната тежест предвид сериозното натоварване и риск, на който са изложени. (World Health Organization, 2021) Въвеждането на обучителни програми за психоемоционална подкрепа и формирането на умения за справяне с кризи ще подпомогнат по-безпроблемното преминаване през тези психични състояния и изграждане на адекватни копинг стратегии.

Интервјуа

Dimitrov, Pl. (2020, Mai 15) Ot 3 do 30 meseca stresat ot koronavirusa ste sazdava psihichni problemi [<https://darikradio.bg/psiholog-ot-3-do-30-meseca-stresat-ot-koronavirusa-ste-sazdava-psihichni-problemi.html#parent=search>]

Dimitrov, Pl. (2021, Noemvri 23). Covid-19 ima nai-neblagopriatni efekti vurhu psihichното здраве [<https://www.investor.bg/bloomberg-tv/>]

Експериментално изследване на нагласите на българите сприямо psihichното здраве (2020, Октомври 7) [<https://www.koja-bg.org/>; <https://www.gallup-international.bg/44025/brief-polling-on-mental-health-issues/>]

Ivanov, P. (2020). Trevojnost, depresia, samoubiistvo. IK “Ahat”

Nационална стратегия за psihichното здраве на гражданите на Republica Bulgaria 2020 – 2030 г. (2020, Октомври 1) [<https://www.mh.government.bg/>]

NIHR Oxford Health Biomedical Research Centre (2020, November 10). 20% of COVID-19 patients receive a psychiatric diagnosis within 90 days. [<https://oxfordhealthbrc.nihr.ac.uk/>]

UNICEF. (2020, Mart 18). Suobrajenia, svurzani s psihichното здраве i psihosozialnata podkrepa po vreme na epidemiata ot COVID. [<https://www.unicef.org/bulgaria/>]

World Health Organization. (2020). Mental health and COVID-19. [<https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/publications-and-technical-guidance/noncommunicable-diseases/mental-health-and-covid-19>]

World Health Organization. (2018). Mental health: strengthening our response. [<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>]

World Health Organization. (2021, June 30). Action required to address the impacts of the COVID-19 pandemic on mental health and service delivery systems in the WHO European Region: recommendations from the European Technical Advisory Group on the mental health impacts of COVID-19. [<https://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/mental-health/publications/>]

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Роля на Юнеско за засилване на културното сътрудничество в балканския регион на Европа през XXI век - София Василева	4
2. Счетоводни проблеми на предприятията от хранителната индустрия в България - Виолетка Делчева	9
3. Европейска харта за местно самоуправление – теоретични и практически измерения - Веселина Жекова	15
4. Приложение на модела за организационна промяна на Бърк и Литвин в индустриалните предприятия - Тони БогдановаМихова	19
5. Трифакторен модел за мотивационно управление на служителите - Цветелина Мантарова	23
6. Интегриран експериментален подход за изследване на връзката между висшите училища и бизнес организациите - Маргарита Русева, Меги Дакова, Айгюн Ертюрк-Минчева	27
7. Внедряване на интелигентна система за постигане на устойчива връзка в образованието, науката и бизнеса - Меги Дакова	31
8. Клъстерът като модел за успешни решения в триъгълника на знанието - Петър Атанасов	36
9. Отвореният (мрежови) модел като успешно решение в триъгълника на знанието - Петър Атанасов	40
10. Икономическа ефективност на иновационните проекти в зелената икономика - Томина Ангелова Томова, Христина Илиева Узунова	44
11. Перспективи за приложение на зелени методи в модификациите на бензотиазолови хибриди: хмоензимни реакции с участие на лаказа - Ст. Статкова-Абегхе, Й. Стремски, Д. Киркова, Н. Димчева	50
12. Концептуално доказателство за радонова карта на България - Георги Димитров, Стоян Тенев, Атанас Терзийски	56
13. Влияние на генотипа и срока на съхранение върху багрилните вещества в млян червен пипер - Велика Ботева	60
14. Проучване на генотипи градински грах тип „Манж-ту“ - Славка Калъпчиева	64
15. Изображения на Паисий Хилендарски в творби на българското изобразително изкуство - Мила Кръстева	69
16. Библейската сакрализация в художествените образи на някои герои от „Епопея на забравените“ на Иван Вазов - Радослав Смаилов	76
17. Въпросът за значението свидетелственост в българската граматична традиция от периода 1936 – 1942 - Васил Стаменов	86
18. COVID-19 – отвъд медицината - Гергана Петкова, Любима Толева-Деспотова	90
19. Последиците от пандемията „COVID-19“ върху психичното здраве на деца и възрастни - Димитър Емилов Богданов	96
20. Контент-анализ на понятията сексуално и репродуктивно здраве в учебното съдържание по биология и здравно образование в 8. клас - Славка Томова	108

21. Християнизацията и отражението ѝ върху българското болярство през IX век - Радослав Смаилов	114
22. Същност и специфика на по-далечната и по-близката среда на българската външна политика през първото десетилетие на XXI век - Ваня Узунова	121
23. Внимателност в лидерството-обучение за положителен ефект в общуването между лидер и последовател - Б. Иванов, Б. Атанасов; С. Иванова, С. Лупанов, В. Анастасова, Е. Мошеков	133
24. Резултати от анкетно проучване относно нагласите за използването на психоактивни вещества сред тийнейджърите от 9. клас - Бисер Станиславов	138
25. COVID-пандемията: психични преживявания, психично състояние, психично здраве - Елица Христова	146

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ В
БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ**

**СЕРИЯ Б. ЕСТЕСТВЕНИ И ХУМАНИТАРНИ НАУКИ,
ТОМ XXII**

**ISSN 1311 -9192 (PRINT)
ISSN 2534-9376 (ON- LINE)**

2022

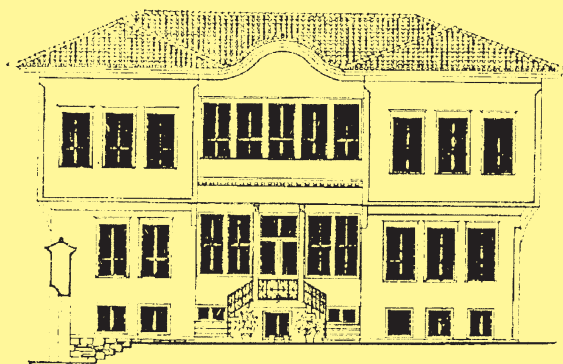
ДОМ НА УЧЕНИТЕ

**ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР:
ДОЦ. Д-Р ВЛАДИМИР АНДОНОВ, ДМ**

**ТЕХНИЧЕСКИ РЕДАКТОР:
МАЛИНА ЕЛШИШКА**

ISSN-1311-9192 (Print)

ISSN-2534-9376 (On- line)

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

ЕВРОПА, БЪЛГАРИЯ, 4000 ПЛОВДИВ

ул. Митрополит Паисий 6

тел.: 032/ 62 86 54

**UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA
CITY OF PLOVDIV**

EUROPE, BULGARIA, 4000 PLOVDIV

6 Mitropolit Paisii Str.,

Tel. +359/ 32/62 86 54

usb-plovdiv.org